

46ste vergadering

Dinsdag 9 februari 1993

Aanvang 13.00 uur

Voorzitter: Deetman

Tegenwoordig zijn 139 leden, te weten:

Aarts, Achttienribbe-Buijs, Akkerman, Apostolou, Beckers-de Bruijn, Beijlen-Geerts, Beinema, J.H. van den Berg, J.T. van den Berg, Biesheuvel, Bijleveld-Schouten, Blauw, Boers-Wijnberg, Bolkestein, Brinkman, Brouwer, V.A.M. van der Burg, Buurmeijer, Van de Camp, Castricum, De Cloe, Dees, Deetman, Dijkstal, Van Dis, Doelman-Pel, Eisma, Eisses-Timmerman, Van Erp, Esselink, Feenstra, Franssen, Frinking, Frissen, Van Gelder, Gerritse, Van Gijzel, Ginjaar-Maas, Groenman, Van Heemskerck Pillis-Duvekot, Van Heemst, Van der Heijden, Hermes, Hillen, Van der Hoeven, Van Hoof, De Hoop Scheffer, Van Houwelingen, Huibers, Huys, Van Iersel, Janmaat, Janmaat-Abee, A. de Jong, G. de Jong, M.D.Th.M. de Jong, Jorritsma-Lebbink, Jurgens, Kalsbeek-Jasperse, Kamp, Kersten, Koetje, Koffeman, Kohnstamm, De Kok, De Korte, Korthals, Krajenbrink, Laning-Boersema, Lankhorst, Lansink, Leerling, Leers, Van Leijenhorst, Leijnse, Lilipaly, Van der Linden, Linschoten, Mateman, Melkert, Middel, E. van Middelkoop, Van Mierlo, Mulder-van Dam, Netelenbos, Niessen, Nijland, Van Noord, Nuis, Van Otterloo, Paulis, Van der Ploeg-Posthumus, De Pree, Quint-Maagdenberg, Ramlal, Reitsma, Rempt-Halmmans de Jongh, Van Rijn-Vellekoop, Roosen-van Pelt, Rosenmöller, Ruigrok-Verreijt, Scheltema-de Nie,

Schimmel, Schoots, Schutte, Sipkes, Smits, Soutendijk-van Appeldoorn, Spieker, Stemerding, Stoffelen, Swildens-Rozendaal, Tegelaar-Boonacker, E.G. Terpstra, G.H. Terpstra, Tommel, Tuinstra, Van der Vaart, Ter Veer, Te Veldhuis, Verbugt, Vermeend, Versnel-Schmitz, Verspaget, Vliegenthart, Van der Vlies, Van Vlijmen, Vos, Vreugdenhil, Vriens-Auerbach, Weisglas, Wiebenga, Willems, Witteveen-Hevinga, Wolffensperger, Wolters, Wöltgens, Ybema en Van Zijl,

en de heer Lubbers, minister-president, minister van Algemene Zaken, mevrouw Dales, minister van Binnenlandse Zaken, de heren Hirsch Ballin, minister van Justitie, Alders, minister van Volks-huisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Andriessen, minister van Economische Zaken, mevrouw d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, en mevrouw Ter Veld, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

De **voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mede, dat zijn ingekomen berichten van verhindering van de leden:

Castricum, wegens bezigheden elders, in de loop van de middagvergadering;

J.H. van den Berg, Huys, Leijnse, Ruigrok-Verreijt, Van Rijn-Vellekoop en Vliegenthart, wegens bezigheden elders, alleen voor de avondvergadering;

De Graaf, wegens bezigheden elders;

M.M. van der Burg, Lonink, R.M. van Middelkoop, Van Nieuwenhoven, Ockels en Zijlstra, wegens ziekte;

Blaauw en Valk, wegens verblijf buitenslands.

Deze berichten worden voor kennisgeving aangenomen.

De **voorzitter**: De ingekomen stukken staan op een lijst, die op de tafel van de griffier ter inzage ligt. Op die lijst heb ik voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van de vergadering daartegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan, dat de Kamer zich met de voorstellen heeft verenigd.

Regeling van werkzaamheden

De **voorzitter**: Ik stel voor, toe te voegen aan de agenda van deze week de brief van het Presidium inzake de benoeming van een plaatsvervangend griffier (stuk nr. 23014). Ik stel verder voor, over die benoeming morgen na de lunchpauze te beslissen.

Ik stel voor, het lid De Cloe straks in de gelegenheid te stellen zijn motie op stuk 22800-VII, nr. 10 te wijzigen en aanstonds over die gewijzigde motie te stemmen, tenzij heropening van de beraadslaging wordt gevraagd.

voorzitter

Overeenkomstig de voorstellen van de voorzitter wordt besloten.

De **voorzitter**: Op verzoek van de fractie van de PvdA benoem ik in: - de bijzondere Commissie sociale vernieuwing het lid M.M. van der Burg tot plv. lid in plaats van het lid Van Gelder en het lid Van Nieuwenhoven tot lid in plaats van het lid M.M. van der Burg; - de Commissie voor de verzoekschriften het lid Apostolou tot plv. lid in plaats van het lid Witteveen-Hevinga en de leden Akkerman en R.M. van Middelkoop tot plv. lid in de bestaande vacatures.

Op verzoek van de fractie van de VVD benoem ik in de vaste Commissie voor verkeer en waterstaat het lid Verbugt tot plv. lid in de bestaande vacature.

Het woord is aan de heer Lankhorst.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! In de Eerste Kamer is hedenmorgen een motie aangenomen, waarin de regering wordt gevraagd om met een wetsvoorstel te komen om het huurwaardeforfeit voor huiseigenaren te verlagen. De regering heeft die motie weliswaar ontraden, maar ze is toch aangenomen. Het is nu echter niet duidelijk of de motie ook wordt uitgevoerd door de regering. Mocht het kabinet dat wel doen en een wetsvoorstel bij deze Kamer indienen, dan wil ik namens de fractie van Groen Links nu reeds vragen of er dan ook een wetsvoorstel te verwachten valt om tot huurverlaging te komen. Daar is dan namelijk naar onze mening alle reden voor. Wilt u die vraag, mijnheer de voorzitter, voorleggen aan de regering?

De **voorzitter**: Ik stel voor, het stenogram van dit deel van de vergadering door te geleiden naar de regering.

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**: Het woord is aan de heer Rosenmöller.

De heer **Rosenmöller** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Verleden week dinsdag kreeg DAF

surséance van betaling. Wij hebben dinsdagmiddag een besloten mondeling overleg gehad met de minister van Economische Zaken. Hij heeft in dat overleg gezegd – ik kan dat gerust herhalen, omdat hij het nadien voor de televisie heeft herhaald – te verwachten dat de harde klappen in Engeland zullen vallen en dat het meest zware weer aan Nederland en België voorbij zal gaan. Afgelopen weekend hebben wij kunnen vernemen dat er een ruwe schets ligt van een plan van de bewindvoerders, dat erop neerkomt dat er een keiharde sanering in Nederland zal plaatsvinden. Er dreigen duizenden arbeidsplaatsen te verdwijnen. Wie schetst nu mijn verbazing dat het dezelfde minister van Economische Zaken was die steun gaf aan dat plan van de bewindvoerders?

Voorzitter! Ik heb op dat punt een viertal vragen.

1. Kan de minister die tegenstrijdige verklaringen nader beargumenteren?
2. Ziet de minister andere of meer mogelijkheden om de bestaande werkgelegenheid in die toch al zwaar getroffen regio te beschermen?
3. Kan de Kamer beschikken over de rapporten die inmiddels over DAF zijn uitgebracht?
4. Heeft de minister zich inmiddels een oordeel gevormd over de vraag of het kabinet aan die zwaar getroffen regio zuidoost-Noord-Brabant specifieke steun moet verlenen?

Omdat de ontwikkelingen zo snel gaan zou ik over deze vier vragen graag op korte termijn een brief van de minister van Economische Zaken krijgen, zodat de Kamer daarover deze week met hem een mondeling overleg kan voeren en dan niet in beslotenheid, maar nu eens in de openbaarheid. Dan kunnen wij met de minister zijn beleid tot op dit moment ten aanzien van DAF bespreken.

De heer **Vos** (PvdA): Voorzitter! Sinds gisteravond is er een "groentje" in omloop, waarin wordt aangekondigd dat er vanmiddag om half drie een procedurevergadering van de vaste Commissie voor economische zaken wordt gehouden, waarin de problematiek van DAF aan de orde wordt gesteld. De minister had namelijk al tijdens het eerste

overleg over deze zaak toegezegd dat hij altijd bereid is, met de commissie overleg te voeren als zich ontwikkelingen voordoen. Dus wat dat betreft zie ik geen probleem en zie ik ook geen directe aanleiding om de zaak aan te pakken zoals de heer Rosenmöller voorstelt. Daar komt nog bij dat hij vraagt om rapporten die geschreven zijn in opdracht van de raad van bestuur van DAF. Die vraag kan dus überhaupt niet aan de minister gesteld worden; die moet gesteld worden aan de bewindvoerders.

Mevrouw **Rempt-Halman de Jongh** (VVD): Voorzitter! De heer Vos heeft volkomen gelijk. Ik denk dat het verzoek van de heer Rosenmöller prematuur is. Het onderwerp komt vanmiddag aan de orde.

De heer **Tommel** (D66): Voorzitter! Niet voor niets is de procedurevergadering voor vanmiddag geagendeerd. Het lijkt mij overigens wel zaak dat wij met elkaar een weg zien te vinden om rapporten die voor de oordeelsvorming van de Kamer van het grootste belang zijn, onder de aandacht van de leden te krijgen, uiteraard vertrouwelijk. Daarover moeten wij straks in de commissie spreken.

De heer **Rosenmöller** (Groen Links): Voorzitter! Door de collega's wordt gesuggereerd dat mijn verzoek aan de regering prematuur is. Daar ben ik het absoluut niet mee eens. Ik heb gisterochtend reeds aan de griffie laten weten dat ik over een aantal zaken, DAF betreffende, vragen aan de bewindslieden wilde stellen. Die vragen heb ik het afgelopen weekend via de media geuit. Ik vind dat ik aan mijn toezeggingen gevolg moet geven. Mij is overigens onbekend dat de commissie gisteravond iets besloten heeft. Daar ben ik in het formele noch in het informele circuit in gekend. Niemand heeft mij verzocht, terwijl de vragen maandagochtend bij de griffie lagen, hier niet het woord te voeren. Het is dus absoluut niet waar dat mijn verzoek prematuur is.

De heer **Vos** (PvdA): Voorzitter! Het moet toch geen gewoonte worden dat een lid van deze Kamer eerst de publiciteit zoekt en daarna zegt dat

voorzitter

hij wel verplicht is om overleg te vragen, waardoor hij zijn collega's min of meer in een bepaalde richting duwt. Wij hadden een afspraak met de minister. De minister heeft zich bereid verklaard, te allen tijde overleg te voeren met de Kamer. Als wij nu op een normale manier gebruik maken van die mogelijkheid, doen wij precies wat de bedoeling is en dan snap ik niet waar dit oproer voor nodig is.

De heer **Van Iersel** (CDA): Voorzitter! Mijns inziens moeten wij in dezen zeer zorgvuldig te werk gaan en moeten wij geen demagogie bedrijven. Het is in deze Kamer gebruikelijk om een minister vragen te stellen. Daarentegen moeten zaken die op het niveau van de commissievergadering spelen in de commissievergadering worden behandeld. Het had de heer Rosenmöller bekend kunnen zijn dat die commissievergadering vandaag gehouden wordt. Zijn vragen had hij net zo goed over een half uur in het overleg van de besloten commissievergadering kunnen stellen. Ik begrijp überhaupt niet wat de bedoeling van al deze interventies is.

De **voorzitter**: Gehoord de discussie stel ik voor om thans niet over het verzoek van de heer Rosenmöller te beslissen, maar eerst de procedurevergadering van de desbetreffende commissie af te wachten. Kan de heer Rosenmöller daarmee instemmen? Ik zie dat hij nogmaals het woord wil voeren en ik wijs hem erop dat hij het woord al in twee termijnen gevoerd heeft. Het houdt een keer op.

De heer **Rosenmöller** (Groen Links): Dat begrijp ik heel goed, voorzitter, maar als de kwalificaties aan mijn adres niet sterker waren geworden, had ik hier het woord niet voor de derde keer hoeven te voeren. Maar als het eerst prematuur was en daarna demagogie, dan lijkt het naar mijn mening wel degelijk ergens om te gaan. En omdat het ergens om gaat, sta ik hier.

De **voorzitter**: Ik stel voor, conform mijn voorstel te besluiten.

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**: Ik ga ervan uit dat de

heer Rosenmöller, indien hij zijn verzoek handhaaft, daarop morgenmiddag bij de regeling terugkomt. Ik neem echter aan dat zijn verzoek bij de vaste Commissie voor economische zaken aan de orde zal komen en daar tot een oplossing zal worden gebracht.

Het woord is aan de heer E. van Middelkoop.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Voorzitter! Vorige week woensdag heeft de vaste Commissie voor welzijn en cultuur een mondeling overleg gehad met mevrouw d'Ancona over de toekomst van de filmkeuring. Ik verzoek u, het verslag van dit mondeling overleg op de agenda te plaatsen, bij voorkeur nog vóór het krosreces, opdat de regering, die wetgeving voorbereidt, weet waar zij aan toe is.

De heer **Van der Heijden** (CDA): Voorzitter! De CDA-fractie steunt dit verzoek.

De **voorzitter**: Ik stel voor, het verzoek van de heer Van Middelkoop te honoreren en daarmee in te stemmen.

Voorts stel ik voor, lettend op de kameragenda voor deze en volgende week, dit punt morgen om 10.15 uur, uitgaande van spreektijden van twee minuten per fractie, op de agenda te plaatsen.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Mij is toegezegd dat het verslag vandaag rond zou zijn, maar ik heb het nog niet gezien. Overigens heb ik tegen uw voorstel geen bezwaar.

Mevrouw **Vliegenthart** (PvdA): Onze woordvoerder is ziek, dus het zou ons beter uitkomen als het volgende week kon.

De **voorzitter**: Strikt genomen kan dit zeker bij een grote fractie niet echt het argument zijn, maar ik voeg mij naar de wensen van de Kamer.

De heer **Dijkstal** (VVD): Het zou voor mij ook niet eenvoudig zijn, dit debat te voeren zonder de woordvoerder van de PvdA. Daarom stel ik ook voor, het volgende week te houden.

De **voorzitter**: Ik zal een tijdstip voor volgende week bepalen.

Het woord is aan mevrouw Scheltema-de Nie.

Mevrouw **Scheltema-de Nie** (D66): Voorzitter! Noodgedwongen is het mondeling overleg over het convenant inzake het ABP-complex verschoven naar de dinerpauze van hedenavond. Ik sluit niet uit dat het mondeling overleg mij aanleiding zal geven om alsnog een motie in te dienen. Ik verzoek u dan ook, het verslag van het mondeling overleg nog deze avond te agenderen en mogelijk te maken dat over een eventueel ingediende motie ook deze avond wordt gestemd, omdat morgen de ondertekening van het convenant is gepland en het mij nuttig lijkt dat er voordien duidelijkheid is over de wijze waarop een eventuele motie in deze Kamer gedragen wordt.

De **voorzitter**: Ik stel voor, naar aanleiding van het mondeling overleg dat tijdens de dinerpauze wordt gevoerd, onmiddellijk na de dinerpauze een kort debat te laten plaatsvinden, bestaande uit één termijn met spreektijden van maximaal twee minuten per fractie.

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**: Mevrouw Scheltema heeft voorts gevraagd om onmiddellijke stemming. Mag ik thans vaststellen dat, indien vanavond een stemming over eventuele moties plaatsvindt, niet om een hoofdelijke stemming zal worden gevraagd?

Ik stel vast dat niemand van de leden van plan is om vanavond om een hoofdelijke stemming te vragen. Dan stel ik voor om na afloop van het twee-minutendebat onmiddellijk te stemmen over eventueel in te dienen moties.

Daartoe wordt besloten.

Aan de orde is de **stemming over een motie**, ingediend bij de behandeling van de **begroting van Binnenlandse Zaken**, te weten: - de motie-De Cloe/Van der Hoeven over de Regeling oude tekorten Amsterdam (22800-VII, nr. 10).

(Zie vergadering van 1 december 1992.)

voorzitter

De **voorzitter**: De heer De Cloe wenst deze motie te wijzigen. Daartoe geef ik hem thans het woord. Ik ga ervan uit, dat dit niet zal leiden tot de heropening van de beraadslaging.

De heer **De Cloe** (PvdA): Voorzitter! Ik sluit niet uit dat het daartoe leidt, maar ik ben het wel met u eens, dat het niet hoeft te leiden tot heropening.

Ik wil alleen maar melden waarom ik de motie wijzig en nu in stemming wil brengen. Het heeft te maken met het feit dat de staatssecretaris ons vorige week een brief heeft gestuurd over de tekorten in Amsterdam. Het gaat vooral om de oplossing van die tekorten. In de brief staat dat niet wordt uitgesloten, dat de andere gemeenten alsnog daaraan zullen bijdragen. De strekking van de motie die bij de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken is ingediend, was nu juist dat dit niet zou behoren te gebeuren. Wel geven wij wat meer ruimte voor andere oplossingen en dat betekent, dat de motie daartoe gewijzigd is. Samen met collega Van der Hoeven stel ik daarom de volgende gewijzigde motie voor.

De **voorzitter**: De motie-De Cloe/Van der Hoeven is in die zin gewijzigd, dat zij thans luidt:

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende, dat de regering het voornemen heeft een bedrag t.b.v. "de oude stadsvernieuwingskosten Amsterdam" ten laste te brengen van de algemene uitkering uit het Gemeentefonds;

dringt er bij de regering op aan het hiermee gemoeid zijnde bedrag niet ten laste te laten komen van de overige gemeenten,

en gaat over tot de orde van de dag.

Naar mij blijkt, wordt deze gewijzigde motie voldoende ondersteund. Zij krijgt nr. 35 (22800-VII).

Ik constateer, dat de Kamer er geen bezwaar tegen heeft, aanstonds over deze gewijzigde motie te stemmen.

In stemming komt de gewijzigde motie-De Cloe/Van der Hoeven (22800-VII, nr. 35).

De **voorzitter**: Ik constateer, dat deze motie met algemene stemmen is aangenomen.

Aan de orde zijn de **stemmingen** in verband met het **Voorstel van wet van het lid Kohnstamm tot wijziging van de artikelen 293 en 294 van het Wetboek van Strafrecht (18331)**.

(Zie vergadering van 3 februari 1993.)

De **voorzitter**: De amendementen op de stukken nrs. 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31 en 32 zijn vervallen.

De aanhef van artikel I wordt zonder stemming aangenomen.

Artikel 293, eerste t/m vierde lid wordt zonder stemming aangenomen.

In stemming komt het nader gewijzigde amendement-Haas-Berger (stuk nr. 44).

De **voorzitter**: Ik constateer, dat de aanwezige leden van de fracties van de PvdA, D66, Groen Links en de VVD, behoudens de leden Wiebenga, Franssen en Dijkstal, voor dit amendement hebben gestemd en die van de overige fracties ertegen, zodat het is aangenomen.

Artikel 293, vijfde lid, zoals het is gewijzigd door de aanneming van het nader gewijzigde amendement-Haas-Berger (stuk nr. 44) wordt zonder stemming aangenomen.

Het zesde en zevende lid worden zonder stemming aangenomen.

Het gewijzigde artikel 293 wordt zonder stemming aangenomen.

Artikel 293bis wordt zonder stemming aangenomen.

Het gewijzigde artikel I wordt zonder stemming aangenomen.

De artikelen II en III en de beweegreden worden zonder stemming aangenomen.

In stemming komt het wetsvoorstel.

De **voorzitter**: Ik constateer, dat de aanwezige leden van de fracties van D66, Groen Links en de VVD, behoudens het lid Franssen, voor dit wetsvoorstel hebben gestemd en die van de overige fracties ertegen, zodat het is verworpen.

Aan de orde zijn de **stemmingen** in verband met het wetsvoorstel **Wijziging van de Wet op de lijkbezorging (22572)**.

(Zie vergadering van 3 februari 1993.)

De artikelen I en II en de beweegreden worden zonder stemming aangenomen.

De **voorzitter**: De heer Leerling verlangt hoofdelijke stemming over het wetsvoorstel.

Vóór stemmen de leden:
Aarts, Achttienribbe-Buijs, Akkerman, Apostolou, Beijlen-Geerts, Beinema, J.H. van den Berg, Biesheuvel, Bijleveld-Schouten, Boers-Wijnberg, Brinkman, V.A.M. van der Burg, Buurmeijer, Van de Camp, Castricum, De Cloe, Deetman, Doelman-Pel, Eisses-Timmerman, Esselink, Feenstra, Frinking, Frissen, Van Gelder, Gerritse, Van Gijzel, Van Heemst, Van der Heijden, Hermes, Van der Hoeven, De Hoop Scheffer, Van Houwelingen, Huibers, Huys, Van Iersel, Janmaat, Janmaat-Abée, A. de Jong, G. de Jong, M.D.Th.M. de Jong, Jurgens, Kalsbeek-Jasperse, Kersten, Koetje, Koffeman, De Kok, Krajenbrink, Laning-Boersema, Lansink, Leers, Leijnse, Lilipaly, Van der Linden, Mateman, Melkert, Middel, Mulder-van Dam, Netelenbos, Niessen, Nijland, Van Noord, Van Otterloo, Paulis, Van der Ploeg-Posthumus, De Pree, Quint-Maagdenberg, Ramlal, Reitsma, Van Rijn-Vellekoop, Roosen-van Pelt, Ruigrok-Verreijt, Schoots, Smits, Soutendijk-van Appeldoorn, Spieker, Stemerding, Swildens-Rozendaal,

voorzitter

Tegelaar-Boonacker, G.H. Terpstra, Tuinstra, Vermeend, Verspaget, Vliegthart, Van Vlijmen, Vos, Vreugdenhil, Vriens-Auerbach, Witteveen-Hevinga, Wolters, Wöltgens en Van Zijl.

Tegen stemmen de leden:

Beckers-de Bruijn, J.T. van den Berg, Bolkestein, Brouwer, Dees, Dijkstal, Van Dis, Eisma, Van Erp, Franssen, Ginjaar-Maas, Groenman, Van Heemskerck Pillis-Duvekot, Van Hoof, Jorritsma-Lebbink, Kamp, Kohnstamm, De Korte, Korthals, Lankhorst, Leerling, Van Leijenhorst, Linschoten, E. van Middelkoop, Van Mierlo, Nuis, Rempt-Halmmans de Jongh, Rosenmüller, Scheltema-de Nie, Schimmel, Schutte, Sipkes, E.G. Terpstra, Tommel, Van der Vaart, Ter Veer, Te Veldhuis, Verbugt, Versnel-Schmitz, Van der Vlies, Weisglas, Wiebenga, Willems, Wolffensperger en Ybema.

De **voorzitter**: Ik constateer, dat het wetsvoorstel met 91 tegen 45 stemmen is aangenomen.

Aan de orde is de **stemming over een motie**, ingediend bij de behandeling van het verslag van een mondeling overleg over de **personeelsvoorziening in de tuinbouw**, te weten:

- de motie-Rosenmüller inzake het tuinbouwakkoord (22800-XV, nr. 59).

(Zie vergadering van 2 februari 1993.)

De **voorzitter**: Ik constateer, dat de motie met algemene stemmen is aangenomen.

Aan de orde is de **beantwoording van vragen**, gesteld overeenkomstig artikel 122 van het Reglement van orde door het lid Tommel aan de minister-president, de minister van Economische Zaken en de minister Van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, over **gaswinning in de Waddenzee**.

De heer **Tommel** (D66): Voorzitter! In 1984 is afgesproken dat er met

betrekking tot de gaswinning in de Waddenzee een moratorium van tien jaar zou zijn. Er zou tien jaar niet worden geboord in de Waddenzee. Een moratorium heeft het bezwaar dat elk bestand heeft, namelijk dat het een keer afloopt. Het lijkt erop alsof de discussie daarover nu weer in volle omvang is losgebarsten.

Wij kregen daartoe een eerste aanzet toen minister Alders eind januari bij de presentatie van het kabinetsstandpunt inzake de PKB Waddenzee meldde, dat de inzet van het kabinet in het overleg met de oliemaatschappijen was dat het moratorium dat na tien jaar in 1994 afloopt, nog eens met vijf jaar zou moeten worden verlengd. Let wel, hij sprak over de inzet, hij formuleerde dat zeer zorgvuldig. Hij zei daarbij: uiteraard vergt dat overleg met de oliemaatschappijen, want die hebben juridische rechten op grond van de bestaande concessies, maar het is de inzet van het kabinet. Naar aanleiding van vragen van journalisten meldde hij dat ook minister Andriessen het met die inzet eens zou zijn. Ik verwijs hierbij naar de Volkskrant van 14 januari.

De **voorzitter**: Als u vragen wilt stellen, dan zult u uw tijd in de gaten moeten houden. Na exact twee minuten valt de hamer.

De heer **Tommel** (D66): Dat standpunt kwam overeen met de motie op dit punt die de Kamer met algemene stemmen heeft aanvaard: er zou gestreefd moeten worden naar een verlenging van het moratorium. Tot mijn verbazing zei minister Andriessen afgelopen zaterdag voor de TROS dat hij een aantal afwegingspunten heeft genoemd en dat het kabinet nog geen enkel standpunt heeft ingenomen. Ik kan mij dat voorstellen als het gaat om een standpunt na het overleg met de oliemaatschappijen, maar het ging nadrukkelijk over het huidige standpunt van het kabinet in de richting van de oliemaatschappijen.

Ik wil de minister-president de volgende vragen stellen. Is dit onderwerp in het kabinet aan de orde geweest? Heeft het kabinet een standpunt bepaald over de inzet – let wel: de inzet – waarmee het overleg met de oliemaatschappijen zal worden ingegaan? Is die inzet

conform de met algemene stemmen aanvaarde motie van de Kamer? Ten slotte wil ik van de minister-president horen of de verschillende uitleg die tot nu toe in de pers door verschillende bewindslieden is gegeven, niet sowieso het kabinetsstandpunt in de richting van de oliemaatschappijen verzwakt, hoe dat standpunt ook mag luiden?

De **voorzitter**: De drie ministers hebben gezamenlijk vijf minuten voor het antwoord.

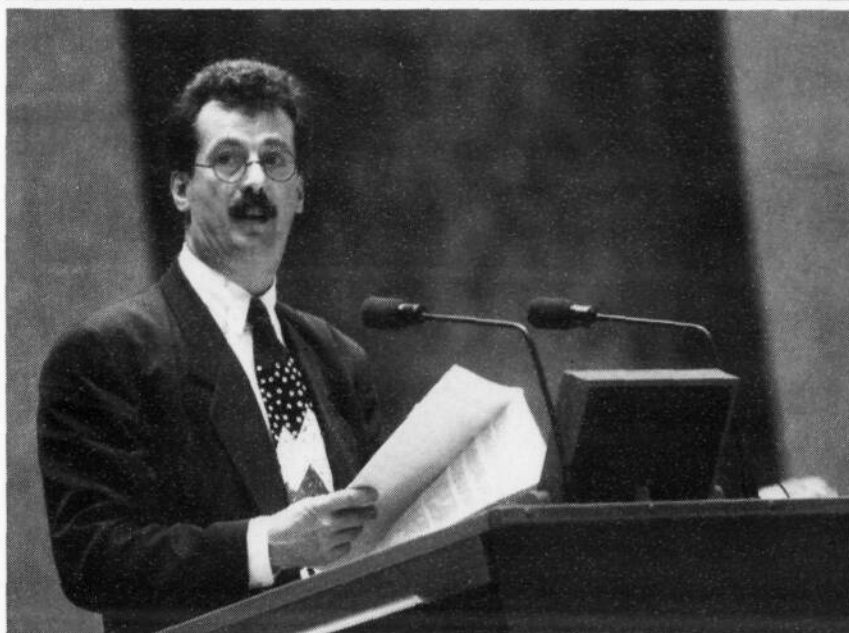
Minister **Lubbers**: Voorzitter! Gezien de door u aan ons opgelegde spreektijd zal ik niet het hele kabinetsstandpunt voorlezen. Misschien kan dat als noot worden toegevoegd aan de Handelingen.

De **voorzitter**: Ik neem aan, dat tegen het opnemen van een noot in de Handelingen geen bezwaren bestaan.

(De noot is opgenomen aan het eind van deze weekeditie.)¹

Minister **Lubbers**: Voorzitter! Ik zal slechts de in dit verband operationele zin voorlezen. Tijdig voor het aflopen van het moratorium maar uiterlijk in het derde kwartaal van 1993 zal naar de mening van de commissies (dat zijn de Commissies voor ruimtelijke ordening en voor milieu) mede op basis van de resultaten van het oriënterend overleg – ik verwijs voor de inhoud daarvan naar de noot in de Handelingen – nader beraad in het kabinet moeten plaatsvinden over de kabinetsinzet bij het afrondende overleg met de concessiehouders.

Minister **Alders**: Mijnheer de voorzitter! Het genoemde element staat in de PKB, deel 3, die bij de Kamer ter bespreking voorligt. Het is precies omschreven in paragraaf 3.4.4 van de PKB en toegelicht op de pagina's 50 en 51. Er staat wat de situatie is. Er vindt een verwijzing plaats naar de Vierde nota extra. Er wordt oriënterend overleg gevoerd. Na het oriënterend overleg vindt het vaststellen van het definitieve standpunt plaats. Het afrondende overleg moet worden gevoerd voor

Minister Alders van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

het einde van het jaar, gelet op het feit, dat het huidige moratorium op 10 januari 1994 afloopt. Voor een moratorium geldt, zoals ik op de persconferentie heb gezegd, dat het niet eenzijdig gedictieerd kan worden, maar uitkomst is van overleg.

Minister Andriessen: Mijnheer de voorzitter! Als derde van het driemanschap zou ik ook een zin willen voorlezen uit het kabinetsstandpunt. Dan hebben wij het hele geval compleet. In deel 1 op bladzijde 51 staat: "Uitgaande van deel 1 van de PKB Waddenzee zal het kabinet op korte termijn oriënterend overleg starten met de concessiehouders, waarbij met respect voor elkaars wederzijdse posities betrokken aspecten aan de orde zullen komen." Ik leg hierop de nadruk. Wij gaan overleg starten. Ik doe dat met mijn desbetreffende collega's. Je moet rekening houden met de posities van anderen. In de eerste plaats moet je rekening houden met de rechten van de anderen. Ik heb het wel eens vergeleken met de rechten op een huis. In de tweede plaats moet er rekening mee worden gehouden, wat die anderen kunnen. Hoe kunnen zij op een bepaalde manier het milieu

beschermen, als zij bepaalde activiteiten uitvoeren? Dat zal zorgvuldig moeten worden onderzocht. In de derde plaats moet er rekening mee worden gehouden, wat er zit. Wat zijn de mogelijkheden? Ook daar zal zeer zorgvuldig naar moeten worden gekeken. In de vierde plaats rijst de vraag, wat het betekent in geld. Als het – in de vijfde plaats – moeilijk gaat lopen, moet je je een denkbeeld vormen van de schadevergoeding. Dat lok ik niet uit. Ik weet dat. Toevallig heeft er gisteren iets over in de krant gestaan. Ik weet het al maanden. Men komt bij mij. Men zegt tegen mij: het moratorium is opgezegd, wij willen daarover opnieuw spreken. Met de inzet van anderen moet rekening worden gehouden. Wij leven nu eenmaal in een rechtsstaat. Dat aspect heb ik naar voren willen brengen, omdat het in de discussie soms wat wordt verwaarloosd. Het zal zeker een grote rol bij dit alles gaan spelen.

Ten slotte wijs ik erop, dat in de Waddenzee al jarenlang op een andere plaats wordt geboord. Ook dit zal in het overleg met de concessionarissen aan de orde moeten worden gesteld.

De heer **Tommel** (D66): Mijnheer de voorzitter! Ik dank de bewindslieden

voor hun antwoorden. Zij zijn erin geslaagd een indrukwekkende hoeveelheid onduidelijkheid te produceren. Ik zou daarom graag enkele vervolgvragen willen stellen.

Op basis waarvan gaat men het oriënterend overleg in? Met welk standpunt gaat men dat oriënterend overleg in? Is dat de aangenomen kamer motie? Staan alle bewindslieden daar achter? Kennelijk is het oriënterend overleg al gevoerd, want de minister van Economische Zaken zegt nu, dat hem uit overleg met de oliemaatschappijen al bekend is, dat er schadeclaims zullen komen. Is sprake van een overleg, daarvoor een oriënterend overleg en daarvoor een voorlopig oriënterend overleg? Kan dit uit de doeken worden gedaan?

Hoe is het mogelijk dat alle kranten – ik wil best alle artikelen daarover in de Handelingen laten opnemen; het zullen dan wel zware Handelingen worden – hebben geconstateerd, dat minister Alders heeft gezegd, dat de inzet van het kabinet is een verlenging van het moratorium? Kan minister Alders daarover duidelijkheid geven? Wat heeft hij nu precies gezegd over de inzet van het kabinet? Is hij daarin duidelijk geweest? Heeft hij een voorbehoud gemaakt? Hij heeft nadrukkelijk niet over zijn eigen inzet gesproken, maar over die van het kabinet. Of leek het toen wel duidelijk dat het kabinet streefde naar verlenging van het moratorium, maar zijn er na de uitspraak van minister Alders enkele veranderingen opgetreden, heeft het kabinet er opnieuw over gesproken en wordt er nu een veel meer terughoudend standpunt ingenomen? Kortom, kan ik alsnog echte duidelijkheid verkrijgen? Spreekt het kabinet met één mond tegen de oliemaatschappijen? En wat is precies de inzet in het oriënterende overleg? Verlenging van het moratorium?

Minister Lubbers: Voorzitter, ik dank de heer Tommel voor zijn inzet om de zaak onduidelijk te maken. Ik had al aangeboden om alle overwegingen voor te lezen, maar op uw verzoek, voorzitter, worden die als noot bij de Handelingen gevoegd. Ik zal mij nu beperken tot een iets uitgebreidere weergave van de operationele

passage. Bij alle overwegingen heeft ook de motie van de Kamer een rol gespeeld, dus niet uitsluitend. Onze adviseurs geven het kabinet in overweging – de regering heeft zich daarnaar gevoegd, dus dit is het regeringsstandpunt geworden – om uitgaande van de teksten van deel 1 van de PKB Waddenzee op korte termijn oriënterend overleg te starten met de concessiehouders, waarin zij de betrokken aspecten met respect voor elkaars positie aan de orde zullen stellen. Die aspecten zullen uitgediept moeten worden en vervolgens dient dit oriënterende overleg met het oog op de verdere besluitvorming uiterlijk in het tweede kwartaal van 1993 afgerond te worden. Daarna zal tijdig voor het aflopen van het moratorium, maar uiterlijk in het derde kwartaal van 1993, mede op basis van het oriënterende overleg nader beraad in het kabinet moeten plaatsvinden over de inzet van het kabinet bij het afrondende overleg met de concessiehouders. De procedure loopt door tot uiterlijk 1 januari 1994, want dan moeten wij natuurlijk klaar zijn.

Voorzitter, hiermee heb ik het tijdschema nog eens precies uiteengezet. Ik denk dat hiermee zelfs voor de heer Tommel, die er al dan niet naar op zoek was, helderheid is verschaft.

Minister **Alders**: Voorzitter! De heer Tommel zal ongetwijfeld kennis hebben genomen van de PKB en de toelichtende tekst. Daaruit blijkt dat het kabinet al eerder heeft geformuleerd dat in verband met de hoofddoelstelling van de PKB voortzetting van het moratorium nastrevenswaardig is. Er dient een toetsing plaats te vinden aan de hand van een aantal punten, zoals de heer Tommel in zijn eerste toelichting al formuleerde. Na het oriënterende gesprek zijn de feiten bekend, dan kan de zaak afgerond worden. Ik heb op alle persconferenties gezegd dat een ieder zich kan voorstellen dat de omstandigheden waarin in 1984 boringen plaatsgevonden zouden hebben, sterk verschillen van de huidige omstandigheden. Er zal dus een afweging moeten plaatsvinden. Een simpel voorbeeld: destijds sprak nog niemand van boren vanaf het vasteland, terwijl dit nu wel tot de

mogelijkheden behoort. Dit maakt een aanmerkelijk verschil, ook wat de consequenties betreft.

Verder heeft de heer Tommel er nog op gewezen dat er in alle perspublicaties sprake is van de term "vijf jaar". In alle publicaties komt echter ook de inzet van het kabinet voor: gesprekken en uiteindelijk een afweging door twee partijen. In één krantartikel komt een periode van vijf jaar voor. Ik kan mij voorstellen dat die periode genoemd wordt, want de vraag was, waartoe de PKB zou leiden als het op een moratorium uitdraaide. Toen heb ik gezegd dat een PKB een werkingsduur van vijf jaar heeft. Ik begrijp dus wel waarom de heer Tommel die periode van vijf jaar noemt, maar het gaat te ver om te stellen dat die koppeling destijds de leidraad bij de besprekingen zou zijn geweest.

Minister **Andriessen**: Voorzitter! Ik herhaal dat het overleg met de oliemaatschappijen binnenkort zal beginnen. Hierbij worden de andere departementen betrokken. Alle genoemde elementen – waaraan ik ervaring toevoeg – zullen hierbij ter sprake komen.

De heer **Janmaat** (Centrumdemocraten): Voorzitter! In Nederland is er ooit nog eens een grote gasbel aangeboord. Voor onder andere de regering-Den Uyl was dat aanleiding om met het geld buitengewoon ongelukkige tendensen in onze samenleving te beginnen die ons aan de rand van de afgrond brachten. Regeren is vooruitzien.

De minister van Economische Zaken zei dat, als er geboord wordt, dit mede uit financiële overwegingen zal geschieden. Wanneer de regering besluit te boren, besluit zij dan eveneens wat er met het geld gedaan wordt? Kan bijvoorbeeld de minister van VROM de agrariërs toezeggen dat met dat geld hun bedrijfstak wat wordt gemoderniseerd? Nu jaagt hij ze tegen zich in het harnas. Mogelijkerwijze kan met een ander deel van het geld de industrie wat worden opgepept.

Minister **Andriessen**: Voorzitter!

Een bekend spreekwoord luidt: u moet de huid van de beer niet verkopen voordat hij geschoten is. Laten wij eerst maar eens de resultaten afwachten.

De heer **Rosenmöller** (Groen Links): Voorzitter! De minister-president en de minister van VROM hebben mij duidelijk gemaakt wat de inzet van het kabinet is. De minister-president heeft hieraan een tijdslijn toegevoegd. De minister van Economische Zaken heeft gesproken over het respect voor de wederzijdse posities. Als je onderhandelt met een bepaalde inzet, doe je dat met respect voor de andere partij. Ondersteunt hij ten volle de inzet van het kabinet, zoals door de minister-president en de minister van VROM verwoord is? Heeft hij, gelet op zijn uitspraken van de afgelopen dagen, weken en maanden, een wat ander of misschien meer respect voor de partij waarmee hij of het kabinet onderhandelt dan de andere twee genoemde ministers? De minister van Economische Zaken vindt toch ook dat het kabinet met genoemde inzet onderhandelt om te trachten de oliemaatschappijen van zijn gelijk te overtuigen?

Minister **Lubbers**: Voorzitter! Het is een vraag aan de minister van Economische Zaken, maar ik vind het een wat merkwaardige vraag. Het is de geachte afgevaardigde wellicht ontgaan dat vanuit het kabinetsstandpunt, dat ik hier vertolk en dat de ministerraad gepasseerd is, in het oriënterend overleg met de concessiehouders "met respect voor elkaars wederzijdse posities de betrokken aspecten aan de orde zullen moeten komen".

Het respect voor de wederzijdse posities van collega Alders is niet meer of minder dan voor die welke collega Andriessen inneemt en dat is weer gelijk aan mijn respect.

De heer **Ybema** (D66): Voorzitter! Bij het respecteren van elkaars wederzijdse posities is duidelijkheid over deze posities een voorwaarde om ze te respecteren. Gelet op dat aspect, vraag ik de

minister-president het volgende. Op dit moment neemt het kabinet een positie in, gericht op het oriënterend overleg. Is in deze positie, op dit moment, op het punt van het eventueel verlengen van het moratorium sprake van een inzet die erop gericht is, dit moratorium te verlengen?

Minister Lubbers: Mijnheer de voorzitter! Het antwoord is "nee". De inzet van het kabinet, bij het afrondend overleg, wordt bepaald als alle aspecten met de betrokken partijen doorgesproken zijn. Het is niet duidelijk en onjuist om het misverstand te wekken dat het overleg een praatje voor de vaak is. Er wordt met respect voor elkaars standpunt gesproken. Het zal geanalyseerd worden. Pas dan komt het kabinet bijeen en pas dan is het definitieve moment gekomen om de definitieve kabinetsinzet te bepalen. Het zou te kort doen aan de gecompliceerdheid van de problematiek om het alleen te zien als een onderhandeling in de zin van. Als wij er alleen voor stonden, was het wel duidelijk. Het is echter aanzienlijk gecompliceerder. Wij leven in een rechtsstaat en wij zullen de consequenties die voortvloeien uit eerdere toezeggingen en eerdere ruimte die gegeven is, moeten meewegen.

De heer **Kohnstamm** (D66): Mijnheer de voorzitter! Kan minister Alders dan verklaren waarom links en rechts in kranten heeft gestaan, dat minister Alders heeft gezegd dat in deze fase, op dit moment, met deze kennis en met de achtergronden die bekend zijn, de inzet van het kabinet verlenging van het moratorium is?

Minister Alders: Mijnheer de voorzitter! Ik verwijs naar de planologische kernbeslissing die het kabinet heeft voorgelegd, 3.4.4., pagina 8, onder b: Met betrekking tot de verleende vergunningen geldt tot 10 januari 1994 een met de concessionarissen overeengekomen moratorium inzake het vrijwaren van het gebied van boorwerken.

In de Vierde nota extra is

inmiddels vastgelegd de wenselijkheid van verlenging van het moratorium uit een oogpunt van natuurbehoud.

De tekst gaat verder: In het licht van deze feiten zal de eventuele voortzetting van het moratorium tijdig voor 10 januari 1994 met het oog op zorgvuldig bestuur en in lijn met het afwegingskader – het afwegingskader van de PKB, de natuurfunctie dus voorop – onderwerp zijn van nader overleg met de concessionaris.

Dat is het besluit dat het kabinet heeft genomen en heeft voorgelegd. Het besluit dat het kabinet heeft genomen en waaraan gerefereerd is, houdt in dat deze tekst die in deel 1 van de PKB stond, ongewijzigd zou worden opgenomen in deel 3. De minister-president heeft zojuist gerefereerd aan het feit dat wij nu het oriënterend overleg ingaan, waar de heer Tommel op wees. Als er overleg over een aantal aspecten, zoals de natuurwaarden, de economische waarde, de energetisch-politieke elementen enzovoort gevoerd is, zal het kabinet al die elementen opnieuw de revue laten passeren en voor het afrondend overleg zijn definitieve standpunt bepalen. Dat is de fase waarin wij zitten. De heer Tommel heeft dat in zijn eerste zinnen zeer zorgvuldig geformuleerd. De tekst van de PKB laat daarover noch in de PKB-tekst noch in de toelichting op de pagina's 50 en 51 enig misverstand bestaan. Ik heb dat misverstand ook nergens laten bestaan. De heer Tommel citeerde uit al die artikelen waarin sprake is van een inzet of van het feit dat er meer partijen nodig zijn om tot een conclusie te komen. Men kan de teksten die het kabinet gedeponeerd heeft, erop nalezen.

De heer **Willems** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Ik vond het veelzeggend dat de minister-president de vragen van de heer Rosenmöller aan de minister van Economische Zaken beantwoordde, alsof hij de minister van Economische Zaken ervoor in bescherming moest nemen dat hij zelf het antwoord zou geven. Had de minister-president dan misschien ook niet beter in Tros Kompas de antwoorden kunnen geven op de

vraag hoe je met respect met de andere partners gaat onderhandelen? Ik vraag de minister van Economische Zaken toch nog eens nadrukkelijk of hij met zijn inzet in de discussie, ook naar de media toe, niet meer de belangen van de oliemaatschappijen hier probeert te verdedigen dan het kabinetsstandpunt uit te dragen?

Minister Andriessen: Mijnheer de voorzitter! Natuurlijk is er dat milieu-oogpunt. Ik heb er alleen op willen wijzen dat ook veel andere zaken, genoemd door de minister-president en mij, in het geding zijn. Ik heb dat onlangs ook gedaan bij de Vereniging voor de Waddenzee en die heeft dat begrepen. Er zijn onder andere rechten in het geding. Ik heb gezegd dat het rechten zijn alsof je een huis hebt. Men is het wederzijds eens geworden om tien jaar dat huis niet te betreden, maar nu wil één van de partijen in dat huis. Ik heb gewezen op de elementen van de rechtsstaat. Daarnaast zijn er de economische belangen. Ik zal er op dit moment niet te diep op ingaan. Al deze dingen samen, plus een mogelijke schadevergoeding, komen allemaal aan de orde in het gesprek dat door de minister-president is genoemd. Dan gaan wij bij elkaar zitten en dan gaan wij afwegen. Wij wegen niet één ding af, maar wij wegen een heleboel dingen tegen elkaar af. Ik vergeet het steeds, maar het is ook ontzettend belangrijk in hoeverre je kunt boren zonder enige schade toe te brengen aan het milieu. Ook dat moet je afwegen.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Wat ik vreemd vind, is dat in het oriënterend overleg geen duidelijke inzet geformuleerd is. Zoals ik het begrijp, is er namens het kabinet geen duidelijke richtlijn op tafel gelegd in het oriënterend overleg. Ik vraag minister Alders of hij de uitspraken ontkent die in de krant zijn gedaan, zoals "Kabinet blijft tegen gasboring in Waddenzee" en "Kabinet: geen gasboring in de Waddenzee". Zo kan ik nog wel enkele citaten geven. Beweert de minister nu dat hij niet heeft gezegd wat in deze kranten staat?

Minister **Alders**: Voorzitter! Nee, dat beweerde ik niet. Ik heb zojuist een correctie aangebracht ten aanzien van de periode van vijf jaar. Dat heb ik toegelicht. Dat stond ook maar in één krant. Ik heb er zelfs nog begrip voor opgebracht. Voor de rest zeg ik nog één keer wat er in de PKB staat. De PKB is een regeringsbeslissing. Het is een beslissing die hier al voorgelegd is. In de PKB staat: "In de Vierde nota extra is inmiddels vastgelegd de wenselijkheid van verlenging van het moratorium uit een oogpunt van natuurbehoud. In het licht van deze feiten zal de eventuele voortzetting van het moratorium tijdig vóór 10 januari 1994, met het oog op zorgvuldig bestuur en in lijn met het afwegingskader, onderwerp zijn van nader overleg met de concessionarissen." Dat is dus het afwegingskader van de PKB, waarin staat dat de natuurfunctie vooropstaat en dat bij twijfel de voorkeur moet worden gegeven aan de natuur. Die PKB ligt hier voor ter behandeling. Ik heb de elementen genoemd die bij het nader overleg de revue zullen passeren.

In dezelfde krant artikelen zal men aantreffen dat ik ook een antwoord geef op de vraag of de omstandigheden niet gelijk zijn aan die in 1984. Het antwoord is: nee, die zijn niet gelijk. Dan gaat het bijvoorbeeld over de manier waarop geboord werd in 1984, met een directe kans op een blow-out. Die kans is bij het boren vanaf het land niet op dezelfde manier aanwezig. Dit betekent dat wij ons verplicht hebben, met de concessionarissen successievelijk door te nemen hoe onder de gewijzigde omstandigheden van vandaag boringen plaatsvinden en wat de effecten daarvan zijn. Ik noemde de blow-out, maar ik kan ook de andere aspecten noemen die doorgenomen moeten worden, zoals het wel of niet dalen van de bodem. Voor de heer Eisma, die dit zal begrijpen, voeg ik er nog aan toe: en hoe zich dat verhoudt tot de natuurlijke wisselingen die in de Waddenzee plaatsvinden. Daar beweegt de bodem immers voortdurend. Wat is het effect van een boring op die wisselingen? Al dergelijke zaken moeten de komende tijd de revue passeren. Het kabinet heeft in de besluitvorming over de Vinex, die

vanmiddag aan de overzijde van het Binnenhof wordt behandeld, vastgelegd dat wij ons inzetten voor de voortzetting van het moratorium, vanuit natuurbehoud. Ik citeerde dus slechts de tekst die de Kamer kan nalezen in een regeringsstuk dat hier ter behandeling voorligt.

Mevrouw **Versnel-Schmitz** (D66): Voorzitter! Het is terecht dat gesteld werd dat zorgvuldig overleg belangrijk is. Afgezien daarvan beluister ik toch een verschil tussen de inzet van de minister van VROM en die van de minister van EZ. Zij leggen verschillende accenten. Daarover hoor ik nu graag het definitieve woord van de minister-president.

Minister **Lubbers**: Voorzitter! Hierover laat zich het volgende zeggen. Welke agenda moet naar onze mening het gesprek hebben? Ik noem even de punten, gezien het belang van het onderwerp.

1. Het belang van de gasvoorkomens onder de Waddenzee en de vraag of deze, mede in het licht van het kleine-veldenbeleid, op korte termijn aangewend dienen te worden.

2. De voornemens van de maatschappijen met betrekking tot onder andere aard, omvang, spreiding in de tijd en locatie van de opsporings- en winningsactiviteiten.

3. De effecten van eventuele gaswinning. Uit het oogpunt van natuur en landschap, milieu en water zijn van belang:

- de risico's van gaswinning voor verstoring van de in de Waddenzee levende dieren en met name van bodemfauna, vissen, vogels, trekvogels en zeehonden;
- de kans op calamiteiten;
- de gevaren van verontreiniging, zoals de kans op morsing van olie of boerspoeling;
- de ecologische en financiële gevolgen van de bodemdaling.

4. De gevolgen van aanleg van buisleidingen aan wal.

5. De mitigerende maatregelen die kunnen worden genomen, bijvoorbeeld gedeveerd boren vanaf het vasteland.

6. Het tempo van exploitatie en technische maatregelen teneinde

bovenbedoelde risico's te minimaliseren.

7. De mogelijkheden voor compensatie in geval van onherstelbare schade voor het ecosysteem.

Dit is dus de agenda die wij op tafel hebben gelegd. Als men zich bij het doorlopen van die agenda afvraagt wie de eerstverantwoordelijke minister is voor een bepaald onderdeel van die agenda, dan heeft uiteraard bij onze verdeling van taken in het kabinet, de minister van Economische Zaken meer te maken met de eerste punten, te weten het belang van de gasvoorkomens en de voornemens van maatschappijen en is minister Alders weer de eerstverantwoordelijke op andere punten. Wanneer er over die punten vragen worden gesteld, is het heel begrijpelijk en normaal dat de een spreekt over het ene element en de ander over het andere element, mits die uitspraken maar liggen binnen het door het kabinet gekozen route die precies uiteengezet is en die iedereen die dat wilde, kon lezen en die hier nog eens herhaald is. Wanneer D66 daar niet aan mee wil doen en slechts één punt op de agenda wil zetten en als zij vervolgens aan mij vraagt hoe zij de verklaringen van de ministers moet zien, dan meen ik dat dat haar zaak is. Het kabinet heeft een brede agenda geformuleerd met verschillende aspecten daarin, waarvan sommige tot de primaire verantwoordelijkheid van minister Alders horen en andere tot de primaire verantwoordelijkheid van de heer Andriessen, die allemaal behoren tot de verantwoordelijkheid van het kabinet. Wanneer de fractie van D66 meent dat zij daar geen boodschap aan heeft omdat zij slechts over één punt wil spreken, dan is haar vraag terecht. Maar dat is niet onze agenda.

Mevrouw **Kamp** (VVD): Voorzitter! De minister van Economische Zaken legde de nadruk op de rechtsstaat en de mogelijkheid van schadeclaims. Zou hij kunnen schatten wat de omvang zou kunnen zijn?

Minister **Andriessen**: Voorzitter! Eigenlijk vind ik dat niet zo'n goede

vraag, want ik zou dan de indruk geven dat ik alleen naar dat element kijk. Ik vond de interventie van de minister-president nu juist zo voortreffelijk. Hij zei dat er een breed scala van mogelijkheden is. Eigenlijk is dat het wezen van deze hele discussie. Sommigen willen alleen maar de milieu-aspecten horen maar wij kunnen dat niet zeggen. Wij menen dat hier een heel mitrailleurvuur van doelstellingen een rol speelt. Het is nu eenmaal een complex vraagstuk. Ik vind het vervelend om er dan één element uit te halen en te doen alsof dat voor mij het enige en het allesoverheersende is. Zo wil ik dat liever niet doen.

De heer **Ter Veer** (D66): Mijnheer de voorzitter! Staat u mij toe dat ik toch bezwaar maak tegen de conclusie waar de minister-president naar toe probeert te gaan in zijn formulering, suggererend alsof D66 geen boodschap zou hebben aan... Het tegendeel is het geval. D66 is juist geïnteresseerd in de totale afweging waar het kabinet uiteindelijk op uitkomt. Natuurlijk weten we welke factoren allemaal van belang zijn en welke factoren in het geding zijn. Als het kabinet de onderhandelingen start, dan moeten die conclusie en die discussie toch afgerond zijn in de boezem van het kabinet? Pas dan kan het kabinet zeggen waar het naartoe gaat als het de oliemaatschappijen tegemoet treedt.

Minister **Lubbers**: Mijnheer de voorzitter! Ik ben van blijdschap vervuld. Het blijkt dat de fractie van D66 ook behoefte heeft aan een brede afweging. Ik trek mijn woorden van zojuist terug en beweer met klem het tegendeel: D66 is voor een brede afweging.

De heer **Te Veldhuis** (VVD): Voorzitter! Ik denk dat het belangrijk is om aan het einde van deze vragen te proberen, klip en klaar helderheid op tafel te leggen. Er is veel voorgelezen en er zijn veel woorden gewisseld. Maar mag ik als algemene conclusie uit de soms wat

vage antwoorden trekken dat het kabinet er in ieder geval als uitgangspunt niet op voorhand op tegen is dat er proefboringen in de Waddenzee gaan plaatsvinden? Dat kan met ja of nee beantwoord worden.

Minister **Lubbers**: Mijnheer de voorzitter! Proefboringen zijn inderdaad niet aan de orde.

Minister **Andriessen**: Mijnheer de voorzitter! De vraag is wat ongelukkig gesteld. Het gaat niet alleen om proefboringen. De concessies geven recht op proef- en exploitatieboringen in het desbetreffende deel van de Waddenzee. Het moet op dit punt niet te vaag worden gehouden.

Aan de orde is de **beantwoording van vragen**, gesteld overeenkomstig artikel 122 van het Reglement van orde door het lid Willems aan de minister van Binnenlandse Zaken, over **het uitblijven van de beleidsnotitie vernieuwing bestuurlijke organisatie, Bestuur op niveau deel 3**.

De heer **Willems** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Er circuleert al vanaf half januari in de media een concept-beleidsnotitie vernieuwing bestuurlijke organisatie, in de wandeling BON-3 genoemd, dat in de ministerraad inmiddels besproken zou zijn. Het is nu drie weken later en wij hebben nog steeds niet een definitief stuk van de regering gehad. Toch begint de tijd te dringen. Eerder heeft de regering de toezegging gedaan dat zij uiterlijk in december de notitie zou leveren. Dat werd daarna januari. Wij zitten nu echter al in de tweede week van februari. Ik maak mij toch ernstige zorgen als deze notitie nog langer op zich laat wachten. De discussie zal dan namelijk onbeheersbaar worden. Iedereen gaat conclusies trekken op basis van een concept, dat blijkbaar niet de instemming van de ministerraad heeft. Er worden standpunten voor en tegen ingenomen. Bovendien zal dit jaar worden gedis-

cussieerd over de kaderwet in verandering, over de definitieve vormen van de regio's en over aanpalende onderwerpen zoals de vervoerregio's. Om die discussie met vrucht te kunnen voeren, is het van het grootste belang dat de regering zo snel mogelijk de notitie aan de Kamer stuurt.

Ik leg de minister de volgende vragen voor. Waarom is de Kamer niet eerder op de hoogte gesteld van het uitblijven van de toegezegde notitie? Wat is de reden voor de vertraging? Welke conflictpunten spelen daarbij die blijkbaar tot een stelselmatige vertraging leiden? En wat is het perspectief? Komt de notitie volgende week in de ministerraad aan de orde? En wat gebeurt er als er dan weer geen overeenstemming wordt bereikt? Kan het dan nog één, twee of drie maanden duren? Ik hoop dat de minister enige duidelijkheid en garanties kan geven. Ik ben benieuwd naar de hoofdpunten van de discussie en dus naar de kans op een goede afloop.

Minister **Dales**: Mijnheer de voorzitter! Ik dank de heer Willems voor het stellen van deze vragen. Er is op dit moment sprake van een woud van vervreemding. Mensen die denken te weten wat er in de notitie staat, ventileren hun mening. Dat is niet helemaal oftewel helemaal niet tegen te houden.

De totstandkoming van de beleidsnotitie bestuurlijke organisatie, in de wandelgangen BON-3 genoemd, vergt inderdaad iets meer tijd dan ik aanvankelijk had gedacht. Wel is het begrijpelijk dat dit onderwerp, de toekomst van de bestuurlijke organisatie in Nederland, meer tijd vergt. Overigens hadden de staatssecretaris en ik het concept tijdig gereed. Het heeft het departement ook tijdig verlaten, namelijk half januari. Het concept is geagendeerd voor de ministerraad. Het is éénmaal, vanwege punten met een hogere urgentie, niet behandeld. Het is gebruikelijk dat over een dergelijke nota twee keer wordt gesproken. Terecht wordt in de ministerraad over dit soort nota's een uitvoerige discussie gevoerd. Daar ben ik blij om. De discussie is nog niet geheel afgerond. Wij hopen wel dat het zeer binnenkort, deze week of volgende

Dales

week, gebeurt. De Kamer kan de notitie dus op zeer korte termijn verwachten. Ik zie ernaar uit om met de Kamer te discussiëren over de vernieuwing van de bestuurlijke organisatie naar aanleiding van het gepresenteerde in de notitie.

□

De heer **Willems** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! De minister heeft eigenlijk nog niet geantwoord op mijn vraag wat nu de reden is van de opgetreden vertraging. Een reden is dat het in twee termijnen behandeld wordt, maar blijkbaar liggen er ook conflictpunten, die tot verdere vertraging leiden, geleid hebben en wellicht ook zullen leiden.

De minister zei dat de notitie half januari haar departement heeft verlaten en dat men daarmee op schema lag. Ik waag dat echter te betwijfelen. Als het dan al in twee rondes behandeld zou worden, zou pas op zijn vroegst eind januari een standpunt bij ons bekend zijn. Dat was toch rijkelijk aan de late kant, gelet op de eerdere toezeggingen.

De minister heeft gezegd dat zij hoopt eind deze week of volgende week in de ministerraad knopen te kunnen doorhakken. Mogen wij ervan uitgaan dat als dat niet gebeurt, de Kamer op de hoogte wordt gesteld, zodat wij rekening kunnen houden met de opgelopen vertraging en het nieuwe tijdspad dat de regering dan voor ogen zal hebben? De minister heeft in de Eerste Kamer al naar aanleiding van de begroting van Binnenlandse Zaken een eerste debat over dit onderwerp gevoerd. Het lijkt mij nuttig dat zo'n debat ook hier gevoerd zal worden. Dat zou dan wel moeten gebeuren aan de hand van concrete stukken. Ik vind het buitengewoon vervelend dat de minister in spreekbeurten al een voorschotje neemt op de discussie, aangezien het ontzettend belangrijk is dat het gehele kabinet zich bindt aan een perspectief voor besturen op niveau en ook aan de discussie over de kaderwet. De ministerraad zou zich moeten realiseren hoe belangrijk het is dat de discussie met het land en met de Kamer wordt gevoerd en dat men die niet alleen binnenkamers moet voeren.

□

Minister **Dales**: Mijnheer de

De heer Willems (Groen Links)

voorzitter! De ministerraad is weliswaar vertrouwelijk, maar ik kan die toch niet als binnenskamers kwalificeren. Ik vind de termijnen nauwelijks iets om over te twisten, maar wij kennen in de ministerraad een termijn van tien dagen. Er zit tussen het indienen en de eerste behandeling dan ook al gauw de nodige tijd. Ik houd dan ook staande dat de nota op tijd mijn departement heeft verlaten en dat wij er, gezien de zwaarte van de nota, geen onbetamelijke tijd over hebben gedaan.

Het belangrijkste element van de vraag van de heer Willems is dat indien er voor aanstaande of volgende week vrijdag ernstige blokkeringen of problemen zouden ontstaan, de Kamer recht heeft op een nieuw tijdspad. Ik ben dat met hem eens en zal de Kamer daar dan ook over informeren.

De **voorzitter**: Ik geef gelegenheid tot het afleggen van stemverklaringen achteraf over de onderwerpen, waarover zojuist is gestemd.

Euthanasie

□

De heer **Van Leijenhorst** (CDA):

Mijnheer de voorzitter! Mede ter wille van de parlementaire duidelijkheid, die van de zijde van de CDA-fractie wellicht nog niet ten volle gehonoreerd werd, stel ik er prijs op de volgende stemverklaring af te leggen met betrekking tot het regeringswetsvoorstel inzake de euthanasie.

Het opnemen van de meldingsplicht in de Wet op de lijkbezorging, alsmede de formele handhaving van de principiële norm in het Wetboek van Strafrecht, beoordeel ik positief. Ik acht het echter zeer teleurstellend dat een en ander niet zal leiden tot terugdringing van de huidige euthanasiepraktijk. Integendeel! De regering stelt vast dat het zeer terughoudende vervolgingsbeleid van heden ongewijzigd zal worden voortgezet. Daardoor wordt de hoge norm in de wet niet herbevestigd, doch door de feitelijke praktijk ondergraven. Mijn principiële bezwaar richt zich in dit verband tevens tegen de wijze waarop het "overmachtsartikel" wordt gehanteerd. Zal dit artikel ook beschikbaar blijken te zijn voor nieuwe categorieën gevallen? Zeker met betrekking tot de wilsonbekwamen had de wetgever zich duidelijker moeten uitspreken. De weg die nu gekozen wordt, biedt onvoldoende rechtsbescherming voor die patiënten, die daarop zozeer

zijn aangewezen. Om deze reden heb ik gemeend mijn stem niet aan het wetsvoorstel van de regering te kunnen geven.

Aan de orde is de behandeling van:
- **het wetsvoorstel Algemene regels ter bescherming tegen discriminatie op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat (Algemene wet gelijke behandeling) (2014).**

De algemene beraadslaging wordt geopend.

□

Mevrouw **Groenman** (D66):
Voorzitter! Een wet met een zo lange voorgeschiedenis moet wel heel bijzonder zijn. Een wet die een uitwerking is van artikel 1 van onze Grondwet, een artikel dat in marmer gehouwen vereeuwigd is vlak buiten deze zaal, moet toch van buitengewoon belang zijn en veel aandacht trekken. Het gaat immers om anti-discriminatiewetgeving. In veel landen op de wereld is dergelijke wetgeving ondenkbaar, alle internationale verdragen en bepalingen ten spijt. Als Nederlands volksvertegenwoordiger realiseer ik mij dat ten zeerste. Mijn opmerkingen over het wetsvoorstel waarin de sporen van twintig jaar typisch Nederlandse discussie zijn terug te vinden, moeten dan ook tegen die achtergrond gezien worden. Ik denk – ik weet eigenlijk zeker – dat wij het vandaag over veel uitgangspunten volstrekt met elkaar eens zullen zijn. De meningen gaan echter uiteenlopen als het gaat om de uitwerking van die uitgangspunten en de verhouding tussen de verschillende grondrechten.

Bij wetgeving ter bestrijding van discriminatie geldt als eerste uitgangspunt dat het maken van ongerechtvaardigd onderscheid tussen mensen op grond van eigenschappen die onderdeel uitmaken van de menselijke persoonlijkheid, onaanvaardbaar is. Hoewel de meeste Nederlanders dit uitgangspunt onderschrijven is discriminatie, in de zin van het maken van een ongerechtvaardigd

onderscheid tussen mensen, ook in Nederland onderdeel van de realiteit, die niet alleen door regels is uit te bannen. Elke wetgeving die discriminatie poogt tegen te gaan is dan ook van relatieve betekenis, maar daarom niet minder noodzakelijk. Wetgeving zoals wij vandaag bespreken biedt burgers of groepen burgers een handvat om zich tegen discriminatie te verweren. Om discriminatie door een medeburger of een maatschappelijke organisatie of instelling te kunnen bestrijden was tot nu toe geen toegespitst juridisch instrument in civielrechtelijke zin voor handen, althans niet buiten het terrein van de gelijke behandeling van vrouwen en mannen bij arbeid.

De wetgeving die wij vandaag behandelen is in zekere zin aanvullend te noemen. Zij is aanvullend en expliciterend, omdat het artikel 1 van de Grondwet betreft. Zij is aanvullend op hetgeen reeds vastligt in internationale verdragen en aanvullend in civielrechtelijke zin op hetgeen in strafrechtelijke zin al vastligt. Internationale aandacht voor de bestrijding van discriminatie is pas ontstaan na de Tweede Wereldoorlog. In 1948 werd de Universele verklaring van de rechten van de mens afgekondigd bij de oprichting van de Verenigde Naties. Voor Nederland is het Verdrag van Rome van 1950 een belangrijk moment in de ontwikkeling van de regelgeving gericht op de gelijke behandeling van mensen. Nederland ondertekende dat verdrag, het Europese verdrag voor de rechten van de mens in 1953. Het VN-verdrag inzake de burgerlijke en politieke rechten dateert van 1966 en sinds 1978 is Nederland daarbij partij. Verder zijn er de meer specifieke VN-verdragen inzake de uitbanning van discriminatie op grond van ras en geslacht en de Europese richtlijnen die op het terrein van loon, arbeidsvoorwaarden en sociale zekerheid nog explicieter de gelijke behandeling van mannen en vrouwen uitwerken. Ons strafrecht kent als gevolg van het Verdrag van Rome en het VN-verdrag tegen rassendiscriminatie al geruime tijd sancties als het gaat om discriminatie op grond van ras, godsdienst of levensovertuiging. Het Wetboek van Strafrecht is recentelijk aangevuld met bepalingen omtrent discriminatie op grond van

geslacht en hetero- of homoseksuele gerichtheid.

Voorzitter! Als er sinds de Tweede Wereldoorlog zoveel tot stand gekomen is, is het wetsvoorstel waarover wij vandaag spreken dan nog wel nodig? Is een simpele verwijzing naar de bestaande nationale en internationale wet- en regelgeving dan niet voldoende? Mijn fractie meent dat wetgeving die niet alleen de overheid bindt in haar gedrag jegens burgers, maar ook normerend werkt naar burgers onderling en naar burgers in relatie tot maatschappelijke organisaties, onontbeerlijk is. Juist in dat opzicht biedt bestaande regelgeving niet steeds duidelijkheid. De horizontale werking van internationale verdragen en de Grondwet staat immers niet op voorhand vast.

Sinds 1977, toen de toenmalige Emancipatiecommissie adviseerde om het verbod van discriminatie op grond van aan sekse gerelateerde gronden verder uit te werken in één wet, heeft niet alleen de rechtspraktijk maar ook de politieke discussie zich verder ontwikkeld. Op advies van die Emancipatiecommissie kwam de regering-Van Agt/Wiegel en daarbinnen het CDA-bewindslidenkoppel De Ruiter van Justitie en Kraaijeveld-Wouters van CRM in 1981 met een voorontwerp van wet waarin het ging om discriminatie naar sekse, huwelijkse staat, gezinsomstandigheden en homofilie. Dit zogenaamde smalle voorontwerp van wet – "smal" omdat alleen de aan sekse gerelateerde vormen van discriminatie in het onderling verkeer tussen burgers werden voorzien van een civielrechtelijk bestrijdingshandvat – ondervond buitengewoon zware kritiek op het punt van de afbakening van de grondrechten op het gebied van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging – artikel 6 van de Grondwet – en onderwijs – artikel 23 van de Grondwet – ten opzichte van artikel 1 van de Grondwet.

De structuur van dit voorontwerp had eenvoudiger gekund, maar over de strekking was de fractie van D66 toentertijd redelijk tevreden, omdat er geen uitzonderingsposities werden gecreëerd voor instellingen op bijzondere grondslag, er toen al gesproken werd over groepsacties en er ook een plaats was ingeruimd voor een commissie gelijke behan-

deling. In dat voorontwerp werden bovendien de plichten van de overheid zelf, in haar rol als bestuurder, nauwkeurig omschreven.

Tussen 1981, het jaar van het voorontwerp, en vandaag, heeft zich jurisprudentie ontwikkeld, vooral op het terrein van de seksdiscriminatie, zijn er initiatiefwetsvoorstellen ingediend, maar heeft het CDA, als immer regerende partij, kans gezien adequate wetgeving te blokkeren. Wie met het CDA regeert, krijgt te maken met onverzettelijke denkbeelden over de vrijheid van godsdienst en onderwijs. De Ruiter en Kraaijeveld-Wouters bleken achteraf in 1981 roependen in de CDA-woestijn. Hun voorontwerp van wet werd nooit een echt wetsvoorstel en het kabinet-Lubbers I deed vanaf 1982 niet meer dan ernstig nadenken.

De VVD bracht zichzelf in de zomer van 1985 in een moeilijke positie. Met het CDA waren de onderhandelingen over een wetsvoorstel op niets uitgelopen en de toenmalige linkse oppositie had een ander soort wetgeving voor ogen dan de VVD. PvdA en D66 wilden nog steeds de aan sekse gerelateerde discriminatie met wetgeving bestrijden, terwijl de VVD ook discriminatie op grond van ras, godsdienst, levensbeschouwing en politieke overtuiging wilde kunnen bestrijden.

NRC Handelsblad kopte op 26 september 1985 dat Lubbers de wet gelijke behandeling tot een vrije kwestie zou hebben verklaard, maar de kop van de Volkskrant van één dag later – "VVD krijgt weinig steun voor wet tegen discriminatie" – gaf aan dat ook Lubbers' oplossing geen soelaas bood. De VVD kwam inderdaad vlak voor Kerstmis 1985 met een soort voorontwerp van wet, zonder daar overigens de gelijkgezinde, maar oppositionele fracties van PvdA en D66 bij te betrekken. D66 kwam in mei 1986 met een uitgangspuntennotitie en een initiatiefwetsvoorstel om in ieder geval groepsacties op het gebied van gelijke behandeling mogelijk te maken, zodat zich jurisprudentie zou kunnen ontwikkelen.

De VVD zette niet door, hoewel er uiteindelijk wel een non-confessionele meerderheid aanwezig was, maar ja, de coalitiepartij, het CDA, buitenspel zetten was wel erg

vermetel. Het eerste kabinet-Lubbers sloot zijn regeerperiode af zonder een wet gelijke behandeling in welke vorm dan ook. Het tweede kabinet-Lubbers slaagde er in 1987 wel in, een wetsvoorstel in te dienen, maar verder dan een voorlopig verslag kwam het daarbij niet. De linkse oppositie uitte forse kritiek en de PvdA diende, zelfs nog voordat het kabinet met iets kwam, in 1987 een eigen wetsvoorstel in. Dit was "smal", zonder uitzondering voor het bijzonder onderwijs en borduurde voort op het voorontwerp van wet uit 1981.

Opvallend is elke keer weer – ik realiseer me dat D66 misschien makkelijk praten heeft – dat coalitiepartners van het CDA altijd gedwongen zijn, water bij de eigen wijn te doen als het om anti-discriminatiewetgeving gaat. Er ligt nú echt een ander wetsvoorstel voor dan de PvdA in 1987 beoogde.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Voorzitter! Ik hoorde zojuist dat coalitiepartijen altijd water bij de wijn hebben moeten doen als het gaat om anti-discriminatiewetgeving. Kan mijn collega aangeven waar mijn fractie water bij de wijn heeft gedaan?

Mevrouw Groenman (D66): Er is helemaal geen wijn gekomen toen de VVD coalitiepartner was.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Dat is prima. Ik zal daar ook aandacht aan geven. Wil mevrouw Groenman dan over de VVD niet meer zeggen dat wij reeds water bij de wijn hadden gedaan? Dat is juist het probleem met het CDA en daarom is het juist zo verbaazingwekkend dat het de PvdA kennelijk lukt zonder water bij de wijn te doen.

Mevrouw Groenman (D66): De VVD heeft heel lang geregeerd en er is nog steeds geen wijn geschonken. Dat vind ik buitengewoon jammer.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Voorzitter! Ik vind het prima. Als wij ooit in de afgelopen tijd water bij de wijn hebben gegoten, dan heeft mijn collega recht op kritiek. Dat hebben wij echter niet gedaan. Vandaar dat deze wetgeving nooit tot stand is

gekomen tijdens de kabinetten waar wij zitting in hadden.

De heer **Krajenbrink (CDA):** Er is ooit eens een bruiloft geweest in Kana waarop water in wijn is veranderd.

Mevrouw Groenman (D66): Ik verstond het niet helemaal. Was het iets bijbels of zo?

Voorzitter! Nu ligt er een ander wetsvoorstel dan hetgeen de Partij van de Arbeid in 1987 voor ogen had. Los van het water bij de wijn, is het ook opvallend, dat de discussie over de verhouding tussen de grondrechten achterwege is gebleven toen het om de discriminatiegronden geslacht en ras ging, maar in alle hevigheid losbarstte toen het om homofilie – dat was de term uit het voorontwerp in 1981 – en later om homoseksuele gerichtheid ging.

Ik zei al dat het juridisch en maatschappelijk denken, los van de zich voortslepende politieke discussie, niet stil heeft gestaan. De rechtstreekse werking van artikel 26 van het BuPo-verdrag is in voorkomende gevallen erkend. Ook de horizontale werking van de grondwettelijke anti-discriminatiebescherming wordt steeds vaker door de rechter aangenomen. De overtuiging dat onderscheid op grond van seksuele gerichtheid onaanvaardbaar is, berust op een steeds breder maatschappelijk draagvlak. Ook onderscheid op grond van burgerlijke staat wordt steeds algemener als onacceptabel beschouwd. Recentelijk zijn nieuwe discriminatiegronden in de discussie betrokken. Wanneer mag er onderscheid naar leeftijd gemaakt worden? En worden leeftijdsgrenzen niet ten onrechte toegepast? Dat vragen steeds meer mensen zich af. Er zijn voldoende voorbeelden te geven op het terrein van de arbeidsmarkt. En is het niet mogelijk dat wij tot nu toe de ogen gesloten hebben voor gevallen van discriminatie op grond van handicap? Als wij dan toch een nadere uitwerking geven aan artikel 1 van de Grondwet inzake de explicitering van de voor de overheid geldende normen en de normgeving voor het maatschappelijk verkeer tussen burgers onderling, moet het dan niet na twintig jaar discussie eindelijk volledig en afdoende worden geregeld?

Dit wetsvoorstel heeft een ingewikkelde en politiek lastige voorgeschiedenis. Keer op keer zijn kabinetten er niet in geslaagd een Algemene wet gelijke behandeling te realiseren. Telkens stakte het onderhandelingsproces al in de voorfase. Wij zijn nog nooit zo ver geweest als vandaag: een plenaire discussie over een wetsvoorstel dat de hele schriftelijke procedure heeft doorlopen.

Overigens moet ik hierop een uitzondering maken en die is het initiatiefwetsvoorstel van D66 over groepsacties op het gebied van gelijke behandeling, ingediend in 1986. Dat is schriftelijk voorbereid en heeft een mondelinge behandeling gehad in september 1988. Het enige wat niet plaatsvond, was de eindstemming omdat die er, gezien de politieke verhoudingen en het feit dat er inmiddels een wetsvoorstel voor een algemene wet lag van zowel de regering als van de fractie van de PvdA, onvermijdelijk toe geleid had dat het was verworpen. Toch heeft dat initiatiefvoorstel een katalyserende functie gehad. Achteraf kun je natuurlijk nooit zeggen wat het effect op gelijke-behandelingskwesties was geweest als het in 1988 was aangenomen, maar het laten hangen heeft in ieder geval een versnelling betekend in het denken over groepsacties als zodanig. Er ligt nu, na een voorontwerp, een echt wetsvoorstel van de regering om het vorderingsrecht voor rechtspersonen te regelen, nr. 22486.

Het groepsactie-artikel dat in de wet die wij vandaag bespreken is opgenomen, komt te vervallen zodra de wet die het groepsactierecht ten principale regelt, is aangenomen. Dat betekent in concreto dat, als dit wetsvoorstel tot wet wordt verheven, maar het moment waarop het groepsactierecht wettelijk is geregeld nog niet is aangebroken, er korte tijd zal verlopen waarin voor gelijke-behandelingszaken het groepsactierecht minder fraai is geregeld dan D66 in 1986 al wilde. Amendering nu, voor korte tijd, lijkt mijn fractie echter niet zinvol. Als het wetsvoorstel groepsacties tot wet zal zijn verheven, zal ik mijn eigen initiatiefwetsvoorstel kunnen intrekken.

Tot zover mijn wat algemene inleiding, die als conclusie heeft dat een wet ter uitwerking van artikel 1

van de Grondwet nog steeds nodig is, maar dat de discussie om zo ver te komen als wij vandaag zijn, te zeer de sporen draagt van coalitiebelangen die de duidelijkheid en rechtszekerheid niet ten goede zijn gekomen. Ik zal dat nader toelichten als ik inga op de merites van het wetsvoorstel.

De bedoeling van het wetsvoorstel is om de algemene norm van gelijke behandeling zoals die in internationale verdragen, EG-richtlijnen en onze Grondwet is neergelegd, te verduidelijken. Duidelijk moet dus worden op welke expliciet genoemde gronden geen onderscheid mag worden gemaakt en voor welke terreinen van het maatschappelijk leven dat geldt. Artikel 1 van de Grondwet kent de volgende formulering: "Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook is niet toegestaan." Dit artikel kan door elke burger worden ingeroepen als hij door de overheid discrimineert wordt behandeld. Diezelfde burger kan de overheid overigens ook aanspreken met behulp van artikel 26 van het VN-verdrag betreffende burgerlijke en politieke rechten, het BuPo-verdrag.

Het wetsvoorstel van vandaag beoogt te regelen dat discriminatie niet mag tussen burgers onderling. Het lijkt dan logisch om artikel 1 van de Grondwet in zijn geheel ook van toepassing te verklaren op de verhoudingen tussen burgers onderling, met andere woorden: horizontale of derdenwerking toe te kennen aan artikel 1 van de Grondwet. De regering doet dat maar ten dele. Gekozen is voor een zogenaamd gesloten systeem. De gronden godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras en geslacht worden inderdaad van toepassing verklaard in civiele rechtsverhoudingen. Hetero- of homoseksuele gerichtheid als discriminatiegrond en burgerlijke staat komen niet voor in artikel 1 van de Grondwet. Zij moeten gezien worden als de juridische vertaling van maatschappelijke ontwikkelingen. Zij komen in de plaats van "op welke grond dan ook".

Voor de thans gekozen expliciet genoemde gronden geldt dat direct

onderscheid niet mag, tenzij de wet uitdrukkelijk een uitzondering maakt. Over direct onderscheid op niet expliciet genoemde gronden beslist de rechter die terug kan grijpen naar artikel 1 van de Grondwet of naar artikel 26 van de BuPo, of naar artikel 14 van het Europese verdrag voor de rechten van de mens.

Maximale duidelijkheid biedt het wetsvoorstel dus niet. De vraag is of de regering dat zelf eigenlijk wel vindt. Beoogd wordt immers dat zowel de Grondwet als internationale verdragen voor het bestrijden van discriminatie in rechtsverhoudingen tussen burgers onvoldoende houvast bieden en dat daarom juist een algemene wet nodig is. Overigens lijkt het goed dat de regering ook vandaag nog eens verklaart dat niet alles wat in de onderhavige AWGB niet is verboden vervolgens per definitie zou zijn toegestaan. Ook zou het verstandig zijn als de regering nog eens precies uitlegt wat de mogelijkheden voor de rechter zijn om internationale bepalingen en de Grondwet te laten prevaleren waar het de rechtstreekse en horizontale werking betreft boven de regels die de AWGB straks stelt.

Ik kom nu toe aan artikel 1 en de relatie tussen overheid en burger. De algemene wet regelt de verhouding tussen burgers en verbiedt de overheid eveneens onderscheid te maken indien de overheid handelt als werkgever en bij tweezijdige rechts-handelingen. Mijn fractie heeft bij de schriftelijke voorbereiding de vraag aan de orde gesteld waarom niet alle handelingen van de overheid onder de werking van de AWGB vallen. In het voorontwerp uit 1981 was bijvoorbeeld bepaald dat de overheid geen onderscheid mag maken bij het bepalen van rechten en faciliteiten. Dat zijn weliswaar niet alle handelingen, maar je bent al een heel eind op weg. De regering heeft op de vraag van mijn fractie geantwoord, zo'n regeling overbodig te vinden. De overheid is immers al aan non-discriminatie gebonden door artikel 1 van de Grondwet.

Ik kan die redenering niet volgen. Als de overheid toch al gebonden is en een aparte regeling in de AWGB overbodig is voor haar eigen handelen, waarom zijn artikel 5, lid 1, onder 4 en artikel 7, lid 1, onder b dan opeens niet overbodig? Deze bepalingen hebben toch ook alleen

de overheid als adressant? In haar optreden als werkgever, als aanbieder van goederen en diensten en als sluiters van overeenkomsten is de overheid toch ook gewoon gebonden aan artikel 1 van de Grondwet? De redenering van het kabinet vind ik niet consequent. Of de overheid is in al haar besluiten en andere handelingen onderworpen aan de AWGB of in geen van haar handelingen. Ik kies in navolging van de huidige bepalingen voor de eerste optie.

Los van het zich consequent opstellen, heb ik voor mijn optie ook andere argumenten. Wat de overheid de burgers oplegt, moet op dezelfde wijze ook voor de opsteller zelf gelden. De AWGB regelt weliswaar niet meer dan artikel 1 van de Grondwet, maar is duidelijker over de vraag wat discriminatie is: verboden onderscheid dus en mogelijke rechtvaardigingen. Als men mij tegenwerpt dat het gelijkheidsbeginsel in het bestuurlijk handelen toch ook al nader is uitgewerkt door onder meer de rechter, moet ik er toch op wijzen dat het gelijkheidsbeginsel als algemeen beginsel van behoorlijk bestuur een totaal andere achtergrond heeft dan het non-discriminatiebeginsel zoals dat in deze wet is uitgewerkt en niet direct en dadelijk op dezelfde wijze van toepassing is.

Kortom, ik vind dat ook in deze wet klaar en duidelijk moet zijn dat het *Quod licet Jovi non licet* bovi hier niet geldt: geen hovaardige overheid dus. Ook de schijn daarvan moet vermeden worden. Ook vertrouwenscommissies bij burgemeestersbenoemingen, ook burgemeesters bij het ontvangen van bepaalde delegaties uit de burgerij, ook gemeenten bij het verstrekken van woonruimtevergunningen moeten in beginsel aan dezelfde uitwerkingen van non-discriminatie-regels gebonden zijn als burgers.

Wat te denken van de burgemeester van Kesteren die weigert een exemplaar van de ouderenkrant in het kader van het Internationaal jaar voor de ouderen in ontvangst te nemen, omdat hem als christelijk persoon een artikel over twee samenwonende oudere mannen in een bejaardenhuis niet bevalt? Ik heb een amendement ingediend om de overheid op grond van de AWGB voor een groter deel van haar

handelen aanspreekbaar te maken dan thans in het onderhavige wetsvoorstel is geregeld. Ik heb overigens niet mijn ogen willen sluiten voor het feit dat de overheid in haar handelingen, met name ter uitvoering van wettelijke taken, voor complexe situaties kan komen te staan en een zekere ruimte moet hebben om ter uitvoering van wettelijke taken adequate maatregelen te nemen die in voorkomende gevallen onderscheid toestaan. Ik noem bijvoorbeeld de instelling van speciale spreekuren voor homo's in het kader van de AIDS-bestrijding, het toezenden van kinderbijslagformulieren aan moeders, de registratie van sekse bij de burgerlijke stand en bijzondere urgentie voor allochtonen bij het toewijzen van woningen. Daarom heb ik een rechtvaardigingsgrond toegevoegd die speciaal op de overheid is toegesneden, namelijk als het maken van onderscheid noodzakelijk is om een wettelijke bepaling uit te voeren.

Wat mijn fractie betreft, is artikel 4c een andere onduidelijkheid. Op grond van dat artikel wordt onderscheid bij of krachtens oudere wetgeving onverlet gelaten. Waar het om gerechtvaardigd onderscheid gaat, is dat logisch aangezien die oudere wetgeving dan overeenkomt met de voorgestelde AWGB. Maar een onverkorte uitzonderingsbepaling voor het in stand laten van niet-gerechtvaardigd onderscheid gemaakt in oudere wetgeving, is voornamelijk voor mijn fractie maar ook voor bijvoorbeeld het Nederlands juristencomité voor de mensenrechten onbegrijpelijk. Ik heb daarom op dit punt een amendement ingediend, teneinde de wetgever als het ware de tijd te gunnen, de noodzakelijke aanpassingen in oudere wetgeving te doen. De burger moet er immers van op aan kunnen dat de overheid zelf niet discrimineert, en de burger heeft niets aan een overheid die voor zichzelf een uitzonderingspositie creëert. Als de overheid ergens het voorbeeld moet geven, is het wel op het gebied van de gelijke behandeling.

Voorzitter! Ik kom te spreken over direct en indirect onderscheid. Ik zei al dat direct onderscheid verboden is tenzij de wet zelf uitzonderingen maakt. Ik kom daar uiteraard nog op terug, omdat die uitzonderingen de

kern van de slepende politieke discussie vormen.

Met betrekking tot het directe onderscheid heb ik aan de hand van een thans actuele discussie een probleempje. In de wettekst zelf staat niets over het toelaten tot het lidmaatschap van particuliere organisaties die actief zijn op het gebied van het openbare en politieke leven. Binnen de SGP is thans de vraag aan de orde of vrouwen lid kunnen zijn. Op dit moment zijn er zo'n twintig vrouwen in het hele land lid, maar de vraag is of zij dat mogen blijven.

Ik herinner me de discussie van een paar jaar geleden in het kader van de Nederlandse ratificatie van het VN-verdrag tegen vrouwendiscriminatie. Dat vrouwenverdrag verplicht staten die partij zijn bij het verdrag, alle passende maatregelen te nemen om de discriminatie van vrouwen in het politieke en openbare leven van het land uit te bannen en onder meer vrouwen het recht te verzekeren, deel te nemen aan niet-overheidsorganisaties en verenigingen op het gebied van het openbare en politieke leven. Ten tijde van die ratificatiediscussie was er geen probleem in Nederland met betrekking tot het vrouwenlidmaatschap van politieke partijen.

Thans dreigt er een probleem te ontstaan. Als de SGP echt zou beslissen om vrouwen te weren en die vrouwen die lid zijn, dat lidmaatschap te ontnemen, zou de SGP dus fundamentele mensenrechten schenden en in strijd zijn met de openbare orde. Een procedure via het openbaar ministerie zou de overheid er zelfs toe kunnen dwingen om de SGP te ontbinden. Staatssecretaris Ter Veld verdedigde in 1991 de ratificatie van het VN-vrouwenverdrag. Ziet zij thans aanleiding om alsnog een beperking in de AWGB op te nemen die onderscheid naar geslacht, en dan voor de zekerheid ook maar naar ras, verbiedt in de statuten van niet-overheidsorganisaties en verenigingen op het gebied van het openbare en politieke leven?

Wat het directe onderscheid betreft, lijkt de wet dus bijna alles te regelen, althans op de geëxpliciteerde discriminatiegronden, maar voor het indirecte onderscheid is de rechter nodig. Indirect onderscheid, onderscheid dus dat op het eerste gezicht redelijk lijkt maar toch direct onderscheid tot gevolg heeft, mag

niet tenzij er een objectieve rechtvaardigingsgrond is. Ik zou van de regering willen weten of de criteria die moeten worden geformuleerd om een objectieve rechtvaardigingsgrond te kunnen vaststellen en die in de Europese jurisprudentie zijn ontwikkeld, niet in de Nederlandse AWGB kunnen worden neergelegd. Wat is daar eigenlijk tegen?

Ik noem nog even de criteria die door het EG-Hof van Justitie zijn geformuleerd: het moet gaan om een objectief gerechtvaardigd doel en de middelen moeten geschikt zijn om dit doel te bereiken, terwijl dit doel niet is te bereiken op een andere wijze waarbij geen indirect onderscheid wordt gemaakt.

Voorzitter! Ik kom te spreken over de discriminatiegronden in het algemeen. Wij spreken vandaag over meer discriminatiegronden dan in het wetsontwerp uit 1981 waren neergelegd. Dat beperkte zich immers tot aan sekse gerelateerde gronden. Mijn fractie wil geen messen meer trekken over de voordelen van smalle ten opzichte van brede wetgeving. Tenslotte is er een aantal jaren verstreken en is de toevoeging van ras zeker noodzakelijk. Wil de regering mij echter uitleggen wat de dwingende noodzaak is van een regeling in de AWGB die discriminatie tussen burgers onderling op grond van godsdienst of op grond van levensbeschouwelijke of politieke overtuiging moet tegengaan? Komt dat soort discriminatie echt vaak voor of is het gewoon overgenomen van artikel 1 van de Grondwet? Als die gronden in het AWGB-voorstel zijn neergelegd, waarvoor een breed draagvlak bestaat in de samenleving, waarom dan niet ook leeftijd en handicap? En waar is de grond gezinsverantwoordelijkheid gebleven, die in 1981 nog wel in de tekst stond?

Ook nationaliteit zou als verboden discriminatiegrond opgenomen kunnen worden, aangezien niet uit te sluiten valt dat onderscheid naar nationaliteit het verboden onderscheid naar ras tot gevolg kan hebben. Hoewel mijn fractie vindt dat in de stukken op zichzelf plausibele verhalen zijn gehouden over al dan niet toegestaan onderscheid op grond van nationaliteit en het niet opnemen van nationaliteit als discriminatiegrond, is een nadere

mondelijke uiteenzetting van de regering op z'n minst aangewezen. Er is immers nog wel forse kritiek op dit onderdeel van het wetsvoorstel te horen. Ik denk met name aan het standpunt van het Landelijk bureau racismebestrijding. Ook las ik dat de Centruumpartij onlangs (eind september 1992) door de Leeuwarder rechtbank is vrijgesproken van discriminatie op grond van ras. In de door die partij verspreide folders was wel sprake van discriminatie op grond van nationaliteit, maar dat verbiedt ons Wetboek van Strafrecht (artikel 137c) niet. Wil de regering daarom in het kader van deze wet een heldere toelichting geven op het door haar aangehaalde verschil tussen onderscheid op grond van nationaliteit in staatkundige, respectievelijk in etnische zin en de bescherming, die het wetsvoorstel op die punten biedt?

De heer **Janmaat** (Centrumdemocraten): Het is toch frappant, dat mevrouw Groenman een partij noemt, die in 1986 is ontbonden. Een knap staaltje!

Mevrouw **Groenman** (D66): Soms lopen die vonnissen wat achter. Het ging mij meer om de inhoud van dat vonnis.

Voorzitter! De hoofdredenering van de regering op vragen over het opnemen van meer gronden is telkens weer, dat het zich niet verhoudt tot de gesloten structuur van het wetsvoorstel. De uitzonderingen op direct onderscheid op een bepaalde grond moeten immers volgens de lijn, die de regering heeft gekozen, in de wet zelf zijn opgenomen. Niet voor elke grond, die denkbaar is, zijn die uitzonderingen op voorhand en limitatief aan te geven. Dat is een aannemelijke redenering, als je de regering volgt in haar opvatting over het gesloten systeem. Ik wil alleen wel constateren, dat de regering verstrikt dreigt te raken in haar eigen wetsstructuur. De vraag is dan of de regering zich daarvan bewust is. Op een moment immers, dat een burger een maatschappelijke organisatie wil aanspreken op een discriminatiegrond die niet in het rijtje van de AWGB staat, dus bijvoorbeeld leeftijd of handicap, ontstaat er een probleem. De AWGB regelt daar

niets voor, maar een rechter mag geen a contrario redenering toepassen en moet dus zelf iets bedenken over direct of indirect onderscheid en eventuele objectieve rechtvaardigingsgronden. Mijn stelling is, dat het wetsvoorstel met zijn gesloten structuur te veel rechtszekerheid pretendeert en dan heb ik het nog niet eens over de formulering van de uitzondering op het directe onderscheid naar wel omschreven gronden. De evaluatiebepaling in de wet biedt wel de mogelijkheid om te zijner tijd op de omschrijving van de discriminatiegronden terug te komen, maar toevoeging van een nieuwe grond verplicht de regering dan ook om nauwkeurig in de wet op te nemen, wanneer direct onderscheid op die nieuwe grond wel mogelijk is. Nogal een gedoe dus.

In de stukken is vrij uitvoerig van gedachten gewisseld over de gronden leeftijd en handicap. Als het aantal gronden toch wordt uitgebreid ten opzichte van 1981 en er een steeds groter draagvlak ontstaat voor de opvatting, dat er niet gediscrimineerd mag worden naar leeftijd en handicap, waarom dan deze gronden niet in de AWGB? Zojuist ben ik ingegaan op de redenering van de regering, dat een dergelijke toevoeging niet past in een gesloten structuur. Voor leeftijd en handicap zouden dan alle uitzonderingen op het discriminatieverbod moeten worden opgenomen in de wet. Voor de grond leeftijd heeft de regering een nadere inventarisatie van de in wet en regelgeving opgenomen leeftijds grenzen toegezegd. Ik neem aan, dat dan ook meteen rechtvaardiging van de bestaande leeftijds grenzen wordt onderzocht. Veel leeftijds grenzen berusten immers op algemeen aanvaarde redengeving. Daar, waar discussie mogelijk is, moet bij de afzonderlijke wet- en regelgeving nadere discussie mogelijk zijn. Als de grens van 65 jaar voor het recht op AOW niet langer vanzelfsprekend is – je weet het nooit – moet er niet in het kader van de AWGB, maar bij de AOW-wetgeving over gesproken worden. Ongerechtvaardigd onderscheid op grond van leeftijd komt vooral op de arbeidsmarkt en wellicht in het verenigingsleven of bestuursfuncties voor. De Stichting van de arbeid en de minister van

Sociale Zaken proberen tot een leeftijdsbewust, maar niet naar leeftijd discriminerend personeelsbeleid te komen. Wat mij betreft, mag de regering daar wat harder aan trekken. Ik zie op dit moment geen aanleiding om leeftijd als discriminatiegrond in de AWGB op te nemen. Juist omdat er zoveel wel gerechtvaardigde leeftijdsgrenzen zijn, is leeftijd niet een bij voorbaat verdacht criterium, dat door middel van anti-discriminatie wetgeving aangepakt behoeft te worden.

Mijn fractie is van mening, dat dit wat de grond handicap betreft, anders ligt. Wij denken, dat mensen met een geestelijke of lichamelijke handicap geregeld op onterechte gronden discriminatoir handelen ervaren. Dat gebeurt niet alleen veelvuldig op de arbeidsmarkt, maar ook op andere terreinen van het maatschappelijk leven. Het komt voor dat rolstoelers een disco of een restaurant niet in mogen, terwijl ze weer wel gratis sportwedstrijden mogen bijwonen omdat ze zo "zielig" zijn. Blinden worden door het Rode Kruis als bloeddonor geweigerd of ze mogen hun blindengeleidehond niet overall mee naar toe nemen. Het zijn kleine, schrijnende voorbeelden uit het zwartboek van de Gehandicaptenraad, Jopla en Independant Living Nederland.

De regering stelt dat handicap geen bij voorbaat verdacht criterium voor discriminatie is. Dit lijkt mij echt een misvatting. Voorts stelt zij dat er toch echt een beleid wordt gevoerd om gehandicapten meer volwaardige kansen te geven in onze samenleving. Een goed gehandicaptenbeleid is inderdaad nooit weg, maar waarom wel ras opnemen als discriminatiegrond als er ook al een minderhedenbeleid bestaat, en geslacht als er al een emancipatiebeleid is? Het voeren van een beleid, gericht op integratie van minderheden of gehandicapten, betekent niet dat discriminatie door burgers onderling of door organisaties jegens burgers niet zou voorkomen. Deze vormen van discriminatie komen naar mijn mening wel voor en ze moeten dus bestreden worden. De regering wil niet eens onderzoek doen naar het voorkomen van discriminatie op grond van handicap. In algemene wet- en regelgeving zijn ook nauwelijks bepalingen opgenomen waarin naar handicaps

wordt verwezen, hoogstens in positieve zin, zoals in de Wet arbeid gehandicapte werknemers. Een inventarisatie van naar handicap discriminerende bepalingen is dan misschien ook niet zinvol, al noemt de regering dit argument niet. Een algemeen onderzoek naar de vraag in hoeverre er in het maatschappelijk leven naar handicap gediscrimineerd wordt, is afgezien van wat er al bekend is, waarschijnlijk buitengewoon lastig, maar categorisch elk onderzoek afwijzen, zoals de regering doet, gaat mij te ver.

Voorzitter, ik vind dat handicap als discriminatiegrond voorlopig niet van de agenda mag worden afgevoerd, tenzij wij deze kwestie vandaag afdoende regelen. En misschien moeten wij haar ook wel regelen, want artikel 26 van het BuPo-verdrag verplicht de regering, burgers te beschermen tegen discriminatie door derden, op welke grond dan ook, en passende maatregelen te nemen die effectief zijn. Burgers met een handicap hebben dus recht op bescherming tegen discriminatie, zoals ook onze minister van Buitenlandse Zaken keer op keer heeft beklemtoond, voordat hij minister werd.

Namens mijn fractie heb ik een amendement gemaakt dat niet geheel bij de structuur van het wetsvoorstel past – ik zeg het er zelf maar alvast bij – maar waarmee wel tegemoet wordt gekomen aan de in de samenleving gevoelde noodzaak, iets te doen tegen discriminatie van gehandicapten. In mijn amendement houd ik, als het om de artikelen 5, 6 en 7 gaat, rekening met eisen die in redelijkheid kunnen worden gesteld in verband met de vervulling van een functie. Net als vrouwen en personen die tot een etnische minderheidsgroep behoren, wil ik personen met een geestelijke of lichamelijke handicap een bevoorrechte positie toekennen, onder vergelijkbare voorwaarden als vrouwen en minderheidsgroeperingen. Verder stel ik voor, in artikel 7 – daarbij gaat het om het leveren van goederen en diensten – de bepaling op te nemen dat onderscheid op grond van een geestelijke of lichamelijke handicap niet geldt als onderscheid dat objectief gerechtvaardigd is. Ik zou met name van mijn collega's een reactie op dit punt willen horen. De reactie van de regering is

voorspelbaar, maar ik vind wel dat de gehandicapten recht hebben op enige nadere uitleg van de regering. Wordt discriminatie van gehandicapten als zodanig onderkend en, zo ja, wat kan de regering daar dan tegen doen?

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Ik begrijp iets niet. U hebt zojuist een toelichting op uw amendement gegeven, maar u hebt ook gezegd dat er eigenlijk onderzoek gedaan zou moeten worden en dat discriminatie van gehandicapten niet van de agenda mag verdwijnen. Hoe bedoelt u dat? Er is immers een amendement van uw hand.

Mevrouw Groenman (D66): Als het amendement aangenomen wordt, mag het onderwerp natuurlijk van de agenda af.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Uitstekend.

Mevrouw Groenman (D66): U ziet een uitweg om onderzoek te doen en het amendement terzijde te schuiven?

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Nee, ik begreep uw bedoeling even niet, want u hebt een amendement ingediend. Als je een amendement indient, dan sta je daarvoor en dan probeer te ervoor te zorgen dat de Kamer zich daar achter schaaft. Je gaat er in ieder geval niet van uit dat je amendement het niet haalt.

Mevrouw Groenman (D66): Ik heb alleen gezegd dat de regering volgens de stukken niet eens over onderzoek wil nadenken. Ik heb dus de redenering van de regering een eindje gevolgd, waarbij ik tot de slotsom ben gekomen dat deze vormen van discriminatie voorkomen, zodat ik een amendement heb gemaakt.

Overigens zou je ook kunnen denken aan het instellen van een meldpunt voor discriminatie op grond van handicap, zoals voor rassendiscriminatie, homodiscriminatie en in zekere zin discriminatie van vrouwen, waarvoor de Stichting landelijke ombudsvrouw werkzaam is. Je zou je ook kunnen voorstellen dat een nieuwe, brede commissie

gelijke behandeling een bijdrage levert aan het tegengaan van discriminatie van gehandicapten. Er zijn allerlei opties.

Dan de grond hetero- of homoseksuele gerichtheid. Ik begrijp nog steeds niet wat er tegen de omschrijving "seksuele gerichtheid" is. In eerdere stukken, ook van vorige kabinetten, worden de termen zeer slordig en door elkaar gebruikt. In het regeerakkoord van medio 1986 is sprake van "seksuele geartheid". Er werd pas bij de wijziging van het Wetboek van Strafrecht opeens moeilijk gedaan; toen werd het: hetero- of homoseksuele gerichtheid. In de stukken bij het onderhavige voorstel wordt overigens in de stukken desgevraagd aangegeven dat ook discriminatie naar biseksuele gerichtheid verboden is en dat hetero- of homoseksuele gerichtheid gelezen moet worden als hetero- en/of homoseksuele gerichtheid. Dat zou dus betekenen dat de discussie over biseksualiteit voldoende is uitgekristalliseerd. Resteert eventueel pedoseksuele gerichtheid. Volgens mij kan het pedoseksueel zijn geen discriminatiegrond vormen. Pedoseksualiteit vindt overigens wel zijn grens in het strafrecht, ook dat heb ik eerder betoogd. Ik heb niet veel illusies over mijn amendement met betrekking tot de seksuele gerichtheid, maar ik vind wel dat men met een goede redenering moet komen.

Dan kom ik aan het grootste discussiepunt. Het betreft de verhouding tussen de grondrechten, waarvoor de wetgever zelf een zo goed mogelijke en zo duidelijk mogelijke oplossing moet bieden. De hoofdvraag is eigenlijk of artikel 1 van de Grondwet waarin het gelijkheidsbeginsel is neergelegd zonder meer vóór gaat op andere artikelen in de Grondwet, zoals de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs. Bij de totstandkoming van onze Grondwet is uitdrukkelijk vermeld dat er geen sprake is van een rangorde van grondwetsartikelen. Artikel 1 prevaleert dus niet zonder meer. Ik denk dat we het daar over eens zijn, hoewel de PvdA in het initiatiefvoorstel uit 1987 van de leden Haas-Berger en Van Nieuwenhoven wel erg ver ging. Het gaat om de vraag, in hoeverre instellingen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag eisen mogen stellen

bij de aanstelling van personeel, die onderscheid tot gevolg hebben. Is dat onderscheid al dan niet gerechtvaardigd te noemen? Moeten er dus uitzonderingen mogelijk zijn in verband met de vrijheid van godsdienst en als het gaat om instellingen van bijzonder onderwijs in verband met de vrijheid van onderwijs? En zo ja in hoeverre?

Laat ik kort aangeven wat de uitgangspunten van D66 zijn als het gaat om de verhouding tussen de grondrechten. Tegen die achtergrond wil ik het voorliggende voorstel beoordelen. Met betrekking tot artikel 6 uit onze Grondwet, de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, kan ik kort zijn. Aan dit artikel is de clausule verbonden dat deze vrijheid geldt "behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet". Dit houdt in dat gedragingen die vallen onder het "belijden van godsdienst of levensovertuiging" maar maatschappelijk ontoelaatbaar worden geoordeeld, verboden zijn. Vrijheid van godsdienstbelijdenis mag, maar dat mag geen rassendiscriminatie inhouden. In die zin is die vrijheid dus niet absoluut.

Ook op dit terrein kunnen zich problemen voordoen, waarover de rechter een uitspraak moet doen. Waar houdt de vrijheid van godsdienstbelijdenis op en waar prevaleren de wet, de Grondwet, verdragen of andere fundamentele rechtsbeginselen? Voor D66 ligt de grens voor de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging daar waar instellingen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag zich in het maatschappelijk verkeer bewegen, met andere woorden een maatschappelijke functie hebben, in tegenstelling tot kerkgenootschappen die naar binnen gericht, op de eigen groep, functioneren. Als wetgever heb je je niet te bemoeien met de vrijheid van kerkgenootschappen om zich naar eigen overtuiging in te richten. Ook de uitoefening van het geestelijk ambt en de daarmee samenhangende opleiding en vorming, voor zover intern gericht, vallen buiten het bereik van de wetgever.

Daar waar opvattingen worden uitgedragen buiten de eigen kring geldt het discriminatieverbod van artikel 1 van de Grondwet onverkort. Met andere woorden, opvattingen over homoseksualiteit mogen binnen

de eigen kerk vrijelijk geuit worden, maar een ziekenhuis of bejaardenoord op dezelfde levensbeschouwelijke grondslag mag niet discrimineren op grond van homoseksuele gerichtheid.

De heer **Schutte** (GPV): Mevrouw Groenman maakt onderscheid tussen de kerken en andere maatschappelijke organisaties op godsdienstige grondslag. Zij zei dat de kerken daarbuiten vallen, omdat ze naar binnen zijn gericht. Ik meen dat een essentieel kenmerk van de kerken is dat ze naar buiten zijn gericht als het gaat om evangelisatiewerk. In die zin zie ik niet dat er bij kerken een andere gerichtheid is dan bij andere godsdienstige organisaties. Het lijkt mij dat u dat onderscheid niet op dat criterium moet baseren.

Mevrouw **Groenman** (D66): Wij zijn het erover eens dat je kerkgenootschappen buiten de discriminatiebepalingen moet laten. Ik heb getracht een redenering te vinden op dit punt. De uitdrukkelijke grens die bij het maatschappelijke leven ligt – functies, politiek, openbaar leven – is iets anders dan het pure beleven van een godsdienst sec. Dat is mijn opvatting.

De heer **Schutte** (GPV): Ik denk dat de grens heel duidelijk in de toelichting staat aangegeven. Wij kennen de scheiding tussen kerk en staat en dat vindt men in de wetgeving overal terug. Het heeft niets te maken met de karakterisering dat de kerk alleen naar binnen gericht is.

Mevrouw **Groenman** (D66): Voorzitter! Voor de vrijheid van onderwijs, artikel 23 van de Grondwet, geldt voor D66 het volgende uitgangspunt. Artikel 23 regelt een drietal vrijheden: de vrijheid van oprichting van bijzondere scholen, de vrijheid van richting – dat wil zeggen het recht van ouders op onderwijs voor hun kinderen in overeenstemming met hun godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging – en de vrijheid van inrichting. Met dit laatste wordt bedoeld de vrijheid van schoolbesturen om de onderwijskundige vormgeving van het onderwijs – inhoudelijk en didactisch – te bepalen alsmede naar eigen inzicht

leerkrachten aan te stellen. Vooral om dit laatste gaat het grondrechtensconflict. De vrijheid van inrichting wordt door het vijfde en zesde lid van artikel 23 beperkt waar het eisen van deugdelijkheid betreft die de wetgever mag stellen. De hoofdregel is dus dat de overheid zich niet mag bemoeien met de onderwijskundige en organisatorische inrichting van bijzondere scholen. De overheidsbemoeienis is uitdrukkelijk beperkt tot de deugdelijkheidseisen om te voorkomen dat de overheid, die immers wel het bijzonder onderwijs uit de openbare middelen betaalt, zich verder met de inrichting van het onderwijs zou gaan bemoeien. Dat betekent echter niet dat los van de deugdelijkheidseisen waaraan besturen van bijzondere instellingen zich moeten conformeren, de vrijheid van inrichting een absolute vrijheid is. De parlementaire geschiedenis van artikel 23 wijst ook niet in die richting. Mijn fractie meent dat het de wetgever vrij staat om algemene, voor de samenleving geldende normen ook van toepassing te laten zijn op instellingen van bijzonder onderwijs. De vrijheid van inrichting beschermt het bijzonder onderwijs niet tegen voor een ieder geldende rechtsnormen, maar wel tegen overheidsnormen die specifiek op het onderwijs gericht zijn en geen deugdelijkheidseisen inhouden. Dat de vrijheid van onderwijs niet absoluut is, was trouwens al eerder erkend, ook door instellingen van bijzonder onderwijs zelf.

De gelijke behandeling naar geslacht, neergelegd in het Burgerlijk Wetboek en het arbeidsrecht, is geen enkel punt. Een vrouw voor de klas van het bijzonder onderwijs vormt geen bedreiging. Ook de burgerlijke staat kan geen grond van onderscheid zijn. Samenwonende, niet gehuwde leerkrachten mogen niet om reden van een niet-huwelijkse staat geweerd of ontslagen worden. De Woudenbergse ongehuwd samenwonende onderwijzeres van een school op godsdienstige grondslag kon op die grond niet worden ontslagen, zoals staatssecretaris Wallage mij aan het eind van het vorige jaar aan de hand van de Wet gelijke behandeling mannen en vrouwen bij arbeid moest bevestigen.

Op het punt van geslacht en burgerlijke staat geldt dus geen

uitzondering voor het bijzonder onderwijs. Het was indertijd bij de totstandkoming van die bepaling in de Wet gelijke behandeling mannen en vrouwen bij arbeid ook geen probleem. De praktijk is met name wat betreft het onderscheid naar burgerlijke staat weerbarstig. Vandaar dat het goed is dat dit punt nog eens expliciet in de AWGB geregeld wordt.

Wat de seksuele gerichtheid betreft is de praktijk echter ronduit onwillig. Kringen van het bijzonder onderwijs willen zich hoe dan ook het recht voorbehouden, uitsluitend heteroseksuele leerkrachten aan te nemen, omdat dit beter past bij het verwezenlijken van de grondslag. Mijn fractie wil niet treden in de opvatting over de grondslag zelf en de mogelijkheden om die te verwezenlijken, maar vindt dat deze opvattingen niet zo ver mogen gaan dat leerkrachten op grond van hun seksuele gerichtheid gediscrimineerd mogen worden. Seksuele gerichtheid is een persoonskenmerk en als zodanig onderdeel van de menselijke waardigheid. Onderscheid dat die menselijke waardigheid aantast, is ongerechtvaardigd. Dat is de geldende rechtsnorm en daaraan dient ook het bijzonder onderwijs zich te houden.

De crux van dit wetsvoorstel zit hem hierin dat de regering ook vindt dat seksuele gerichtheid geen grond voor onderscheid kan vormen, maar vervolgens een constructie in de wettekst kiest die uiterst ongelukkig is. Onderscheid op grond van het enkele feit dat iemand homoseksueel is, is ongerechtvaardigd en dus verboden, ook voor het bijzonder onderwijs. Die enkele-feitconstructie geldt overigens voor alle in deze AWGB genoemde discriminatiegronden, met uitzondering van de grond godsdienst en levensovertuiging als het om instellingen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag gaat. Die mogen wel onderscheid maken naar godsdienst of levensovertuiging voor zover dat relevant is voor de vervulling van een functie. Instellingen voor bijzonder onderwijs mogen wel onderscheid maken naar godsdienst of levensovertuiging, voor zover nodig voor de vervulling van de functie en de verwezenlijking van de grondslag, maar daarmee samenhangende te stellen eisen mogen niet leiden tot

onderscheid op grond van het enkele feit van politieke gezindheid, ras, geslacht, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat, zo stelt de wettekst.

Het lijkt sluitend en redelijk, maar de toelichting op het begrip "het enkele feit" baart mijn fractie ernstige zorgen, omdat het enkele feit niet los gezien kan worden en ook niet behoeft te worden, volgens de regering, van andere feiten. Bijkomende omstandigheden mogen in de afweging of onderscheid al dan niet gerechtvaardigd wordt geacht betrokken worden. Met andere woorden: een bestuur van een instelling voor bijzonder onderwijs zal een leerkracht niet op voorhand kunnen weigeren aan te stellen omdat hij homoseksueel is, maar wel als daarbij komt de omstandigheid dat hij met iemand van hetzelfde geslacht samenwoont. Althans het betreffende schoolbestuur zal dat met een beroep op de verwezenlijking van de grondslag kunnen proberen. De rechter of de commissie gelijke behandeling moet dan uiteindelijk beoordelen of het schoolbestuur terecht heeft aangenomen dat bijkomende omstandigheden zich niet verdragen met de grondslag en het doel van de instelling. De enkele-feitconstructie zal geen problemen opleveren als het gaat om een eventueel onderscheid naar ras of geslacht, gewoon omdat geen bijkomende omstandigheden denkbaar zijn die onderscheid op deze gronden gerechtvaardigd maken. Bij seksuele gerichtheid en ook de burgerlijke staat – hoewel de Wet gelijke behandeling mannen en vrouwen uitkomst biedt – is de rol die bijkomende omstandigheden kunnen spelen in de afweging of onderscheid al dan niet gerechtvaardigd is, buitengewoon cruciaal. Teksten in de stukken hebben mijn fractie absoluut niet gerustgesteld. Bijkomende omstandigheden mogen worden betrokken bij de beoordeling van een kandidaat-leerkracht op de geschiktheid voor een functie, zegt de regering. Eisen die gesteld worden aan een kandidaat, kunnen betrekking hebben op omstandigheden die niet rechtstreeks met de functie te maken hebben, zegt de regering. Er kan van kandidaten een seksuele moraal gevraagd worden die bij de grondslag hoort, zegt de regering. Er mogen eisen gesteld

worden die gelet op de betekenis van de grondslag en in samenhang met een goede functievervulling, betrekking hebben op gedragingen van personeel buiten de instelling, zegt de regering. Bijkomende omstandigheden kunnen op het platteland zwaarder wegen dan in de stad, zegt de regering. De fractie van D66 vindt dit soort redeneringen buitengewoon onheus en te kort doen aan de menselijke waardigheid van homoseksuele mannen en vrouwen. De geformuleerde wettekst leidt niet tot duidelijkheid, maar schept verwarring en rechtsonzekerheid. Niemand is bovendien tevreden met deze tekst. Instellingen op godsdienstige grondslag vinden dat de vrijheid van inrichting van het onderwijs wel degelijk wordt aangetast, omdat ze geen onderscheid meer mogen maken op grond van het enkele feit van homoseksuele gerichtheid. Homo's en lesbiennes zelf, het COC, het NJCM en naar ik hoop een meerderheid in deze Kamer vinden dat onvoldoende is gegarandeerd dat seksuele gerichtheid nooit op enigerlei wijze een gerechtvaardigde discriminatiegrond kan vormen. Er blijft volstrekte onduidelijkheid bestaan over de vraag of een homoseksuele leerkracht gearmd met zijn partner over de markt mag lopen. Er blijft onduidelijkheid over de vraag of de lesbische lerares haar partner mee mag nemen naar een schoolfeestje.

Mijn fractie vindt dat instellingen van bijzonder onderwijs functie-eisen mogen stellen aan hun personeel. Een leraar Engels moet vakbekwaam zijn en een leraar godsdienstonderwijs moet onderwijs kunnen geven binnen het kader van de godsdienstige of levensbeschouwelijke opvattingen van de instelling. Dat zijn reële functie-eisen. Verder mag van de personeelsleden worden gevraagd dat ze de grondslag van de instelling respecteren, respectievelijk deze onderschrijven en uitdragen, voor zover dit voor de vervulling van de functie noodzakelijk is. De leraar Engels kan volstaan met respect voor de grondslag, terwijl van de godsdienstleraar gevraagd kan worden, de grondslag te onderschrijven en onderwijs te geven in de geest van de grondslag. Als dat respect betoond is, moet de werknemer erop kunnen rekenen dat gedragingen in de persoonlijke

levenssfeer vervolgens door de instelling worden gerespecteerd en geen deel uitmaken van een nadere beoordeling. Ik heb amendementen ingediend om de tekst van de artikelen 5 en 7 te verhelderen. De enkele-feitbepaling verdwijnt in mijn tekst en de bescherming van de persoonlijke levenssfeer wordt toegevoegd. Het stellen van functie-eisen blijft staan. De toevoeging dat dit ook nog nodig moet zijn voor de verwezenlijking van de grondslag blijft ook staan, al vindt mijn fractie dat functionele eisen de eisen verband houdende met de grondslag omvatten.

Ik wil erop wijzen dat in het wetsvoorstel uit 1987, van het vorige kabinet, de bescherming van de persoonlijke levenssfeer wél was opgenomen. Mijn fractie vindt de redenering dat artikel 10 van de Grondwet dit voldoende afdekt, te mager. Overigens is juist de horizontale werking van grondrechten omstreken. Wij vragen nogmaals waarom dit kabinet afwijkt van de formulering van het vorige kabinet, waar het de privacy betreft. Het lijkt me niet meer dan logisch dat de collega's die over mijn amendementen nadenken, zich ook even de vroegere fractiestandpunten in herinnering roepen.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): U hebt een heleboel redenen gegeven waarom dit wetsvoorstel naar uw mening onvoldoende bescherming biedt. Ik neem aan dat u vorige week of twee weken geleden ook het rapport van het COC heb gehad. Het COC heeft door een wetenschappelijk medewerkster van de Rijksuniversiteit Utrecht een aantal casussen laten voorleggen aan juristen om hen te vragen, te beoordelen of de Algemene wet gelijke behandeling een betere bescherming zou bieden dan de huidige situatie. De antwoorden daarop waren: ja. Hoe kunt u dan blijven volhouden dat dit wetsvoorstel niet voldoende bescherming biedt?

Mevrouw Groenman (D66): Dat dit wetsvoorstel een betere bescherming biedt dan wat er nu is, is logisch, omdat wij nu nog helemaal niks hebben. Homo's hebben nu helemaal niks.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Prima. Dit wetsvoorstel is dus in ieder geval een verbetering ten opzichte van de bestaande situatie. U zegt: de bottle-neck wordt gevormd door de enkele-feitbepaling. In het onderzoek dat ik zojuist noemde, staat geen enkele casus waarbij het ontbreken van de enkele-feitconstructie meer bescherming biedt dan de wet gelijke behandeling. De ondernemers hebben het wetsvoorstel, zoals het er nu ligt, vergeleken met het COC-wetsvoorstel, waarin de enkele-feitbepaling ontbreekt. Het COC-voorstel blijkt geen betere bescherming te bieden. Daarom vraag ik u wat uw bezwaar nog is. Het is louter theorie. De voorbeelden die in de praktijk getoetst zijn, komen er goed uit. Ik kan mij daarom niet voorstellen dat u bij uw bezwaren blijft.

Mevrouw Groenman (D66): Voorzitter! Ik heb het COC-rapport niet nodig om tot een eigen oordeel te komen maar misschien mevrouw Kalsbeek wel. Ik heb het niet zo goed bestudeerd maar wat ik mij herinner, is dat een aantal zaken onvoldoende informatie gaf...

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Dat moet ik u toch echt adviseren.

Mevrouw Groenman (D66): Dat hebt u duidelijk nodig! Ik meen dat mevrouw Kalsbeek, terwijl zij zelf zegt dat het enkele feit de oplossing is, voorbij gaat aan hetgeen in de stukken is opgemerkt over de bijkomende omstandigheden die mee mogen worden gewogen. Daar begint de fractie van D66 ernstig ongerust te worden en niet alleen wij maar ook anderen. Ik wil mevrouw Kalsbeek toevoegen dat deze wet in ieder geval een handvat geeft om te procederen, want anders moet je naar artikel 1 en dan weet je nog niet hoever je komt. Als wij dan toch een wet in de Kamer te behandelen hebben, laten wij die wet dan ook goed regelen en niet opnieuw onmogelijke uitzonderingsbepalingen maken en veel te veel jurisprudentie over ons afroepen. Dat zal namelijk gebeuren!

Had bijvoorbeeld de PvdA-fractie niet ernstige kritiek op het voorstel van het vorige kabinet dat toch nog

iets minder slecht was dan wat vandaag voorligt? Had de PvdA-fractie in haar eigen initiatiefvoorstel van 1987 niet als principiële lijn dat artikel 1 eigenlijk boven artikel 23 ging en dat over homoseksualiteit net zo min moeilijk mocht worden gedaan als over geslacht en burgerlijke staat waar het de afbakening van de vrijheid van onderwijs betreft? Was de PvdA-fractie in 1987 niet van mening dat als ontslag wegens zwangerschap en bevalling verboden was en ook een weigering tot aanstelling of het geven van ontslag op grond van ongehuwd samenwonen niet geoorloofd was, het in dezelfde lijn lag dat een verbod op homoseksualiteit verboden was? Is het mogelijk dat de PvdA-fractie in de oppositie iets anders vindt dan in haar rol als coalitiepartner van het CDA? Hoopt de PvdA-fractie misschien dat langzamerhand politiek Nederland een beetje moe is van gedoe over grondrechten en dat het dus niemand zal opvallen hoe principes verkwanseld worden terwille van de lieve vrede met het CDA? Inderdaad, er liggen misschien nog meer vuiltjes in deze kabinetsperiode, maar het zou toch te dwaas zijn om maar te veronderstellen dat de bescherming van homo's tegen discriminatie wordt ingeruild tegen bijvoorbeeld de bestaande WAO-gevallen? Als dat allemaal niet waar is, zou de PvdA-fractie toch gewoon voor de amendementen moeten stemmen die vandaag het centrale discussiethema vormen?

Voorzitter! Ik neem aan dat de VVD-fractie mijn amendementen zal ondersteunen. Het zou de nog niet zo lang geleden overleden heer Geertsema die zich in 1985 en ook in 1987 zeer grote zorgen maakte over de VVD-fractie, een groot genoegen hebben gedaan. Het VVD-smaldeel in het vorige kabinet was immers akkoord gegaan met het wetsvoorstel uit 1987 dat ook onduidelijkheid liet bestaan voor homoseksuelen. Dat de VVD-fractie in het voorlopig verslag op dat wetsvoorstel kritisch was neemt niet weg dat in het openbaar werd verklaard dat de uitzonderingen voor instellingen op bijzondere grondslag redelijk waren en volstrekt overeenkwamen met eerdere VVD-gedachten. Maar goed, oud zeer ophalen is nooit prettig maar

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA)

dat het vandaag een nogal glibberig debat is vanwege de boter op allerlei hoofden is wel duidelijk.

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): D66 is geloof ik de enige fractie, die zichzelf tot de grotere fracties rekent, die nooit enig wetsvoorstel of wat dan ook heeft ingediend, geen proeven, niets! Nee, D66 heeft steeds gezegd dat zij slechts één kernartikel wil waarin staat dat discriminatie niet mag tenzij er een objectieve rechtvaardigingsgrond is. Meer niet. Dan hoeft u inderdaad niet aan te geven wat precies je grenzen zijn. D66 heeft inderdaad geen boter op het hoofd maar D66 heeft ook nooit één voorstel gedaan. Dat wil ik hier even vaststellen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Hebben wij geen wetsvoorstel groepsacties ingediend? Als dat was aangenomen dan waren wij nu een stuk verder geweest!

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Dat is het punt helemaal niet. U weet net zo goed als ik dat dat wat anders is!

Mevrouw **Groenman** (D66): Als de Kamer dat wetsvoorstel toen had aangenomen, hadden wij ook op een

aantal principiële punten nu een uitspraak gehad. Inderdaad hebben wij niet in de regering gezeten. Ik heb ook ergens gezegd, dat wij makkelijk praten hebben. Dat is waar. Maar de Partij van de Arbeid maakt enorm grote fouten door voortdurend...

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Het recht van initiatief komt elk lid toe, ook mevrouw Groenman van D66.

Mevrouw **Groenman** (D66): Daar hoeft u mij helemaal niet aan te herinneren. Ik verwijt de fractie van de PvdA alleen dat er in 1987 een voorstel lag van de PvdA dat er echt anders uitzag dan nu! Haar fractie had toen echt een andere opvatting over de verhouding tussen artikel 1 en artikel 23. Ik verwijt u nu, dat u met een ingewikkelde enkele-feitconstructie tevreden lijkt te zijn. En we moeten nog maar horen wat de regering daarop antwoordt. U denkt dat bijkomende omstandigheden absoluut geen rol spelen. Ik heb gezegd dat er op zichzelf niets tegen die wet is. Maar de zaak gaat glijden op die bijkomende omstandigheden. Ik meen dat echt en ik vind het zeer zorgelijk dat de PvdA daarin is meegegaan. Ik kan alleen constateren dat het CDA wat niet-materiële

onderwerpen betreft sterk is in het uitdelen van de lakens.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Voorzitter! Er is iets niet in de haak met deze opmerking van mevrouw Groenman, die eigenlijk toch onvriendelijk is in de richting van de PvdA. Op allerlei terreinen kunnen D66 en de PvdA heel goed met elkaar overweg. Mevrouw Groenman verwijt de PvdA nu dat zij te dicht tegen het CDA aan kruipt en dat zij in coalitieverband anders handelt. Allereerst wijs ik erop dat je in coalitieverband anders handelt dan alleen. D66 heeft die ervaring lange tijd geleden al gehad, hetgeen de partij toen prompt heeft opgebroken. Dat zal men zich herinneren. Maar dat is nu eenmaal het lot van coalitiepartijen. Dat geldt voor mijn partij, dat geldt ook voor de PvdA. Dat is dus een niet zo aardige redenering van mevrouw Groenman. De volgende vraag is dan: wat heeft de coalitie op tafel weten te leggen? Wij hebben dit wetsontwerp op tafel weten te leggen. En het is een groot goed dat een grote meerderheid van deze Kamer dit wetsontwerp steunt. Dat is voor dit land een zegen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Wij moeten natuurlijk wel afwachten wat de regering antwoordt op een aantal vragen van de fracties van de PvdA en het CDA. Het kan heel best zijn dat de uitleg van wat mag worden meegenomen in het kader van de constructie van de enkele feiten, verschillend is. Daarover moet in de komende dagen uitsluitend worden gegeven. Misschien zijn de coalitiepartijen en de regering het eens, maar het is ook best mogelijk dat het antwoord uitwijst dat er absoluut geen eensgezindheid bestaat. Op dit punt waren de coalitiepartijen het vaker niet eens.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Natuurlijk. Alles is mogelijk, ook als het om de interpretatie van wetten gaat. Hier wordt ook niet de interpretatie van wetten voor 100% in alle details vastgelegd.

Mevrouw **Groenman** (D66): Het is wel ontzettend belangrijk.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Zeker. Maar u heeft toch niet de illusie dat met dit wetsontwerp de discrimina-

tiebestrijding in dit land wordt geregeld? Wij doen met elkaar een poging om een belangrijke stap vooruit te komen. Daarop zou u meer moeten inspelen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Grote illusies maak ik mij inderdaad niet. Dat neemt niet weg dat de interpretatie die vandaag en in de komende dagen wordt gegeven, erg belangrijk is. Die wordt vastgelegd in de Handelingen. De rechter moet immers weten hoe de Kamer de wet heeft bedoeld. Daar gaat het uiteindelijk om. Als het CDA een andere uitleg geeft dan de PvdA, wordt het voor de rechter buitengewoon moeilijk. Dan is er wellicht voor de coalitie een probleem. Ik weet het niet. Ik leg het alleen op tafel.

Ik heb aan het kabinet vragen gesteld over de homoseksuele leerkracht die samenwoont met een partner van hetzelfde geslacht met wie hij ook wel eens naar de markt gaat en ook over de ongehuwd samenwonende heteroseksuele leraren. De CDA-fractie zou die vragen ook moeten beantwoorden. Als de ongehuwd samenwonende en misschien wel zwangere heteroseksuele leraren niet geweerd mag worden, waarom mag een lesbische lerares dan wel geweerd worden? Mag dat nooit of soms wel? Ik wil graag duidelijkheid op dit punt en niet een verwijzing naar de rechter. Als het CDA bij uitzonderingen blijft en anders denkt over de bescherming tegen discriminatie van mensen met een homoseksuele gerichtheid dan de PvdA, moeten wij dat vandaag wel vernemen. En als de PvdA-fractie haar opvatting over het initiatiefvoorstel nog steeds onderschrijft en vrede heeft met de formulering in de voorliggende wettekst, is dat toch moeilijk met elkaar te rijmen. Tot zover deze niet al te vriendelijke opmerkingen, voorzitter. Op dat punt had de heer Krajenbrink gelijk. Maar dat hoort ook bij de politiek.

In de stukken hebben wij van gedachten gewisseld over de nu in de wet opgenomen uitzonderingsbepalingen voor pensioenvoorzieningen als het gaat om onderscheid naar burgerlijke staat. Mijn fractie heeft een- en andermaal gesteld dat er nogal wat niet langer te rechtvaardigen onderscheiden tussen gehuwden en ongehuwden bestaan

in de pensioenvoorzieningen. Het betreft dan niet alleen het partnerpensioen waarvoor ongehuwd samenwonenden nog lang niet altijd in aanmerking komen. Het betreft ook de van burgerlijke staat afhankelijke pensioenfranchises. Binnen pensioenregelingen dient gewerkt te worden aan individuele keuzemogelijkheden, zodanig dat individuen los van hun burgerlijke staat een gelijkwaardig pensioenpakket kunnen krijgen. Hoewel de regering bij de behandeling van de Pensioennota in februari vorig jaar deze redenering onderschreef, geeft de uitzonderingsbepaling in artikel 5, lid 6, de uitvoerders van pensioenvoorzieningen een niet in tijd gelimiteerd alibi om voorlopig van individualisering in de pensioensfeer af te zien. De uitwerking van meer op moderne leest geschoeide pensioenvoorzieningen moet uiteraard aan het pensioenveld zelf worden overgelaten. De fractie van D66 wil dat veld wel aan een termijn binden. Daarom heb ik op dit punt een amendement ingediend.

Alvorens ik iets zeg over de commissie gelijke behandeling, ga ik in op een ander punt dat mijn fractie al lang dwars zit en dat wellicht als uitvloeisel van het WAO-debat nog een zeer actueel kantje kan hebben. Tot de nota naar aanleiding van het eindverslag verscheen, konden wij ervan uitgaan dat het aanbieden van goederen en diensten door verzekeraars onderhevig was aan het verbod op onderscheid, dus ook op grond van geslacht. Tot mijn teleurstelling las ik echter in de nota naar aanleiding van het eindverslag dat het kabinet aan verzekeraars de mogelijkheid wil bieden om voor levensverzekeringen en andere individuele invaliditeits- en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen een van het geslacht afhankelijke premie te berekenen of een van het geslacht afhankelijke uitkering te doen op grond van statistische verschillen in levensverwachtingen tussen mannen en vrouwen. De algemene maatregel van bestuur op grond van artikel 2, vijfde lid, die de geslachtbepaalde uitzonderingen regelt, zal in die zin worden opgetuigd. Deze uitzondering komt er dus op neer dat er verschillende sterftetafels mogen worden gehanteerd voor mannen en vrouwen. Omdat statistisch gezien vrouwen langer leven dan mannen,

wordt elke individuele vrouw dus gestraft met een hogere premie of krijgt zij voor dezelfde premie een lagere uitkering. D66 zou liever zien dat de naar sekse gescheiden sterftetabellen in de private sector verboden zouden blijven, na inwerkingtreding van deze wet. Fundamenteel beginsel bij deze wet is immers dat geen enkel individu onder verwijzing naar al dan niet stereotiepe gegevens omtrent geslacht, ras, godsdienst en dergelijke, anders behandeld wordt. Individuen mogen met andere woorden niet op grond van groepskenmerken worden benadeeld. De gevraagde en gekregen uitzondering voor het hanteren van naar sekse gescheiden actuariële tabellen brengt precies dat met zich mee.

Bij deze wet staat voorop dat iedere vorm van onderscheid op grond van geslacht verboden is, tenzij de wet onderscheid toestaat. De nota naar aanleiding van het verslag meldt dat deze vorm van onderscheid wordt toegestaan voor zover in redelijkheid mag worden aangenomen dat het verschil samenhangt met biologische verschillen tussen mannen en vrouwen. Maar is het niet zo dat de AWGB juist ook onderscheid op grond van geslacht gebaseerd op biologische gronden uit wil bannen, tenzij er echt geen andere oplossing is? Met andere woorden wanneer de biologische verschillen dwingen tot het maken van onderscheid, laat de wet dat toe. Ik kan niet anders concluderen dan dat het kabinet bezweken is voor de druk van de levensverzekeringsbranche en daarom tot opnemings in de AMvB, die de geslachtbepaalde uitzonderingen regelt, heeft besloten. Er moet dan wel sprake zijn van zwaarwegende belangen.

De heer **Schutte** (GPV): Wil mevrouw Groenman, als zij dit wil realiseren, dan misschien ook de open grenzen in Europa weer sluiten, zodat de verzekeringsmaatschappijen in Duitsland en België zich niet op de relatief goedkope markt kunnen werpen als het gaat om een levensverzekering?

Mevrouw **Groenman** (D66): Ik kom daar nog over te spreken. Ik meen dat verzekeraars daar zelf ook een taak in hebben.

Wat zijn bijvoorbeeld de kennelijk

te verwachten catastrofale gevolgen voor deze branche als geen uitzondering geldt? Heeft de levensverzekeringsbranche al inzicht kunnen verschaffen in de gevolgen van naar sekse gescheiden en samengestelde sterftetabellen in Nederland? Mijn fractie zou in ieder geval willen vragen of bij de genoemde AMvB een voorhangprocedure kan worden gehanteerd. Duidelijk moet zijn dat een eventuele uitzondering alleen voor het levensverzekeringsbedrijf geldt. Verder zou periodiek moeten worden nagegaan of het beroep op de uitzondering nog gerechtvaardigd is. Op welke termijn en met welke criteria zal deze evaluatie plaatsvinden? Bovendien zouden, als er al een probleem vanwege Europa zou zijn, verzekeraars zelf gestimuleerd moeten worden in Europees verband naar een oplossing te zoeken, opdat het concurrentieprobleem tussen verschillende landen geen argument meer kan vormen.

De uitzondering zou dus alleen het levensverzekeringsbedrijf moeten betreffen, met een periodieke toetsing, en de verschillen in levensverwachting zouden alleen mogen worden meegewogen voor zover het om zuiver biologische verschillen gaat. Het kan bijvoorbeeld niet zo zijn dat verzekeraars op grond van andere verschillen naar geslacht gedifferentieerde premiestellingen of uitkeringen doen. In het kader van de individuele verzekeringen die aangeboden worden in het kader van de nieuwe WAO is bijvoorbeeld door verzekeraars al geopperd een van het geslacht afhankelijke premie te berekenen, omdat vrouwen, gelet op de dubbele belasting van betaalde arbeid en de zorg thuis, eerder uitvallen en dus een groter risico vormen. Dat is dan niet meer terug te voeren op biologische verschillen, maar op sociale en culturele factoren die net als roken, drinken en zware fysieke arbeid in solidariteit tussen verzekeringsnemers verrekend zouden moeten worden.

Het Landelijk bureau racismebestrijding maakt zich zorgen over de inhoud van de AMvB die de "rasbepaalde" uitzonderingen regelt, naar analogie van de AMvB die de geslachtbepaalde uitzonderingen zal omschrijven. Nu verzekeraars – en ik hoop dus alleen levensverzekeraars – bij uitzondering geslachtbepaalde sterftekansen mogen berekenen, kan

ik me die ongerustheid wel voorstellen. Het LBR noemt vragenlijsten van arbeidsongeschiktheidsverzekeraars waarin naar ras gevraagd werd. Ik neem aan dat zoiets verboden is, maar in het kader van de ontwikkelingen rond de arbeidsongeschiktheidsverzekering vraag ik er maar naar. Ook bij die AMvB met betrekking tot de rasbepaaldheid zou ik een voorhangprocedure op prijs stellen.

Ik kom toe aan de commissie gelijke behandeling. Grosso modo vindt mijn fractie dat de regeling voor de nieuwe algemene commissie er goed uitziet. De huidige Commissie gelijke behandeling mannen en vrouwen heeft bewezen dat een laagdrempelige instantie waar burgers of groepen burgers terecht kunnen voor een deskundige beoordeling van hun klacht, zeker bestaansrecht heeft. Bovendien kan de commissie met haar specifieke deskundigheid ook een goede taak vervullen bij het opsporen en beoordelen van nieuwe feitelijke ontwikkelingen en de toch steeds abstracte gelijkheidsnormen aan de hand van de praktijk verder uitwerken. De specifieke deskundigheden op de onderscheiden non-discriminatiegronden zal naar onze mening ook bij de selectie van voorzitter, leden en bureau van de nieuwe commissie voornaamste leidraad moeten zijn. Daarbij dient uiteraard te worden bedacht dat klachten inzake sekse en rassendiscriminatie vermoedelijk het leeuwedeel zullen vormen. Continuïteit vanuit de huidige commissie en haar bureau ligt dan ook voor de hand. Ik denk daarbij ook aan de positie van de bureaumedewerksters. Een overgang van deze medewerkers naar het nieuwe bureau is niet alleen om rechtspositionele redenen geïndiceerd, maar ook omdat zij veel specifieke kennis en deskundigheid hebben opgebouwd die voor het nieuwe bureau van eminent belang is. Ik heb al eerder gevraagd naar de mogelijkheid om een nieuwe commissie in te schakelen, ook los van een formele rechtsgrond, bij het voorkomen en bestrijden van onderscheid op grond van een geestelijke of lichamelijke handicap.

Voorzitter! Tot slot de laatste taak van de commissie: het zelfstandig instellen van een rechtsvordering. Het komt mij voor dat het openen van deze nieuwe bevoegdheid te veel

vanuit de justitiële invalshoek is ingegeven. Ik wijs erop dat de toegang tot de rechter al aanzienlijk is vergroot door ook belangenbehartigingsorganisaties tot de rechter toe te laten. Een eigen procesbevoegdheid van de commissie is volgens mijn fractie uit een oogpunt van handhaving en sanctionering dan ook minder nodig. Zo'n bevoegdheid kan het werk van de commissie zelfs schaden. Partijen zullen minder geneigd zijn, coöperatief mee te werken aan een onderzoek door de commissie, als zij weten dat de commissie met al dat materiaal naar de rechter kan stappen. Sowiezo kun je al stellen dat de informatieplicht en de procesbevoegdheid op zeer gespannen voet met elkaar staan. De huidige commissie is de afgelopen jaren bovendien veel meer op de bestuurlijke koers gegaan door partijen en andere betrokken groepen en organisaties openlijk of in gesprekken aan te sporen tot een betere naleving van de wet. Een goede zaak! Juist de commissie kan met haar deskundigheid en gezag proberen te overtuigen, terwijl andere, zoals belangenbehartigingsorganisaties, zo nodig de harde weg naar de rechter kunnen inslaan. Die proceszaak zou dus niet moeten. Daartoe heb ik een amendement ingediend. Wat wel zou moeten, is dat de rechter, nadat een zaak bij de commissie heeft gespeeld, alleen gemotiveerd van een uitspraak van de commissie kan afwijken. Ook op dat punt heb ik een amendement ingediend.

Ook vraag ik de bewindslieden, de commissie expliciet aandacht te laten besteden aan het opleggen van mogelijke sancties buiten het terrein van de arbeid. Bij gelegenheid van een wetsevaluatie zou vervolgens nagegaan moeten worden of eventuele sancties in de wet opgenomen kunnen worden. Ik vind het overigens een omissie dat niet uitdrukkelijk wordt bepaald, dat de commissie wordt uitgezonderd van de toepassing van de Algemene wet bestuursrecht. Om wetstechnische redenen kan ik daar overigens begrip voor hebben. Wel krijg ik graag de toezegging dat de commissie wordt toegevoegd aan de lijst van instanties die buiten de werking van de Algemene wet bestuursrecht vallen.

Voorzitter! Samenvattend kan ik

stellen dat mijn fractie niet onverdeeld gelukkig is met deze wet. Zij was het graag wel geweest na al die jaren van wachten op een wet gelijke behandeling. De wetgever – en dus vandaan ook de Kamer – pretendeert duidelijkheid te scheppen in een netelige kwestie als het gaat om de afweging van grondrechten. Die duidelijkheid geeft het wetsvoorstel zoals het er nu ligt niet. Homoseksuele mannen en vrouwen voor wie thans in het maatschappelijk verkeer geen expliciete bescherming bestaat tegen discriminatie anders dan in strafrechtelijke zin, weten met dit voorstel nog steeds niet waar zij aan toe zijn als zij werkzaam zijn in het bijzonder onderwijs of bij instellingen met een bijzondere grondslag. Ik heb amendementen ingediend om de ergste onduidelijkheid voor hen weg te nemen. Het al dan niet aangenomen worden van die amendementen is voor mijn fractie cruciaal voor de uiteindelijke beoordeling van het wetsvoorstel.

Er is meer te zeggen over dit wetsvoorstel – dat blijkt ook uit mijn tekst en uit mijn amendementen – dan het probleem van de rechten van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Het is echter wel zo dat juist dat probleem de kern was van een jarenlange discussie. Onze voorlopige conclusie is dat, anders dan bij de euthanasie, waarbij de PvdA de praktijk aan haar zijde kreeg en het CDA de wet, bij deze wet gelijke behandeling de PvdA de wet aan haar zijde heeft en het CDA, naar ik vrees, de praktijk. Uit de antwoorden van de regering zal blijken of dat zo is. Wij wachten die antwoorden met spanning af.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Voorzitter! Discriminatie, het woord alleen al roept walging op en wordt nogal eens gekoppeld aan rassen: rassendiscriminatie of racisme. Nog steeds dagelijkse kost en niet eens zo ver uit de buurt. Niet voor niets demonstrenen honderdduizenden ertegen. Zelfs ministers en fractievoorzitters gaan daarvoor de straat op en worden ontelbare handtekeningen, met enig vertoon, aan de minister van Binnenlandse Zaken aangeboden. Kortom, de verontwaardiging is groot en terecht.

Met ras is godsdienst van oudsher aanleiding geweest voor keiharde discriminatie. Vrijheid van godsdienst en wat daarbij komt is niet voor niets één van onze oudste en dus klassieke grondrechten. Maar daaraan kon volgens de VVD geen extra voorkeursrechten worden ontleend. Het is slechts één van de eerste belangrijke uitingen van discriminatie die om ordening vroegen, want de beschaving schrijdt voort en andere vormen van discriminatie vragen onze regelende aandacht.

Inmiddels kwam ook seksediscriminatie, ofte wel de discriminatie van vrouwen, in het vizier. Mede dankzij de EG-richtlijnen moest Nederland in de jaren zeventig/tachtig op het terrein van arbeid, loon en onderwijs wettelijke maatregelen treffen om dat te bestrijden. Het grondrecht van de vrijheid van onderwijs werd daardoor, onder scherp protest van de betrokkenen, ingeperkt. Het kabinet heeft het indertijd trouwens met verve verdedigd. Tegelijkertijd is dat, avant la lettre, een gedeeltelijke horizontale uitwerking van artikel 1 van de Grondwet dat sinds 1983 kort gezegd, maar wel heel gebiedend en absoluut stelt: Gij zult niet discrimineren.

Het onderhavige wetsvoorstel is de horizontale uitwerking van dit grondwetsartikel. Zoals menigeeen wel zal memoreren, is de aanleiding een in 1978 vrijwel kamerbreed aangenomen motie van oud-collega Haas-Berger van de PvdA, betreffende een wetsvoorstel tegen alle vormen van discriminatie op grond van geslacht, daarbij inbegrepen homofilie en huwelijkse staat. Het is vast niet bij mevrouw Haas-Berger opgekomen dat bij de term homofilie nog onderscheid gemaakt kan worden tussen homofiel – dat zeiden wij toen nog – zijn en je als zodanig gedragen. Sterker: de Emancipatiecommissie heeft toen duidelijk gemaakt dat het daar juist om draaide. De fijne nuance tussen "zijn" en "gedragen" werd pas tijdens een partijraad van het CDA aangebracht. Zowel PvdA als VVD spraken daar toen schande van. Al met al bleek de PvdA-motie echter wat gemakkelijker geformuleerd dan uitgevoerd.

Voorzitter! Geschiedschrijving staat tegenwoordig hoog in de

banieren. Ook nu is een terugblik geen overbodige luxe. In 1981 publiceerden de CDA-bewindslieden Kraaijeveld-Wouters en De Ruiter – kabinet-Van Agt I – een voorontwerp inzake een verbod op discriminatie op de in de motie genoemde gronden op een zeer breed maatschappelijk terrein. Het was ingewikkeld van opzet en onhanterbaar door de uitzonderingen. Over een eventuele botsing met andere grondrechten als vrijheid van onderwijs en godsdienstvrijheid werd niet of nauwelijks gerept. Na enige windstilte barstte het maatschappelijk protest van voornamelijk protestants-christelijke zijde onder leiding van de EO echter los over vooral deze punten. Meer dan 15.000 stencils met identieke teksten over de aantasting van godsdienstvrijheid en/of vrijheid van onderwijs etcetera, werden op wat toen nog CRM heette, afgevuurd. Dat joeg de schrik er flink in.

Ook staatsrechtsgeleerden wierpen zich in de strijd. Vooral de vraag of artikel 1 van de Grondwet wel horizontale werking heeft, doet opgeld. Zo ja, prevaleren dan de klassieke grondrechten als vrijheid van onderwijs en godsdienst? Deze vragen zijn feitelijk al tijdens de behandeling van de nieuwe Grondwet aan de orde geweest. Bij de eerste lezing in 1976 werd onder meer door de heer Huizen, afgescheiden van de CHU-fractie, aandacht besteed aan discriminatie van homoseksuelen. Hij meent dat horizontale uitwerking van artikel 1 onvermijdelijk is en geeft als voorbeeld de onbevredigende gang van zaken bij een aangifte van discriminatie en mishandeling van een homofiel aan wie de toegang tot een bar-dancing is geweigerd.

Interessant is de opmerking van de heer Jongeling van het GPV, namelijk dat Groen van Prinsterer reeds betoogde dat de vrijheid van onderwijs niets anders is dan godsdienstvrijheid ten aanzien van de kinderen. Dat wordt nu heel wat ruimer gezien. Bovendien kan de horizontale werking die hier aanwezig is, de vrijheid voor scholen en andere maatschappelijke instellingen bij het benoemingsrecht beperken. Mijn oud-collega Kappeyne van de Coppello zegt dat vooral vanuit een principieel liberaal standpunt de rechten van de mens

als individu in de gemeenschap voorop behoren te worden gesteld en dat geen enkele vrijheid, geen enkel recht absoluut kan zijn; er moeten soms inbreuken worden toegelaten.

Het kabinet-Lubbers I zou, op aandrang van de VVD in het regeerakkoord, een poging tot wetgeving wagen. Ondanks een aanmoedigende motie van mijn hand in 1984, die vrijwel kamerbreed gesteund werd, kwam het kabinet er voor de gestelde deadline – zomerreces 1985 – niet uit. Zelfs de smeebede van mijn toenmalige fractievoorzitter Nijpels om ten minste een standpuntbepaling kon niet worden toegewilligd. De VVD publiceert dan uitgangspunten voor een proeve van een initiatiefwetsvoorstel voor een AWGB. De fractie komt na diepgaand beraad tot de conclusie dat in afwijking van het regeerakkoord alle gronden van artikel 1 van de Grondwet moeten worden uitgewerkt. Anders bestaat de kans dat discriminatie op andere gronden van minder belang zou zijn. Het is een zogenaamde brede wet dus, die zich wel beperkt tot voor de burger essentiële terreinen zoals arbeid/lonen, onderwijs/scholing, etc, huisvesting, aanbod van goederen en diensten, de zorgsector waaronder gezondheidszorg, bejaardenoorden, etc. Essentieel is dat godsdienstige, levensbeschouwelijke en politieke instellingen voor de vervulling van een bepaalde functie binnen het werkverband eisen mogen stellen die verband houden met de grondslag, maar heel expliciet niet mogen leiden tot discriminatie op andere gronden, waaronder ras, geslacht, homoseksualiteit.

Mevrouw Kalsbeek vergist zich dus als zij in de Gay Krant stelt, dat wij discriminatie op die grond in het bijzonder onderwijs toestonden.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Kan mevrouw Rempt mij even helpen? Ik kan mij dat citaat niet herinneren. Waar doelt zij precies op?

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Op de laatste uitgave van de Gay Krant. Ik heb haar bij mij.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Ik begrijp echt niet waar mevrouw Rempt het over heeft.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Als zij niet meer weet, wat zij gezegd heeft...

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Dit herken ik in elk geval niet.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Ja, kom! Zij weet toch wel wat zij tegen de Gay Krant heeft gezegd? De Gay Krant is ons lijfblad! Dat scheur ik meteen open als het binnenkomt. Ik kijk wat de collega's hebben gezegd. En kijk wat de collega zegt: dat wij indertijd ook al het bijzonder onderwijs toestonden dat het discriminatie mocht toepassen. Nou, niet dus.

Voorzitter! Mevrouw Kappeyne van de Coppello vindt tijdens de eerste lezing van de grondwetswijziging het ingevoegde grondrecht van de persoonlijke levenssfeer "een zeer belangrijke nieuwe verworvenheid. Het is als het ware een koepel over enkele bestaande vrijheidsrechten, zoals het huisrecht en het briefgeheim". Zij citeert verder de liberale regeringscommissaris, prof. Simons, die stelde: "Het is nodig, dat mensen zich tijdelijk terugtrekken in een eigen sfeer: de persoonlijke levenssfeer die tegen aantasting van buiten moet worden beschermd." Daaronder valt voor liberalen zeer beslist de wijze waarop men het persoonlijke liefdesleven achter de huisdeur inricht, voor zover het tenminste geen strafbare feiten zoals incest betreft. Het is dus het huidige wetsvoorstel waardoor een onaanvaardbare inbreuk op de persoonlijke levenssfeer mogelijk is, niet onze proeve.

Tijdens het debat over het al genoemde falen van het kabinet beslecht de liberale minister van Binnenlandse Zaken, Rietkerk, echter wel de grondrechtenstrijd. Artikel 1 van de Grondwet heeft horizontale werking. Er bestaat geen hiërarchie tussen de grondrechten onderling. Bij eventuele botsing met andere grondrechten bakent de wetgever en niet de rechter deze grondrechten verder af. Non-discriminatiewetgeving is, gezien de strekking, algemeen. Daaraan mag ook door levensbeschouwelijke instellingen geen afbreuk worden gedaan.

Maar ook de minister-president van CDA-huize, Lubbers, levert zijn bijdrage. In zijn brief erkent hij in

navolging van VVD en SER dat een smalle wet uit de tijd is. Evenals de VVD overweegt het kabinet ook het Wetboek van Strafrecht ter zake aan te vullen. Dat is intussen gebeurd. Hij wijst expliciet een échappatoire voor het bijzonder onderwijs af. De mogelijkheid voor het bevoegd gezag om bij een centraal punt te melden dat men, gezien de grondslag, buiten de werking van de wet zou vallen, zou "al snel bevriezend kunnen gaan werken en daarmee in strijd zijn met wat de wetgever juist zou beogen te bereiken". Op een vraag van de VVD of je het als homo ook mag doen, stelt de minister-president dat "het verbod tot discriminatie in algemene zin ook gedrag is dat in redelijkheid bepaald wordt door het betreffende persoonlijke kenmerk. Het is duidelijk dat een volstrekte scheiding tussen aard en gedrag onwettelijk is". Het ziet er naar uit, dat het huidige kabinet onder leiding van dezelfde minister-president deels op deze uitspraken is teruggekomen.

Voorzitter! Zoals beloofd tijdens het debat stuurt de VVD eind december 1985/begin januari 1986 de proeve van een AWGB aan coalitiepartner CDA en aan de fractie van de Partij van de Arbeid, die zoveel jaren schouder aan schouder met de fractie van de VVD met name tegen discriminatie van homo's heeft gevochten om zo nodig in overleg de proeve aan te passen of mede te ondertekenen. De fractie van het CDA laat ons vrijwel per kerende post weten dat dit het niet is.

De fractie van de Partij van de Arbeid laat ons begin mei, dus vlak voor de verkiezingen, dagelijks reikhalzend naar de brievenbus lopen. Dan bereikt ons een dubbele missive. In de eerste plaats is de proeve te breed van opzet en vertoont enige knelpunten. In de tweede plaats zal een eigen PvdA-concept op smalle basis worden opgesteld.

Uitgaande van het eigen verkiezingsprogramma wordt door de Partij van de Arbeid nadrukkelijk – ik citeer – uitgesloten dat instellingen op levensbeschouwelijke grondslag de persoonlijke levenssfeer van werknemer of sollicitant in hun oordeel over diens functioneren of sollicitatie betrekken. De discussie over de rangorde van grondrechten is volgens de Partij van de Arbeid op

dit voor ons voorstel zo wezenlijke punt beslecht. Dit is een ferm standpunt dat door de liberalen wordt gedeeld, al spreekt de VVD niet over een rangorde van grondrechten. De Partij van de Arbeid gaat met schone en ongebonden handen de verkiezingen in.

Aangezien ook het kabinet-Lubbers II moeite heeft, dit karwei af te maken, dient de Partij van de Arbeid een initiatiefwetsvoorstel in: eerst een smal voorstel dat later wordt omgezet in een wetsvoorstel met brede reikwijdte. Opvallend is dat ten aanzien van de toelating tot het onderwijs expliciet wordt gesteld dat geen onderscheid gemaakt mag worden. In de proeve van de fractie van de VVD werd hetzelfde verbod opgenomen. In het huidige wetsvoorstel mag wel onderscheid gemaakt worden, en hoe!

Ook het kabinet-Lubbers II legt uiteindelijk zijn ei. De wettekst ziet er veelbelovend uit. Zelfs de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer vindt daarin een plaatsje. Kortom, de opzet heeft veel weg van de proeve van de VVD, waarvoor de minister-president al eens zijn waardering had uitgesproken. Alleen de memorie van toelichting wekt enige argwaan. De fractie van de VVD vreest dat het bijzonder onderwijs toch mag nagaan of iemand het als homo toch nog doet. Zelfs als regeringspartij neemt de VVD geen blad voor de mond. Ook de Partij van de Arbeid is terecht kritisch. Maar de memorie van antwoord heeft nimmer het licht mogen aanschouwen.

De fracties van Partij van de Arbeid en VVD vonden dat, zo mogelijk gezamenlijk, een aanvaardbare oplossing gevonden moest worden. Stukken werden al uitgewisseld. Onze eigen proeve vormde mede een voor de Partij van de Arbeid grotendeels aanvaardbare basis. De kabinetscrisis in 1989 haalde een streep door de rekening.

Maar dan komt het kabinet-Lubbers III. CDA en Partij van de Arbeid zullen de AWGB eens grondig aanpakken! In bijlage 6 van het regeerakkoord treffen wij niet alleen enige bouwstenen aan, zoals de titel op bladzijde 72 suggereert, maar een vrijwel compleet bouwwerk. De schrik slaat de VVD om het hart als in artikel 5a staat dat verenigingen of stichtingen op

grondslag van een godsdienst of levensovertuiging weliswaar eisen mogen stellen voor de vervulling van een functie, maar niet mogen discrimineren op grond van het "enkele feit" van politieke gezindheid, homo- of heteroseksuele gerichtheid etc. Idem dito voor het bijzonder onderwijs.

Wat betekent het novum "enkele feit"? Daarover zwijgen de bouwstenen. De vraag die de VVD nu bezighoudt, is wat had de fractie van de Partij van de Arbeid bij de onderhandelingen voor ogen omtrent de betekenis van de enkele-feitconstructie voor ras, geslacht, politieke gezindheid, homo- of heteroseksuele gerichtheid of burgerlijke staat? Besefte de fractie van de Partij van de Arbeid dat de enkele-feitconstructie vrijwel alleen van toepassing kon zijn op homoseksuele gerichtheid, maar dat daardoor gezien de memorie van toelichting de seksuele moraal van zowel hetero- als homoseksuele werknemers, leerlingen en studenten op een goudschaaltje gewogen mogen worden, alle mooie woorden op bladzijde 74 van het regeerakkoord ten aanzien van de persoonlijke levenssfeer ten spijt? Als dat het geval is, waarom is de Partij van de Arbeid, gezien de glasheldere en vooral loepzuivere principiële stellingname in vorige jaren daarmee dan akkoord gegaan? Als dat niet het geval is, waarom wordt dan niet wat minder blij gereageerd? Zelfs de Raad van State vindt de enkele-feitconstructie die een scheiding aanbrengt tussen seksuele gerichtheid en de daaruit voortvloeiende sociale gevolgen, te kunstmatig en, gelet op de huidige maatschappelijke verhouding, weinig realistisch.

Waar begint c.q. waar eindigt voor de Partij van de Arbeid feitelijk de zozeer gekoesterde bescherming van de persoonlijke levenssfeer? Er is ook nog geen argwaan als minister Hirsch Ballin van Justitie in de Gay Krant van 13 juni jl. ten aanzien van het bijzonder onderwijs zegt: ik sluit niet uit dat alleen al dat samenwonen van personen van hetzelfde geslacht voldoende reden tot ontslag is. Dat is feitelijk een herhaling van hetgeen in het nader rapport al was opgemerkt. Daarin wordt een overduidelijke relatie gelegd met de woon- en leefsituatie in samenhang

met de door een instelling gehuldigde seksuele moraal.

Het kabinet weigert niet voor niets bij de schriftelijke voorbereiding alle vragen van de VVD te beantwoorden over mogelijke leef- en woonsituaties die te maken hebben met te vermoeden seksuele gedragingen van leerlingen en leerkrachten in het eigen huis, die niet in overeenstemming zijn met de seksuele moraal van een school. Het kabinet had feitelijk bitter verontwaardigd moeten zeggen dat het natuurlijk uitgesloten is dat een bevoegd gezag zich daarmee bemoeit. Maar nee, omstandigheden kunnen eventueel, misschien, wellicht, je weet maar nooit... Over helderheid en rechtszekerheid gesproken! Is de Partij van de Arbeid nog steeds zo vol vertrouwen? Het is daarom goed als het kabinet alsnog tot beantwoording van deze vragen overgaat. Die zijn te vinden in het eindverslag.

Kortom, de CDA-resolutie – je mag het wel zijn maar niet doen – lijkt vorm te hebben gekregen in de enkele-feitconstructie. Dat is knap werk, het ei van Columbus. De rechter mag het aan de hand van een marginale toetsing van de grondslag van de instelling verder uitzoeken.

Maar waar gaat het met dit wetsvoorstel ook alweer om? Politici van diverse pluimage hebben over de betekenis van het woord "discriminatie" in artikel 1 van de Grondwet indertijd hun licht laten schijnen. De voormalige bewindsman De Gaay Fortman spreekt daar bij de eerste lezing nogal eens over. Het woord blijkt bewust gebruikt te zijn. Hij zegt: discriminatie is een ander behandelen op een zodanige wijze dat hij die ander duidelijk maakt dat hij deze aspecten van zijn mens zijn als onvolwaardig beschouwt.

Het kabinet heeft het woord "discriminatie" gebruikt omdat de Nederlandse taal niet beschikt over een woord dat "het een ander op grond van een bepaalde eigenschap of omstandigheid krenken" aanduidt en exact aangeeft wat wij bedoelen: een ander aanspreken, behandelen of bejegenen op een wijze die hem krenkt omdat hij een bepaalde eigenschap heeft, van een bepaalde afkomst is, een bepaald geloof belijdt en een bepaalde politieke gezindheid heeft. Bij de aanvulling van het Wetboek van Strafrecht

heeft de huidige minister van Justitie het woord "discriminatie" juist vanwege deze lading in de betrokken artikelen ingevoerd.

Oud-minister Van Thijn zegt op zijn beurt onder meer: personen mogen verder niet worden onderscheiden op grond van individuele kenmerken die voor het openbaar leven niet ter zake doen, zoals homofilie, huidskleur, uiterlijk; het zijn zaken die alleen het individu aangaan.

Zelfs het kabinet uit daarover fraaie zinnen: beperking van de uitoefening van een grondrecht binnen de grondwettelijke beperkingsmogelijkheden is immers slechts aanvaardbaar als deze beperking noodzakelijk is ter bescherming van andere waarden die in onze samenleving als wezenlijk worden ervaren. Het beginsel van non-discriminatie moet als zo'n wezenlijke waarde worden beschouwd. Maar de daad wordt slechts deels bij het woord gevoegd.

Er wordt ook gesproken over het "onuitwisbaar kenmerkende". Voor ras en geslacht ligt dat voor de hand. Volgens minister Hirsch Ballin geldt dat ook voor godsdienst en levensbeschouwelijke overtuiging. Bij de behandeling van de aanvulling inzake discriminatie in het Wetboek van Strafrecht zegt hij daarover: dit is ook een kenmerk dat de mensen eigen is, in die zin dat zij het hebben en het naar hun diepe overtuiging niet behoort tot die kenmerken die je kunt afleggen of verwisselen. Daarover valt te twisten. Evenals bij politieke overtuiging kan de mens van zijn geloof vallen, c.q. van geloof veranderen, bekeerd worden dus. Er wordt niet voor niets missie en zending bedreven.

In datzelfde debat erkent de minister van Justitie echter ook, "dat je bij homoseksualiteit kunt zeggen, dat je tot de conclusie kunt komen, dat je daar niet naar hoeft te leven of niet naar mag leven. Dat neemt echter niet weg, dat de overheid de publieke taak heeft om bescherming te bieden aan mensen inzake datgene, wat voor hen elementair is". Waarom gebeurt het slechts gedeeltelijk? Volgens de gegeven definitie ziet "seksuele gerichtheid" op de gerichtheid van een persoon in seksuele en liefdesgevoelens, -uitingen en relaties. Dat komt overeen met de mening van de

minister-president Lubbers zeven jaar geleden. De uitwerking van de enkele-feitconstructie is niet alleen met die uitspraak in strijd, maar klopt ook niet met de eigen definitie. De enkele-feitconstructie doet in de praktijk exact datgene, waarom minister-president Lubbers indertijd het échappatoire heeft afgewezen. Het bevriest de situatie en is daarmee in strijd met hetgeen het wetsvoorstel beoogt. Het alleen maar schrappen van de woorden "het enkele feit" zou echter de strekking van het wetsvoorstel niet veranderen, indien het kabinet blijft bij de uitleg, zoals verwoord in de memorie van toelichting over de bijkomende omstandigheden.

Voorzitter! Artikel 1 van de Grondwet zet feitelijk een aantal ongelijksoortige kenmerken, namelijk lichamelijke en geestelijke op een rij, maar brengt daarin geen rangorde aan. Desondanks prevaleert in dit wetsvoorstel, onder omstandigheden, een van de geestelijke kenmerken. Op grond daarvan mag de ene burger wel die andere burger discrimineren en dus kwetsen en krenken. De memorie van antwoord zegt daarover op bladzijde 10, dat het bij ras en geslacht erom gaat, dat bij discriminatie de menselijke waardigheid wordt aangetast. Bij andere gronden ligt dat anders, omdat daar bepaalde opvattingen, gedragingen of gezindheid een rol spelen. Daarom mogen ten dele andere maatstaven worden aangebracht dan de maatstaven, die in internationaal verband zijn aanvaard ten aanzien van ras en geslacht en zo voeg ik eraan toe, mag menselijke waardigheid te gabbel worden gegooid. Anders gezegd: ten aanzien van ras en geslacht hebben verdragen c.q. EG-richtlijnen voorgaande kabinetten, zoals opgemerkt, reeds gedwongen om bijvoorbeeld het grondrecht van de vrijheid van onderwijs in te perken. Maar als verdragen, richtlijnen daar niet toe dwingen, wordt dit grondrecht niet ingeperkt en verwordt de grond, waarop niet gediscrimineerd mag worden, onder omstandigheden tot een papieren tijger. Dat is met name met het oog op de doelstelling van artikel 1 van de Grondwet een weinig principiële aanpak en de wetgever onwaardig.

Het wetsvoorstel scheidt zelfs rechtsongelijkheid tussen werkgever

binnen of buiten het bijzonder onderwijs, binnen of buiten instellingen op godsdienstige/levensbeschouwelijke grondslag. Idem dito voor werknemers, leerlingen, studenten met dezelfde kenmerken binnen of buiten instellingen op godsdienstige grondslag. Dat is geen democratie, maar theocratie, zoals de D66'er Glastra van Loon onlangs zei.

Het wetsvoorstel brengt op z'n minst een vrouwelijke sollicitant in een merkwaardige positie. Geen werkgever mag vragen of zij zwanger is. Zij behoeft zelfs geen antwoord op die vraag te geven. Als zij, in dienst zijnde, ongehuwd zwanger wordt en dus bijvoorbeeld bij een bijzondere school, gezien de grondslag, de seksuele moraal heeft overtreden, mag zij niet ontslagen worden. Of is dat nu weer geen bijkomende omstandigheid, waarmee het betrokken bevoegd gezag moeite zou hebben? Dat lijkt ons sterk. Het kabinet heeft de vraag van de VVD of dit in het kader van deze wet wel een grond van ontslag zou kunnen zijn, niet beantwoord. In ieder geval mag door sommige werkgevers worden nagegaan, of zij hetero of lesbisch is. Als de ongehuwde vrouw pas later ontdekt, dat zij lesbisch is en gaat samenwonen, kan zij alweer bij een bijzondere school en gezien de grondslag, ontslagen worden, ook al is zij een goede leerkracht en voelt zij zich in haar werkkring thuis. Als dat niet als krenkend en kwetsend wordt ervaren, wat dan nog wel? En dat, terwijl samenwonende vrouwen lang niet altijd lesbisch behoeven te zijn. Moeten zij dat dan bewijzen? Het is niet uitgesloten, dat een dergelijk ontslag hier en daar plaatsvindt, maar het is niet aan de wetgever dat officieel te codificeren. Dat zou maar uitlokken tot klikken, kletsen, konkelen en koekeloeren.

Ook leerlingen en studenten kunnen op deze wijze behandeld worden. Leerlingen verkeren in een kwetsbare fase van hun persoonlijke ontwikkeling. Daarom geldt, aldus de Onderwijsraad, voor hen in versterkte mate het vereiste dat zij in ieder geval niet wegens hun seksuele gerichtheid en de daarbij behorende uitingen kunnen worden uitgesloten. Moeten studenten van hetzelfde geslacht die samen in een huis wonen, voortaan trouwens ook gaan

bewijzen dat zij hetero zijn en dat zij zich naar de grondslag van de instelling seksueel fatsoenlijk gedragen? De proeve van de VVD verbood het stellen van eisen aan leerlingen en studenten. Er is één uitzondering gemaakt, namelijk voor aparte educatie van jongens en meisjes indien gelijkwaardige voorzieningen beschikbaar zijn. Wij hebben een amendement ter zake ingediend.

Hierbij komt dat er in het wetsvoorstel impliciet lijkt te worden uitgegaan van de christelijke godsdiensten. Zou het kabinet bijvoorbeeld ook zo vol begrip zijn als het bevoegd gezag van een school op andere godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag bij vrouwelijke leerkrachten of leerlingen wilde nagaan of men wel besneden is?

Voorzitter, in het wetsvoorstel wordt er op weinig consistente wijze met het grondrecht van de persoonlijke levenssfeer omgegaan. Het kabinet blijkt de grenzen van het grondrecht moeilijk te kunnen aangeven. Desondanks zijn er opvallende verschillen in de manier waarop er met de persoonlijke levenssfeer in de eigen woning wordt omgegaan. Enerzijds mag een bevoegd gezag als het ware in de geest de woning binnentreden om de zich aldaar afspelende seksuele moraal in het oog te houden, anderzijds is de lijn van het wetsvoorstel buitengewoon voorzichtig met de persoonlijke levenssfeer in diezelfde woning als het gaat om dezelfde man plus man of vrouw plus vrouw die een kamer van die woning verhuren, daarmee openlijk adverteren, deelnemen aan het maatschappelijk c.q. economisch verkeer, inkomen verwerven en in zekere zin bedrijfsmatig bezig zijn, maar desondanks feitelijk op elke grond mogen discrimineren, terwijl huisvesting juist een teer punt is, met name als het gaat om de discriminatiegrond "ras". In haar eigen proeve hield de VVD al rekening met het door het kabinet genoemde voorbeeld van de oude dame die alleen een vrouw op kamers wil. De VVD beperkt de mogelijkheden tot onderscheid naar geslacht ingeval van openbaar aanbod van woonruimte in het eigen huis. Wij hebben ter zake een amendement ingediend.

Voorzitter, ook inzake arbeidscontracten in de privésfeer wil de VVD niet verder gaan dan de ook door het kabinet slechts geschetste voorkeur voor iemand van een bepaald geslacht bij verpleging of verzorging in de sfeer van de eigen woning. Het amendement vertoont dezelfde uitzondering als de proeve van de VVD. Niet geheel duidelijk is, in hoeverre het bestuur van een bejaardenoord of een andere verzorgingsinstelling zich op godsdienstige grond eveneens zou mogen bezighouden met de seksuele moraal van de werknemers. Als het zich daarmee mocht bemoeien, dan zou de VVD daar eveneens bezwaar tegen hebben. Zou de regering hieraan enige aandacht kunnen geven? Zij is terecht van mening dat cliënten daarop niet beoordeeld dienen te worden. Ongehuwd samenwonen van hetero's kan niet verboden worden. Het kabinet verwacht bovendien dat via de huisregels het samenwonen van homo's evenmin uitgesloten kan worden. Zou het dit nog eens expliciet willen verzekeren?

Dan nog een opmerking over het in de betrokken wetteksten invoegen van woorden als "rekening houdend met de persoonlijke levenssfeer". Dit helpt niet als het kabinet daarbij niet aangeeft, welke persoonlijke levenssfeer minimaal geëerbiedigd moet worden. De VVD heeft dit als grens genomen. De oplossing is het invoegen van de voorwaarde dat alleen eisen mogen worden gesteld aan het vervullen van een functie binnen het werkverband. Er is een amendement hierover ingediend.

De VVD is het met het kabinet eens dat de wet niet van toepassing is op rechtsverhoudingen binnen kerkgenootschappen en hun zelfstandige onderdelen, alsmede binnen andere genootschappen op geestelijke grondslag. Het kabinet beantwoordt echter niet de vraag, of kerkgenootschappen ook onderscheid mogen maken bij het aanstellen van bijvoorbeeld de koster, de huishoudster, de interieurverzorgster of de tuinman/-vrouw, die activiteiten voor hun rekening nemen die weinig met de eredienst en dergelijke te maken hebben.

Ik kom terug op de grond ras. Braaf zegt het kabinet dat het zich hierbij, waarschijnlijk in verband met de vrijheid van onderwijs, geen bijko-

mende omstandigheden kan voorstellen. Hieruit blijkt hoezeer "het enkele feit" op de seksuele moraal van de blanke christelijke man en vrouw is toegeschreven. Juist de soms cultureel getinte bijkomende omstandigheden kunnen in de maatschappij veroorzaken en dus discriminatie veroorzaken. Nauwelijks komt in de memorie van toelichting ter sprake dat met name op deze grond nog het een en ander te bestrijden valt. Werkgevers- en werknemersorganisaties maken roerende afspraken om iets te doen aan de arbeidsparticipatie van allochtonen, maar er gebeurt vrijwel niets. Zelfs een registratie van het aantal allochtonen in een bedrijf en het planmatig aanpakken van dit probleem stuit op weerstanden. De VVD heeft hieromtrent met enkele andere collega's een voorstel op tafel gelegd.

Onder ras verstaat het kabinet aan de hand van jurisprudentie kennelijk ook nationaliteit. Dat doet wat geforceerd aan. Zou het kabinet daarover nog een uiteenzetting willen geven?

Alom wordt de roep geuit dat in dit wetsvoorstel ook de gronden leeftijd en handicap moeten worden ingevoegd, opdat dit wetsvoorstel niet a contrario zal gaan werken. Het kabinet wijst dit af. Het merkwaardige is nu dat juist met een enkele-feitconstructie kan worden aangegeven dat slechts bijkomende omstandigheden redenen tot gerechtvaardigd onderscheid op deze terreinen kunnen zijn. Alleen is het probleem dat deze constructie slechts voor politieke respectievelijk godsdienstige en levensbeschouwelijke instellingen is bedoeld. Het kabinet geeft toe dat zowel bij leeftijd als bij handicap sprake is van onderscheid dat absoluut niet gerechtvaardigd is. Maar er moet nog driftig op de materie gestudeerd worden, alvorens sprake van enige actie kan zijn. Kan het kabinet aangeven wanneer op beide terreinen de onderzoeken resultaten kunnen opleveren? Het is met name voor de bedoelde doelgroepen van groot belang om te weten dat het kabinet er voortvarend mee bezig is.

Wat is dan de bedoeling? Voor beide gronden een aparte regelende wetgeving? Of kan te zijner tijd dit wetsvoorstel toch worden aangevuld?

Tot slot kom ik bij de commissie.

Over de wijze waarop de commissie wordt samengesteld is feitelijk nog niets bekend. De VVD neemt aan dat er sprake zal zijn van een open sollicitatieprocedure.

In artikel 13 zetten wij bij twee factoren een vraagteken. De voorzitter en de ondervoorzitters moeten voldoen aan eisen die worden gesteld aan leden van de rechterlijke macht of de rechterlijke organisatie. Wij menen dat het onzin is, dit in een wet vast te leggen. Het betekent dat omslachtig wordt medegedeeld dat men een jurist moet zijn. Wij menen dat dit kan worden vastgelegd in een functieomschrijving en dat het niet in een wet behoeft te worden vastgelegd. De Hoge Raad mag zich kennelijk op onderdelen bezighouden met omstandigheden waaronder leden en plaatsvervangende leden van de commissie kunnen worden ontslagen. De vraag is nu of de minister van Justitie in overleg met zijn collega's die hier worden genoemd, niet zowel het benoemen als het ontslaan voor zijn eigen rekening kan nemen en de Hoge Raad daar verder buiten kan laten. Wij hebben in elk geval een amendement ingediend. De betekenis is dus om de Hoge Raad eruit te laten en dat het de minister met zijn collega's is die verantwoordelijk behoort te zijn voor de benoeming en het eventuele ontslag. Hetzelfde geldt voor de secretaris van het bureau.

Wat de taken van de commissie betreft blijft de VVD van mening dat de mogelijkheid om naar de rechter te gaan moet worden uitgesloten. De reden daarvan is dat het belanghebbenden zal beperken in hun enthousiasme om problemen aan de commissie voor te leggen, als zij kunnen bevroeden dat het zo'n belangrijke zaak is dat de commissie dat wel eens aan de rechter zou kunnen voorleggen. Wij zijn het overigens met collega Groenman eens dat de uitspraken van de commissie zwaarwegend horen te zijn voor de rechter, maar niet dat zij zelf naar de rechter zou moeten kunnen gaan. Het probleem is namelijk ook dat de commissie wel erg zeker van haar oordeel moet zijn. Als de rechter zegt dat men een fout heeft gemaakt en dat hij het er niet mee eens is, dus als de commissie een zaak verliest, zou dat het aanzien

van deze toch wel belangrijke commissie absoluut niet ten goede komen. De vraag die daarbij ook rijst, is wie de kosten zal dragen als het een schier eindeloze rechtszaak in hoger beroep wordt. Verwacht dit kabinet eigenlijk dat met name de commissie de beoordeling van de zogenaamde enkele-feitkwesities inderdaad zelf ter hand zal nemen? Het zou de VVD althans niet verwonderen indien de commissie zich daaraan niet zou wagen en het vraagstuk onmiddellijk naar de rechter zou doorschuiven. Dat brengt dan tevens mee dat eventuele verduidelijking van de vragen die rond de enkele-feitconstructie onvermijdelijk zullen rijzen, pas na jaren via jurisprudentie vorm zal krijgen.

Krijgen de zittende leden van de commissie, als zij geschikt zijn voor het werk in deze commissie, nog voorrang als zij ook solliciteren? De vraag is ook of dat geldt voor de staf. Kan men bogen op een zekere voorrang voor aanneming?

Ter afsluiting wil ik nog het volgende opmerken. Dit soort wetgeving ligt de VVD, gezien de inspanningen in de afgelopen tien jaren, zeer na aan het hart. De VVD-fractie heeft zich echter zeer tot haar spijt buitengewoon kritisch moeten opstellen. Het lijkt erop dat de wetgever zich meer bekommert om het bankgeheim, het beroepsgeheim, het briefgeheim en het telefoongeheim dan het bedgeheim. Daarop mag de buitenwacht onder omstandigheden vrij schieten. Dat kan dus niet. Maar de minister van Justitie zei in de Tweede Kamer na het indienen van een ingrijpende nota van wijziging inzake de aanvulling van het Wetboek van Strafrecht betreffende de discriminatiegrond van ras, godsdienst, hetero- of homoseksuele gerichtheid en dergelijke dat hij deze had ingediend naar aanleiding van de opmerkingen van de Kamer in eerste termijn, hetgeen wat mij betreft laat zien hoe belangrijk het is om de dialoog tussen regering en parlement in alle stadia van het wetgevingsproces te voeren. De VVD heeft de hoop dat het kabinet dat ook deze keer in de praktijk zal brengen nog niet geheel opgegeven, alhoewel...

De vergadering wordt van 16.00 uur tot 16.15 uur geschorst.

De heer **Schutte** (GPV): Mijnheer de voorzitter! Bij zijn recente afscheid als lid van de Raad van State heeft staatsraad J.M. Polak ons gediend met enkele beschouwingen over de adviezen van de Raad van State onder de titel "Niet dan nadat". De titel is ontleend aan het dictum dat de Raad van State soms aan zijn adviezen verbindt. Als een wetsvoorstel dat odium krijgt, is er heel wat mee aan de hand. Volgens de nieuwe aanwijzingen voor de regelgeving moet het wetsvoorstel dan opnieuw in de ministerraad aan de orde worden gesteld. Vandaag bespreken we een wetsvoorstel dat zowel in zijn huidige versie als in die van het vorige kabinet voorzien is van het dictum: "De Raad van State geeft u in overweging het voorstel van wet niet aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal te zenden dan nadat met het vorenstaande rekening zal zijn gehouden". Het wetsvoorstel moet dan wel heel fundamentele kritiek oproepen, dat de Raad van State zo vasthoudend blijft bij zijn negatieve oordeel.

De kritiek is ook niet gering. Ik kom uiteraard op de verschillende onderdelen nog terug, maar het is goed nu al vast te stellen dat de kritiek van ons hoogste adviesorgaan drieërlei is:

1. de noodzaak is niet aangetoond;
2. de structuur van het wetsvoorstel is onjuist;
3. er is strijd met artikel 23 van de Grondwet.

Overigens staat deze kritiek niet op zichzelf. Juristen van naam met een zeer uiteenlopende politieke achtergrond hebben eveneens waarschuwend woorden laten horen. Maar het lijkt erop dat het prestige van de politiek ermee gemoeid is, twaalf jaar na het beruchte voorontwerp van wet van de bewindslieden Kraaijeveld-Wouters en De Ruiter, in ieder geval een wet gelijke behandeling in het Staatsblad te krijgen. Een zeer gedetailleerde bijlage bij het regeerakkoord moet ervoor zorgen dat een politieke meerderheid het ontwerp onaangestaan laat. Een staaltje van ivoren-torenpolitiek.

Nu is een discussie van twaalf jaar gelukkig niet geheel zonder resultaat gebleven. Er is meer oog gekomen voor het feit dat het eerste hoofdstuk

van de Grondwet meer grondrechten bevat dan alleen het recht op gelijke behandeling in artikel 1. Ook wordt nu wel onderkend dat het verschil maakt of de overheid regels stelt voor het functioneren van burgers in hun relatie tot de overheid of voor hun positie in het maatschappelijk leven. Maar dat neemt niet weg dat ook het nu voorliggende wetsvoorstel vragen oproept waarvan de betekenis veel verder strekt dan alleen dit wetsvoorstel. Ik noem de betekenis van de verschillende grondrechten, de doorwerking daarvan in privaatrechtelijke verhoudingen, de verhouding tussen grondrechten en bij dat alles de vraag of de wetgever daarover algemeen geldende regels kan en mag stellen. De betekenis van deze vragen is veel groter dan de afgezaagde vraag die meestal gesteld wordt of een leerkracht met een bepaalde seksuele gerichtheid al dan niet benoemd dient te worden bij een bijzondere school. Juist die verderstrekkende betekenis van het wetsvoorstel maakt de vraag zo relevant naar de noodzaak van een Algemene wet gelijke behandeling.

Kernpunt in de argumentatie van de regering van de noodzaak van een wet gelijke behandeling vormt het begrip "rechtszekerheid". Erkend wordt dat de Grondwet geen wetgeving op dit terrein voorschrijft. Het gaat dus om een politieke keuze. Het is ook niet zo dat het achterwege laten van wetgeving een vrijbrief zou betekenen voor discriminatie op allerlei terreinen. Internationale verdragen, geldende wetgeving en artikel 1 van de Grondwet verbieden elke vorm van discriminatie en dit verbod houdt niet op voor de deur van een school of maatschappelijke organisatie. Van belang is verder dat de klassieke vrijheidsrechten tegelijk even zovele garanties zijn tegen discriminatie. De vrijheid van godsdienst, van onderwijs, van vereniging en vergadering geldt gelijkelijk voor een ieder.

Toch vindt de regering hiermee de rechtszekerheid onvoldoende verzekerd. Het knelpunt zit vooral in de horizontale doorwerking van het gelijkheidsbeginsel in privaatrechtelijke verhoudingen en in de relatie daarbij met andere grondrechten. Over deze zaken wordt in de rechtspraktijk verschillend gedacht en

daarom zou het nodig zijn dat de wetgever duidelijkheid en zekerheid biedt.

Nu wordt in de rechtspraktijk niet zozeer verschillend gedacht over de vraag of er sprake kan zijn van doorwerking in privaatrechtelijke verhoudingen als wel over de vraag of daarvoor algemene regels te stellen zijn. Het is in feite de vraag van de Raad van State of de wetgever zich niet aan zelfoverschatting schuldig maakt als zij zulke algemene regels wil stellen. Prof. Koekkoek noemde het een hachelijke onderneming vanwege de grote verscheidenheid aan rechtsverhoudingen waarvoor een wet gelijke behandeling met civielrechtelijke werking zou moeten gelden. En Van der Hoeven gebruikte de duidelijke bewoordingen die we van hem gewend zijn toen hij nog onlangs schreef: Te verlangen dat de wetgever alle zich opdoende mogelijkheden van misbruik kan voorzien en ondervangen miskent de mogelijkheden van het geschreven recht.

Ook Hirsch Ballin in een vorige functie zag hier grote problemen, blijkens zijn uitspraak dat bij wetgeving op dit terrein maar in zeer beperkte mate met algemene verbodsbepalingen voor het aanleggen van differentiatiecriteria kan worden gewerkt. Veelal, zo vond hij, moet worden volstaan met de mogelijkheid tot een toetsing van de gerechtvaardigheid van het aanleggen van een differentiatie criterium in het concrete geval. Kennelijk was hij hierbij in de leer geweest bij wijlen A.M. Donner, die er al eerder op wees dat een botsing van de grondrechten opgelost moet worden door de geest van het gehele hoofdstuk inzake de grondrechten op je te laten inwerken en dan te beslissen van geval tot geval.

Stuk voor stuk zijn dit dus pleidooien om in het concrete geval van botsing van grondrechten in privaatrechtelijke verhoudingen een oplossing te zoeken en niet door middel van een algemene wet. Waarom dan nu toch een voorstel voor zo'n algemene wet? Met het oog op de rechtszekerheid? Kunnen de bewindslieden mij dan uitleggen waar die rechtszekerheid geboden wordt in een stelsel van regel en uitzonderingen? Voor wie is er rechtszekerheid als het bestuur van

een organisatie zich beroept op een uitzonderingsclausule? De belanghebbende kan zich dan beklagen bij de commissie of zich tot de rechter wenden met als gevolg dat er noch voor de klager noch voor de beklagde rechtszekerheid ontstaat. Er is één situatie waarin de wet zekerheid biedt, namelijk als het verbod tot het maken van onderscheid onverkort geldt. Dan is zulk onderscheid, ongeacht de omstandigheden welke zich daarbij mochten voordoen, verboden. Zekerheid dus, maar ook rechtszekerheid? Voor dat laatste is meer nodig dan een regel in de wet. Bijvoorbeeld ook zoiets als rechtvaardigheid, redelijkheid en billijkheid.

De toegevoegde waarde van een Algemene wet gelijke behandeling is dus maar betrekkelijk. Die betrekkelijke waarde moet worden afgewogen tegen de bezwaren welke ertegen bestaan. Dat is door de regering nauwelijks gedaan. In het nader rapport van het vorige kabinet, waarnaar de huidige bewindslieden uitdrukkelijk verwijzen, wordt de kritiek van de Raad van State op dit punt afgesloten met de conclusie: De onzekerheid met betrekking tot de horizontale werking en ten aanzien van de rechtvaardigingsgronden bij het maken van onderscheid, alsmede de problematiek van de botsing met andere grondrechten, maken het naar ons oordeel noodzakelijk om een wetsvoorstel in de thans voorgestelde vorm in te dienen.

Op een aantal bezwaren kom ik uiteraard nog terug, maar ik moet nu al de vraag stellen of de regering nog wel openstaat voor een afweging van de bezwaren tegen wat zij noemt de noodzaak van een wetsvoorstel als het voorliggende.

Een volgende vraag betreft de voorgestelde reikwijdte van de wet. De wet beoogt uitwerking te geven aan artikel 1 van de Grondwet. Nu kan ik mij voorstellen dat de regering behoefte voelt aan enige concretisering van het nogal onbepaalde artikel 1. Daarin wordt immers discriminatie niet toegestaan als het betreft godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of welke grond dan ook. Met name die laatste, bij amendement aan het artikel toegevoegde woorden gaven Van der Hoeven in de pen te spreken over

een plompe vorm van wetgeving die verre overschrijdt de grenzen die aan een grondwetgever door een vrije samenleving en haar culturele veelzijdigheid zijn gesteld.

Door een selectie van discriminatiegronden te maken laat de regering het aan de rechtspraak over wat de woorden "op welke grond dan ook" voor waarde in de praktijk hebben. Ik zou daar vrede mee kunnen hebben als dan ook een logische selectie zou zijn gemaakt. Dat zou het geval zijn als de wet zich zou beperken tot de discriminatiegronden die artikel 1 expliciet noemt. Maar de regering maakt een andere politieke keuze. Zij voegt aan de grondwettelijke opsomming de hetero- of homoseksuele gerichtheid en de burgerlijke staat toe, maar laat bijvoorbeeld in brede kring als discriminerend ervaren gronden leeftijd en handicap buiten de werkingsfeer van de wet.

Een wet gelijke behandeling is nodig, omdat artikel 1 van de Grondwet samen met internationale verdragen en nationale wetten onvoldoende rechtszekerheid zouden bieden, maar als het gaat om mensen boven een bepaalde leeftijd of met een handicap is artikel 1, samen met maatregelen van positieve actie, wél voldoende. Is dit nu geen voorbeeld van discriminatie door de wetgever?

Het is indrukwekkend te lezen hoe de regering zich in de schriftelijke voorbereiding heeft uitgeput om aan te geven dat discriminatie naar leeftijd of handicap natuurlijk niet mag, maar dat regeling bij wet toch nog wel wat anders is. Zo zegt zij in de nota naar aanleiding van het eindverslag dat ongelijke behandeling van gehandicapten ten opzichte van niet-gehandicapten niet bij voorbaat discriminerend behoort te zijn. Als voorbeeld noemt zij dan een voorkeursbehandeling of maatregelen die de maatschappelijke participatie van gehandicapten willen bevorderen. Maar wat is daar voor bijzonders aan? Ook voor andere gevallen van onderscheid geldt toch niet bij voorbaat dat elk onderscheid discriminatie is?

Vervolgens komt de aap uit de mouw als de regering verklaart dat de structuur van het wetsvoorstel zich er niet goed voor leent om handicap als grond daarin op te nemen. Dat zou immers neerkomen op een categorisch verbod van het

maken van onderscheid behoudens de uitputtend in de wet aan te geven uitzonderingen. Het gevaar voor onvolledigheid is dan waarschijnlijk. Ik voel op dit punt met de regering mee, maar opnieuw stel ik de vraag: waarin onderscheidt deze discriminatiegrond zich dan principieel van andere gronden? Is als het gaat om bijvoorbeeld burgerlijke staat of geslacht het gevaar voor onvolledigheid niet waarschijnlijk? Of legt dit verhaal misschien de principiële zwakte van de structuur van het wetsvoorstel bloot? Men zal begrijpen dat ik daar nog op terugkom.

Overigens heeft de regering in de schriftelijke voorbereiding toch wel een zeker onderscheid aangebracht tussen de discriminatiegronden van het wetsvoorstel. Zij noemt ras en geslacht louter persoonskenmerken als zodanig die onveranderlijk zijn. Bij andere gronden ligt dat volgens haar anders, omdat daar bepaalde opvattingen, gedragingen of gezindheid een rol spelen. Ik weet niet of het onderscheid zo zwart/wit is als de regering hier suggereert, maar zij heeft wel gelijk als zij erop wijst dat opvattingen, gedragingen of gezindheid een duidelijke rol spelen bij bepaalde discriminatiegronden. Als opvattingen die voortkomen uit een innerlijke overtuiging een rol spelen, moet extra zorgvuldig worden omgegaan met het bestemmen van onderscheid tot discriminatie. Die zorgvuldigheid miste ik in het antwoord op onze vraag in het voorlopig verslag of onderscheid naar geslacht of seksuele gerichtheid zomaar op één lijn kan worden gesteld met bijvoorbeeld onderscheid naar godsdienst of levensovertuiging. Het antwoord daarop luidde zonder meer bevestigend.

Die zorgvuldigheid was des te meer op haar plaats geweest nu de regering zelf erkent dat in het internationale recht seksuele gerichtheid als afzonderlijke discriminatiegrond vrijwel geen rol speelt. Een voorzichtige verklaring die zij hiervan geeft, is gelegen in de ouderdom van de meeste internationale verdragen. Maar zelfs als dit een verklaring zou zijn, ligt er nog een forse stap van het tegengaan van discriminatie wegens seksuele gerichtheid, zoals deze voorkomt in het Wetboek van Strafrecht, naar het verbieden van elk onderscheid in privaatrechtelijke

verhoudingen. Die stap had de regering niet behoren te zetten, toen zij ontdekte dat daarbij de vrijheden van godsdienstig belijden en van onderwijs direct in het geding kwamen.

Dat brengt mij bij het instrumentarium voor het bereiken van de doelstellingen van de wet. Het instrument wordt gevormd door de voorgestelde gesloten structuur, neerkomende op een verbod van elk onderscheid in handelen of nalaten op één van de in de wet vermelde criteria als het niet valt onder één van de uitdrukkelijk opgenomen uitzonderingen. Kortom, wat niet is toegestaan, is verboden.

De regering motiveert haar keuze voor deze structuur met een beroep op de duidelijkheid. Nu, daar heeft zij gelijk in. Wie alles verbiedt wat niet uitdrukkelijk is toegestaan, schept duidelijkheid. Maar de regels van de rechtsstaat worden zo wel op hun kop gezet. Zeker als het gaat om verhoudingen tussen burgers onderling, is een goede regel dat de eigen verantwoordelijkheid en keuzen van de burgers gerespecteerd worden binnen grenzen die de wet aangeeft en niet dat burgers van hun vrijheidsrechten slechts gebruik mogen maken voor zover de wet hun dat vergund heeft.

De regering ziet hier geen probleem. Gevallen van direct onderscheid die in redelijkheid toegestaan zijn, kunnen toch in de desbetreffende bepalingen zelf worden aangeduid. Deze redenering bestemde de Raad van State nu als zelfoverschatting van de wetgever. De wetgever van 1993 kan niet voor onbepaalde tijd en voor alle plaatsen en omstandigheden bepalen wanneer het redelijk is dat burgers gebruik maken van hun vrijheidsrechten en daarbij onderscheid tussen medeburgers maken. Alleen een overheid die meent dat haar keuze altijd en overal de beste is, kan zo iets beweren.

In de schriftelijke voorbereiding heb ik verschillende mogelijke voorbeelden genoemd. Ik herhaal er hier één. In een bekend vakantiegebied zijn tien campings gevestigd. Eén daarvan draagt een christelijke signatuur. De exploitant stelt er prijs op dat op zijn camping een christelijke levensstijl in acht wordt genomen, de vaste gasten weten dat en komen juist daarom naar die

camping. Zij weten ook dat dit betekent dat een tent of caravan alleen wordt verhuurd aan echt)paren of alleenstaanden, maar mede daarom zijn ze graag op die camping. Veel mensen zullen hun hoofd schudden om zulke opvattingen, maar voor de betrokken exploitant en zijn gasten gaat het om een heel wezenlijke zaak, voortvloeiend uit hun geloofsovertuiging. Niemand hoeft hierdoor in zijn rechten worden beperkt. Er zijn immers nog negen andere campings in de naaste omgeving, die een ander beleid voeren. Ja, misschien is er toch één die zich te kort gedaan voelt. Dat is degene die principieel ten strijde trekt tegen elke ongelijke behandeling van samenlevingsvormen en die alleen om die reden een plaats opeist op die ene camping. Als straks de Algemene wet gelijke behandeling van kracht zal zijn zal die ene persoon zijn zin krijgen. Hij kan in het vervolg kiezen uit tien in plaats van negen campings. De exploitant en zijn vaste gasten zullen in de beleving van hun vrijheden en hun verantwoordelijkheid worden beperkt. Waarom? Om de simpele reden dat de wetgever van 1993 niet bereid was of er misschien niet aan gedacht had een uitzondering voor campings in de wet op te nemen.

Nu zeggen de bewindslieden misschien – anders dan ten tijde van schriftelijke voorbereiding – dat deze uitzondering er ook nog wel bij kan. De desbetreffende campinghouders – die er ettelijke zijn in Nederland – zullen hen ervoor erkentelijk zijn, maar het vraagstuk als zodanig wordt er niet mee opgelost. Morgen kan zich namelijk weer een andere situatie voordoen waar de wetgever van vandaag niet aan gedacht heeft, maar waarvan geen redelijk denkend mens een verbod zou willen bepleiten. Behalve opnieuw die ene principiële strijder voor gelijke behandeling onder alle omstandigheden. Die krijgt dan opnieuw zijn zin.

Het voorbeeld van de camping is illustratief voor de wijze waarop in het wetsvoorstel omgesprongen wordt met grondrechten. De regering stelt dat onze Grondwet geen rangorde van grondrechten kent en zij heeft gelijk. Maar zij handelt er niet naar. De structuur van het wetsvoorstel komt erop neer

dat het recht op gelijke behandeling voorgaat op rechten als de vrijheid van godsdienst of van onderwijs. Die laatste rechten gelden immers slechts voor zover de wet dit als uitzondering op de regel heeft toegestaan. Het excuus dat het in dit wetsvoorstel toch gaat om een uitwerking van artikel 1 is geen argument om bij die uitwerking voorrang te geven aan het recht van artikel 1. Kennelijk waardeert de regering het recht op gelijke behandeling toch hoger dan bijvoorbeeld de vrijheid van godsdienstig belijden. Onder erkenning van het feit dat de Grondwet geen rangorde kent, wil ik hier tegenover stellen dat er alle reden is de vrijheid van godsdienstig belijden centraal te stellen. Voor die vrijheid is de eeuwen door in ons land fel gestreden, ook in een tijd dat niemand dacht aan gelijke behandeling. Voor de vrijheid de God van hemel en aarde te dienen hebben mensen hun leven gegeven en geven sommigen op de wereld dit nog. Uit die vrijheid vloeien andere vrijheden voort, van meningsuiting, drukpers, onderwijs, vereniging en vergadering.

Ook de historische ontwikkeling met de vrijheid van onderwijs is illustratief. De strijd voor de vrijheid van onderwijs is begonnen als een strijd om de jeugd onderwijs te doen geven overeenkomstig de geloofsovertuiging van de ouders, niet als een strijd om gelijke behandeling. Pas toen de vrijheid van schoolstichting formeel verzekerd was, brak de fase voor gelijke behandeling aan. Een gelijke behandeling die nodig was om de formele vrijheid ook materiële betekenis te geven. Ik meen dat ik een redelijke exegese heb gegeven van de bijdrage van de heer Jongeling indertijd, waaraan mevrouw Rempt refereerde.

Tegen deze achtergrond is het te meer niet aanvaardbaar dat de klassieke vrijheidsrechten teruggebracht worden tot een recht in uitzonderingssituaties. Ik erken dat de uitzonderingen nu wat royaler geformuleerd zijn dan in vorige versies wel het geval was. Maar het principe blijft: wie zich voor een ongelijke behandeling beroept op een vrijheidsrecht moet bewijzen dat een uitzonderingssituatie op hem van toepassing is. Dat principe wijs ik af, ook als ik vervolgens enige aandacht aan de voorgestelde uitzonderingen geef.

De vrijheid van godsdienst is uiteraard in sterke mate in het geding als het gaat om de positie van de kerken. Terecht zegt artikel 3 dat de wet niet van toepassing is op rechtsverhoudingen binnen kerkgenootschappen en op het geestelijk ambt. De kerk wordt geregeerd door haar eigen statuut. Daar moet de overheid van afblijven. Maar dat wil niet zeggen dat er geen problemen meer kunnen zijn. In de schriftelijke voorbereiding heb ik aan de orde gesteld dat een kerk bepaalde kerkelijke kostbaarheden wil verkopen, maar niet aan iedereen. In de memorie van antwoord werd gezegd dat dit kan mits de kerk de kostbaarheden niet in het openbaar te koop aanbiedt. In de nota naar aanleiding van het eindverslag lijkt daarop te worden teruggekomen. Ook op rechtsverhoudingen tussen kerkgenootschappen onderling zou het verbod tot verkoop in het openbaar niet van toepassing zijn. Die casus behoeft dus geen problemen op te leveren. Maar wat als een kerk de kostbaarheden in een advertentie te koop aanbiedt alleen aan mensen die kerkelijk meelevend zijn? Of omgekeerd, een pastoor die in zijn particulier bezit kostbaarheden heeft en deze in het openbaar te koop aanbiedt met een zelfde beperkende clause? In beide gevallen kunnen de verkopers goede redenen hebben voor hun beperkende clause, maar als ik het wetsvoorstel goed begrepen heb is voor hen geen uitzondering voorzien.

Belangrijker is wellicht de situatie bij verhuur van kerkelijke accommodaties. Verhuur aan kerkleden vormt volgens de regering geen probleem. Maar wat als in de praktijk ook buurtbewoners/niet-kerkleden de zaal kunnen huren? Dan geldt volgens mij de hoofdregel van artikel 7 en is het maken van onderscheid niet toegelaten. Is het dan zo ondenkbaar dat twee mensen die hun alternatieve relatie met veel ophef hebben laten registreren ten gemeentehuize daarna hun relatiefeest willen vieren in de tegenover het gemeentehuis gelegen kerkelijke accommodatie, juist als zij weten dat het kerkbestuur principieel bezwaar heeft tegen erkenning van alternatieve samenlevingsvormen? Moet zo'n kerkbestuur dan gedwongen worden tot medewerking of tot

beëindiging van elke verhuur aan niet-kerkleden? Geen redelijk denkend mens zal menen dat de kerk op die wijze moet handelen, behalve dat ene paar dat hier een goede mogelijkheid ziet met de wet in de hand het in hun ogen discriminatoire gedrag van de kerk aan de kaak te stellen.

In de artikelen 5 en 7 wordt de botsing van grondrechten het meest manifest, zo zeer zelfs dat de Raad van State hier strijdigheid constateerde met artikel 23 van de Grondwet. Kern van het bezwaar is, dat de essentie van de benoemingsvrijheid is dat het oordeel over de vraag welke factoren voor het functioneren ten dienste van de realisering van de grondslag relevant zijn aan het bevoegd gezag wordt overgelaten en dat de wetgever noch de rechter bevoegd is zijn oordeel ter zake aan het bevoegd gezag op te leggen. De regering wijst dit bezwaar van de hand met verwijzing naar de geschiedenis van onze wetgeving en naar wat zij noemt een redelijke uitleg van artikel 23. Deze zou immers met zich brengen dat algemeen geldende eisen van arbeidsrecht in beginsel verenigbaar zijn met de gegarandeerde aanstellingsvrijheid.

Dit meningsverschil is niet nieuw. Ik beseft dat de wetgever eerder de benoemingsvrijheid heeft ingeperkt op andere gronden dan de bekwaamheid en de zedelijkheid van het personeel. Die inperkingen hebben echter nooit de steun van het GPV gekregen om vergelijkbare redenen als de Raad van State nu weer noemt. Maar het gaat wel ver om met een beroep op de regels van arbeidsrecht de benoemingsvrijheid in te perken teneinde voorrang te geven aan het recht op gelijke behandeling.

Nu de regering ervoor gekozen heeft, de ruimte voor de benoemingsvrijheid verder in te perken is het vanzelfsprekend dat zij in het licht van de Grondwet de inperking zo beperkt mogelijk moet houden. Het bevoegd gezag van de school is verantwoordelijk voor de realisering van de doelstelling en de naleving van de grondslag. Het mag daarin niet belemmerd worden door een sturende overheid. Mèt de Raad van State zeg ik dat de essentie van de benoemingsvrijheid in het geding is als het oordeel over de vraag wat

relevant is voor de realisering van de grondslag van de school voor een deel bij de overheid wordt gelegd. Ik kan mij ook geheel vinden in de conclusie van collega Van Leijenhorst in een interview vorige week: "Schoolbesturen moeten bewijzen dat de school handelt in overeenstemming met de grondslag. Dat kan niet. De school heeft vrijheid van benoemingen. Dan mag je scholen ook niet met die toetsing lastig vallen. Ze zijn vrij en daar sta je voor of niet."

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Voorzitter! Houdt de stellingname die de heer Schutte zo met verve naar voren brengt in dat het bestuur van een bijzondere school de vrijheid moet hebben om homo's en lesbiennes te weren? Vindt hij dat dit niet in een wet behoeft te worden vastgelegd en vindt hij dat een schoolbestuur gewoon, zowel tegen een leraar als tegen een leerling mag zeggen: jij bent homo en jij komt er niet in?

De heer **Schutte** (GPV): Het schoolbestuur is verantwoordelijk voor de handhaving van de identiteit van de school. Die identiteit is neergelegd in grondslag en doelstelling van de school. Daar is het schoolbestuur bij uitstek verantwoordelijk voor. Daar mogen de ouders het schoolbestuur ook op aanspreken. Als het schoolbestuur kan waarmaken dat uit die grondslag en doelstelling voortvloeit dat een bepaald benoemingsbeleid gevolgd moet worden, dan heeft het schoolbestuur die vrijheid, tenzij de wet daar grenzen aan stelt. Wij houden ons nu bezig met de vraag of die wet grenzen moet stellen.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Dat is een duidelijk standpunt. Ik begrijp nu ook dat de heer Schutte zoveel weerstand tegen deze wet heeft en dat hij wil dat deze wet niet tot stand komt. Totstandkoming zou namelijk inhouden dat homo's en lesbiennes op bijzondere scholen niet op de manier gediscrimineerd mogen worden zoals hij dat wil. Ik moet zeggen dat ik dit buitengewoon ernstig vind. De heer Schutte heeft er wel veel woorden nodig, maar het is duidelijk dat hij deze wet gewoon niet wil omdat hij homo's en lesbiennes niet de bedoelde bescherming wil geven.

Schutte

De heer **Schutte** (GPV): Ik heb zojuist gesproken over het afgezaagde punt van de homoleerkracht op een bijzondere school. Daar hebben wij het al vele malen over gehad. Tientallen malen belangrijker dan deze casus, die zich misschien enkele malen in de samenleving zou kunnen voordoen, vind ik de principiële lijnen in het wetsvoorstel. Daar besteed ik nu een half uur van mijn spreektijd aan en als de heer Lankhorst verder nog wil discussiëren over een casuspositie die zich misschien in plaats X of Y een keer kan voordoen, dan vind ik dat best. Voor mij is het echter een secundaire zaak. Veel belangrijker is het dat de vrijheid van onderwijs volledig overeind blijft.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Voorzitter! Ik praat over de essentie van dit wetsvoorstel.

De heer **Schutte** (GPV): Dat is het voor mij dus niet.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Dat is duidelijk.

Ik praat over de non-discriminatie van homo's en lesbiennes. De heer Schutte wil hen op de bijzondere scholen wel discrimineren. Dat is de essentie en die haal ik ook uit zijn verhaal. Ik vind het buitengewoon ernstig.

De heer **Schutte** (GPV): De heer Lankhorst verwacht, zoals hij tijdens de schriftelijke voorbereiding ook al deed en waarop de regering gewezen heeft, het spreken over gelijke behandeling en het spreken over discriminatie. Er is sprake van discriminatie bij ongelijke behandeling in gelijke gevallen, zonder dat daar enige rechtvaardigingsgrond voor is. Ik betoog nu juist dat de vrijheid van onderwijs waar de schoolbesturen verantwoordelijk voor zijn, een heel legitieme grond kan zijn om een onderscheid te maken dat de heer Lankhorst en ik in andere omstandigheden wellicht niet zouden maken.

Sommigen vinden de redenering die ik gaf aan de hand van het citaat van collega Van Leijenhorst misschien een achterhaalde benadering van de onderwijsvrijheid – uit de interruptie van de heer Lankhorst begreep ik dat ook hij deze mening is toegedaan – maar ik

hoop dat dit niet geldt voor de bewindslieden. Ik verneem graag hun reactie hierop. Verwijten over achterhaalde redeneringen zijn in de discussies over de vrijheid van onderwijs altijd gehoord. Wij hebben deze vrijheid mede te danken aan het feit dat die verwijten uiteindelijk niet staande konden blijven.

Een merkwaardige situatie doet zich voor ten aanzien van instellingen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag, anders dan onderwijsinstellingen. De regering erkent dat de identiteit van een instelling in de zorgsector voor de gebruikers van de voorziening van bijzondere betekenis kan zijn. Inderdaad: stichting, exploitatie en gebruik van instellingen op godsdienstige grondslag kunnen een rechtstreeks uitvloeisel zijn van de vrijheid van godsdienstig belijden. Dat niet ieder dit in deze tijd nog zo ervaart, mag waar zijn maar doet aan het principe niets af. Er zijn gelukkig nog steeds instellingen in de zorgsector die hechten aan een identiteit en die daaraan, samen met de gebruikers van de voorzieningen, inhoud wensen te geven. Zij ervaren dit wel degelijk als een uitvloeisel van hun godsdienstige overtuiging. En dan begrijp ik niet dat de regering hier kan zeggen dat zo'n godsdienstige grondslag nog niet rechtvaardigt dat bij het opnamebeleid als toelatingseis het onderschrijven van de grondslag wordt gesteld. Het zou gaan om voorzieningen die van algemeen maatschappelijk belang zijn en daarom voor ieder zonder onderscheid toegankelijk moeten zijn.

Hier stuiten wij op een kernbezwaaar dat ik heb tegen het wetsvoorstel. Wat is namelijk voor de overheid de rechtsgrond om inbreuk te maken op de vrijheid van godsdienst en van vereniging – de regering ziet die rechtsgrond kennelijk – in het algemeen maatschappelijk belang dat met de voorziening wordt gediend? Dat is als zodanig toch onvoldoende om inbreuk te maken op een grondrecht? De regering zou gelijk hebben als zij kon aantonen dat er burgers zonder onderscheid wel aangewezen moeten zijn op een bepaalde voorziening van een bepaalde signatuur. Dat zou het geval zijn als de instelling een monopoliepositie zou innemen. Dat is echter lang niet

altijd het geval. Vaak zijn, net als in het voorbeeld van de camping, diverse voorzieningen van verschillende signatuur in één gebied aanwezig. Dan heeft de overheid niet het recht om van al deze voorzieningen te eisen dat ze voor ieder zonder onderscheid open moeten staan.

Als de regering echt tot een reële afweging van grondrechten had willen komen, had hier een mogelijkheid gelegen. Er is alle ruimte voor het beleven van vrijheidsrechten in verhoudingen tussen burgers onderling, maar er zijn tevens waarborgen dat niemand tussen de wal en het schip kan vallen. Nu kiest zij echter voor de weg van de minste weerstand: elk onderscheid verbieden dat zij niet heeft toegelaten. In zo'n systeem moeten wel fundamentele vrijheidsrechten worden opgeofferd.

Voorzitter! Tot slot sta ik nog kort stil bij de voorgestelde handhavinginstrumenten. Ik heb er met instemming kennis van genomen dat de regering het subsidie- en vergunningenbeleid van de overheid, ook van lagere overheden, niet ziet als een geschikt middel om doelstellingen van gelijke behandeling te realiseren. Ik vind dit vanzelfsprekend, omdat er anders al spoedig sprake zal zijn van misbruik van bevoegdheid, maar het is goed dat het uitgesproken is.

Minder tevreden ben ik over de instelling van een commissie gelijke behandeling met verstreckende bevoegdheden. In feite zal deze commissie tot taak krijgen, te beoordelen of in concrete situaties een goede afweging van grondrechten heeft plaatsgevonden. Dat is bij uitstek een rechterlijke taak. Ten overstaan van de rechter zijn de rechten en plichten van alle betrokkenen wettelijk geregeld. Die waarborgen zijn in veel geringere mate aanwezig bij het werk van de commissie. In combinatie met het systeem van de wet, dat iemand die zich beroept op een grondrecht moet bewijzen dat hij dit terecht doet, kan de hele procedure voor een commissie grote schade berokkenen. Sommigen groepen hebben al laten weten gereed te staan om van hun recht tot groepsactie gebruik te maken. Zo gaan wij toch niet om met onze meest fundamentele vrijheidsrechten? Daarbij komt nog dat ik

geen enkele geldige reden zie waarom een commissie gelijke behandeling bevoegd zou moeten zijn als ook een commissie van beroep voor het bijzonder onderwijs ingeschakeld kan worden. Het systeem van rechtsbescherming binnen het onderwijs brengt mijns inziens met zich, dat de eigen commissie van beroep voorgaat.

De regering relativeert de kritiek van de commissie door erop te wijzen, dat de bestaande wetgeving ook al een commissie gelijke behandeling kent. Dat is waar, maar het werkterrein van die commissie is begrensd. Fundamentele zaken zoals de afweging tussen grondrechten zullen daar sporadisch aan de orde zijn. In deze zaak zijn ze fundamenteel, structureel aan de orde. Een extra reden om niet op deze weg door te gaan.

Voorzitter! Het zal duidelijk zijn dat dit wetsvoorstel zo niet op mijn steun kan rekenen. Ik trek die conclusie niet uit vrees voor mogelijk effecten. Of zich negatieve gevolgen zullen voordoen, weet ik niet. Misschien krijgen de voorstanders van de wet die de wet vooral als een symbool zien, wel gelijk. Ook zullen degenen die erop wijzen, dat voorgaande voorstellen allemaal slechter waren, wel gelijk hebben. Maar dit alles mag er niet toe leiden, dat dan maar wordt ingestemd met een wet die de meest fundamentele vrijheden in ons staatsbestel afhankelijk maakt van het creëren van een uitzonderingspositie.

Het beginsel van gelijke behandeling in gelijke gevallen wordt uiteraard door mij onderschreven. Discriminatie moet worden tegengaan en kan op velerlei manieren worden tegengegaan. Maar als het gaat om het omgaan van vrije burgers met elkaar dient dit niet te gebeuren volgens de regel "elk onderscheid is verboden, tenzij het door de wet is toegelaten". Een wetgever die zo handelt, keert de rollen om, vertilt zich aan zijn taak en vormt zo een bedreiging van vrijheden die ons dierbaar zijn.

□

De heer **Krajenbrink** (CDA): Voorzitter! Na een lange, wellicht te lange aanloop zijn wij dan nu eindelijk zover: de plenaire behandeling van het voorstel Algemene

wet gelijke behandeling. Het gaat hierbij om een uitwerking van het grondwettelijke verbod van discriminatie op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat. Het is een belangrijk wetsvoorstel dat zich richt op de bescherming van de menselijke waardigheid, in het bijzonder door het verbieden van discriminatie, te verstaan als – dat wil ik hier onderstrepen – het maken van ongerechtvaardigd onderscheid. In geding zijn de menselijke waardigheid en gelijkwaardigheid. Het is goed om hier nog eens expliciet uit te spreken dat naar onze opvatting in elke samenleving de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen uitgangspunt behoort te zijn. Dat is een grondhouding die je neerlegt in de Grondwet en in steen verankert, bijvoorbeeld op het plein voor je parlamentsgebouw, als een publieke belijdenis.

Mensen verschillen van elkaar in zeer veel opzichten. Mensen zijn niet gelijk. Ieder mens is uniek, enig in zijn soort. In hun fundamentele waardigheid als menselijk schepsel is er echter geen verschil. Dat is met recht een grondpijl van onze rechtsorde en onze samenleving. In een tijd waarin die gelijkwaardigheid op de tocht blijkt te staan, in een tijd waarin wij veelvuldig worden geconfronteerd met berichten over schending van elementaire mensenrechten, over mensen die elkaar diskwalificeren op grond van hun overtuiging, ras, nationaliteit, geslacht, geaardheid, enz., in zo'n tijd moeten wij duidelijk stelling nemen en onze normen en waarden zo helder mogelijk formuleren.

Daarin ligt ook de betekenis van de Algemene verklaring tegen rassendiscriminatie die wij, de minister van Binnenlandse Zaken zal zich dat herinneren, 14 oktober jl. in deze Kamer aangeboden hebben gekregen. Op deze verklaring die een verplichtend karakter heeft, mogen wij elkaar in dit land aanspreken.

De berichten die ik noemde, komen niet alleen uit het buitenland. Ook in Nederland wordt gediscrimineerd, soms bewust, soms onbewust. Het zal goed zijn als deze discussie en dit wetsvoorstel ertoe bijdragen dat mensen zich meer rekenschap geven van hun woorden

en daden. De oproep tot vernieuwd normbesef zoals die ook uit de mond van verschillende bewindslieden kon worden vernomen, is ook hierop van toepassing. Mensen dienen op grond van hun fundamentele gelijkwaardigheid in beginsel gelijk behandeld te worden.

Niemand ontkent waarschijnlijk dat afwijkingen van die grondregels zeer wel denkbaar zijn en heel vaak voorkomen. Er is dan echter een rechtvaardigingsgrond nodig. Wanneer deze ontbreekt en wanneer tussen mensen onderscheid wordt gemaakt op ongerechtvaardigde wijze, wordt de menselijke waardigheid gekwetst. Dan wordt een mens beschadigd. Uiteraard ligt hierin een primaire verantwoordelijkheid bij ieder mens afzonderlijk. Ook de overheid die zelf het goede voorbeeld moet geven, moet zich afvragen of en in hoeverre zij op dit vlak bescherming moet en kan bieden.

De CDA-fractie wil nog eens onderstrepen dat zij de inspanningen van dit kabinet om in dezen te komen tot een adequaat beleid ten principale ondersteunt. Daarbij deelt de fractie het standpunt van het kabinet dat een overheid met dwingende regelgeving ook op dit punt terughoudend moet zijn. Het is immers niet zo simpel, aan te geven wanneer het maken van onderscheid gerechtvaardigd is en wanneer niet. Het is ook een afzonderlijke vraag, de heer Schutte wees daar ook op, of en wanneer die overheid geroepen is, dat onderscheid aan te geven en, zo ja, tot op welke hoogte.

Wij spreken de laatste jaren nogal eens over een terugtrekkende overheid. Dat houdt zeker niet in dat die overheid zich op allerlei terreinen alleen maar dient terug te trekken. Ik heb dat hier al vaker gezegd. Er zijn diverse maatschappelijke sectoren waarop de overheid zich juist nadrukkelijker moet manifesteren. De overheid dient zich echter wel met gepaste bescheidenheid op te stellen. Zij dient de eigen grenzen en beperkingen te kennen. Dat geldt niet alleen inzake de (verticale) rechtsverhoudingen tussen overheid en burger, het geldt ook bij het creëren van een regeling van de verhoudingen tussen burgers onderling, de zogenaamde horizontale verhoudingen.

Terughoudendheid bij de regel-

geving met betrekking tot de gewenste gelijke behandeling is voorts geboden omdat er gemakkelijk sprake kan zijn van een botsing van grondrechten. Zo kan het grondrecht van artikel 1 van de Grondwet bijvoorbeeld in een spanningsveld komen met de klassieke grondrechten die betrekking hebben op de geestelijke vrijheid: godsdienstvrijheid, vrijheid van onderwijs, van meningsuiting, van vereniging en van vergadering. Het gaat hierbij om rechten die in de loop van de eeuwen door de burger op die overheid zijn bevochten. Het zijn rechten die nu verankerd liggen in onze Grondwet. Daarmee zijn zij nog geen absolute grondrechten of vrijheidsrechten geworden. De overheid dient zich evenwel in beginsel van aantasting van deze rechten te onthouden. De uitoefening van deze rechten dient zoveel mogelijk te worden gewaarborgd. Het gaat hierbij om voor onze democratische rechtsstaat wezenlijke en karakteristieke grondrechten.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Voorzitter! Ik hoor een ontroerend verhaal over hetgeen de overheid niet mag doen. Zij mag namelijk geen inbreuk maken op grondrechten. Dat is waar. Wij hebben het echter over de wetgever. De wetgever dient te bepalen of artikel 1 van de Grondwet of een van de andere grondrechten iets moet worden ingeperkt dan wel een ander artikel. Over dat probleem zijn wij het niet met elkaar eens.

De heer Krajenbrink (CDA): Voorzitter! Mevrouw Rempt maakt ook deel uit van de overheid als zij bezig is met wetgeving. Zij is dan medewetgever en heeft dan een belangrijke verantwoordelijkheid. Ik wil haar graag op haar verantwoordelijkheden in dezen wijzen als dat nodig mocht zijn.

Voorzitter! Ik zei: het zijn voor onze rechtsstaat wezenlijke rechten. Ik heb dat niet voor niets gezegd. Zeker ook mogen die typerend heten voor de Nederlandse samenleving. Het mag typerend heten dat mensen en hun organisaties er in dit land uiteenlopende levensovertuigingen op na mogen houden. Zij mogen daaraan ook vorm geven, ook als die afwijken van meerderheidsopvattingen. Onze politieke en maatschap-

pelijke veelkleurigheid vindt daarin nu juist haar grond.

Terecht merkt de heer Van Baarda in zijn recente proefschrift met betrekking tot botsende grondrechten op dat een pluriforme samenleving – waar wij zo trots op zijn – ook een “pluriforme” samenleving betekent. Ideële en vaak ook religieuze motieven geven een afbakening voor wat kenmerkend is voor de desbetreffende organisatie en voor mensen die tot die organisatie toetreden. Het zijn vrijheidsrechten die evenzeer de menselijke persoon en zijn waardigheid beogen te beschermen. Er is dus voor een overheid reden te over om zichzelf te manen tot voorzichtigheid en terughoudendheid.

Wij mogen overigens vaststellen dat met betrekking tot bestrijding van discriminatie al de nodige regelgeving tot stand is gebracht. Naast artikel 1 van de Grondwet kennen wij ter zake bepalingen in het Wetboek van Strafrecht, in de wetten inzake de gelijke behandeling van mannen en vrouwen en in internationaal recht, in casu in verdragen. Valt daar nog iets aan toe te voegen?

Voorzitter! Ik wil niet verhehlen dat er aanvankelijk sprake was van aarzeling bij mijn fractie. Er waren aarzelingen met name over de vraag of nieuwe regelgeving in de Nederlandse rechtspraak nog wel zinvol zou zijn. Wij hebben ons laten overtuigen. Met het kabinet zijn wij ons bewust van de onvolkomenheden en onzekerheden in de huidige rechtspraak. In het bijzonder de vraag hoe het in artikel 1 van onze Grondwet neergelegde discriminatieverbod behoort te functioneren in die zogenaamde horizontale rechtsverhoudingen, de verhoudingen dus van de burgers onderling, vraagt om een nadere invulling van de wetgever. Vervolgens is er de reeds gememoreerde vraag hoe te handelen bij een botsing van grondrechten. Op dat punt dient ten minste een meer geëxpliciteerd afwegingskader te worden geformuleerd.

Daarnaast moet het gewenst worden geacht, uitdrukkelijk de mogelijkheid te creëren tot het instellen van een civiele procedure door degene die zich ongerechtvaardigd ongelijk behandeld acht. In dat verband verdient ook de mogelijkheid tot het instellen van

groepsacties sympathie. Ten slotte kan ook de instelling van de voorgestelde commissie gelijke behandeling een rol van betekenis spelen bij de bestrijding van discriminatie.

Mijn fractie is van oordeel dat het onderhavige wetsvoorstel qua strekking veel gelijkenis vertoont met het desbetreffende voorstel dat door het vorige kabinet, dat steunde op de fracties van CDA en VVD, werd ingediend. Wij kunnen over allerlei zaken van mening verschillen en formuleringen opnieuw in het vat gieten, maar de essentie van beide voorstellen is in onze ogen in grote lijnen dezelfde. Ook de Raad van State bleek die mening toegedaan, gezien het feit dat zijn kritiek op het eerdere voorstel vrijwel identiek is aan die op het huidige ontwerp.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): Wij gaan maar weer eens even kibbelen. Ja, het lijkt er nogal op. Er zijn alleen een paar dingen geschrapt, bijvoorbeeld de persoonlijke levenssfeer. Er is voorts een enkele-feitconstructie ingevoegd. Bij beide voorstellen is de memorie van toelichting van bijna fundamentele betekenis, omdat je uit de wetsstructuur niet kunt halen wat het kabinet precies wilde. Wat dat betreft, was onze argwaan in ieder geval ten aanzien van het vorige kabinet dat het precies hetzelfde zou doen als hetgeen dit kabinet nu buitengewoon duidelijk in de memorie van toelichting heeft aangegeven. De heer Krajenbrink vergeet er echter bij te zeggen dat de VVD derhalve ook al kritiek had op het vorige wetsvoorstel.

De heer Krajenbrink (CDA): Voorzitter! Ik weet dat de VVD kritiek had op het vorige wetsvoorstel. Op dit wetsvoorstel heeft zij ook weer kritiek. Dat is dus niet zo verbazingwekkend. Ik heb ook niet gezegd dat de VVD er geen kritiek op had, ik heb alleen gezegd dat de wetsvoorstellen naar mijn mening erg veel op elkaar lijken. Het zal de VVD ook niet ontgaan zijn dat het voorliggende wetsvoorstel begonnen is als een uitvoerige nota van wijziging op het eerdere voorstel. Wij hebben thans weliswaar een compleet nieuw wetsvoorstel met een nieuw nummer. In grote lijnen vind ik het echter ongeveer hetzelfde.

Een belangrijk winstpunt van dit

wetsvoorstel betreft de commissie gelijke behandeling. Voor burgers en organisaties kan het inderdaad van belang zijn, dat zij zich direct en zonder veel bureaucratische rompslomp tot een instantie kunnen wenden, die mede toeziet op de naleving van de wet. Het is overigens in een rechtsstaat als de onze de rechter, die in voorkomende gevallen tot een definitieve beslechting van de geschillen komt. Een laagdrempelige en in een vroeg stadium wellicht bemiddelende, respectievelijk conflictslechtende commissie kan uitgroeien tot een belangrijk winstpunt. Juist ook de ervaringen in het buitenland – de heer Lilipaly kan dat uit anderen hoofde bevestigen; wij zijn ooit samen in Amerika gaan kijken – hebben geleerd, dat anti-discriminatie wetgeving staat of valt met goede handhavingsmechanismen. Wij hebben geen behoefte aan symboolwetgeving. Ik zal niet ontkennen dat dat soort elementen hier wel aanwezig zijn, maar daar mogen wij nooit bij blijven staan. Het is niet denkbeeldig bij dit type wetgeving. De commissie kan in het traject van handhaving en naleving een essentiële rol spelen. Ook dat leren de ervaringen elders.

Voorzitter! De strekking en de structuur van dit wetsvoorstel zijn in belangrijke mate gecomponeerd bij het regeerakkoord in 1989. Wij – het kabinet en de Kamer – hebben na die tijd ruim de tijd genomen voor de schriftelijke behandeling van het wetsvoorstel. Alle relevante themata zijn uitvoerig besproken. Op verschillende punten heeft dat geleid tot correcties, bijstellingen via nota's van wijziging en verbeteringen. Wij zijn het kabinet erkentelijk voor zijn coöperatieve opstelling in dezen. Ik had overigens niet anders verwacht. De thans voorliggende tekst overziende, meent de fractie van het CDA te kunnen stellen, dat dit voorstel haar steun verdient. Bij een aantal onderwerpen wil ik nog een aantal kanttekeningen plaatsen en hier en daar een accent aanbrengen.

Ik wil enkele opmerkingen over de reikwijdte maken. Het wetsvoorstel streeft terecht niet naar een regeling, die de totaliteit van het maatschappelijk leven wil omvatten. Het heeft met name betrekking op samenlevingsterreinen, waar door het maken van ongerechtvaardigd onderscheid het maatschappelijk en het

persoonlijk functioneren van het individu in bijzondere mate wordt belemmerd. Dat betekent dus niet dat op andere terreinen geen sprake zou kunnen zijn van dat ongerechtvaardigde onderscheid. Het valt alleen niet onder deze wet. Ook is denkbaar, dat ongerechtvaardigd onderscheid wordt gemaakt op andere gronden dan in dit wetsvoorstel genoemd.

In dit verband wil ik aandacht vragen voor het begrip nationaliteit. Wij hebben er in de stukken ook over gesproken. Opname in de wet is niet nodig, zegt het kabinet. Het valt al onder het begrip ras. Er blijven toch nog onduidelijkheden. Wij hebben daarover een brief gekregen van het Landelijk bureau racismebestrijding. Het geeft voorbeelden en dringt er met reden op aan toch nog te komen tot opname van dat begrip nationaliteit. Met deze actuele gegevens vraag ik een reactie aan het kabinet op dit punt.

Voorzitter! Wij hebben te maken met een situatie, waarin lang niet alle onderscheid, dat wordt gemaakt, ongerechtvaardigd is. Heel vaak wordt onderscheid gemaakt op goede gronden. Men kan zich echter afvragen, of de in dit wetsvoorstel genoemde discriminatiegronden moeten worden aangevuld, bijvoorbeeld met leeftijd, handicap en wellicht andere. De CDA-fractie heeft begrip voor de conclusie van het kabinet, dat het systeem en de structuur van dit wetsvoorstel zich niet goed lenen voor het opnemen van deze discriminatiegronden. Het verbieden van het maken van onderscheid met een vervolgens uitputtende opsomming van de specifieke in de wet genoemde uitzonderingsgevallen maakt het opnemen van leeftijd en handicap als discriminatiegronden buitengewoon moeilijk. Maar daarmee is natuurlijk niet alles gezegd. Er is namelijk in onze samenleving wel degelijk sprake van discriminatie op grond van leeftijd, handicap en andere categorieën die niet expliciet worden genoemd. Het kabinet geeft dit zelf ook toe. Ook deze discriminatie zal moeten worden tegengegaan en waar nodig zal wettelijke bescherming moeten worden geboden.

Met betrekking tot de discriminatiegrond "leeftijd" is het kabinet bereid een onderzoek in te stellen dat moet leiden tot een "inventari-

satie van knelpunten", om te kunnen nagaan of wetgeving noodzakelijk is en, zo ja, in welke vorm. Dit is op zichzelf verheugend. Het onderzoek moet echter meer zijn dan een inventarisatie van knelpunten rondom wetten en regelgeving. Met name zal ook bezien moeten worden hoe het leeftijdscriterium in de praktijk wordt gehanteerd. Ik noem als voorbeeld de kandidaat-buschauffeur, die bij sollicitatie niet ouder mag zijn dan 36 jaar, of de kandidaat-klinisch wetenschappelijk onderzoeker, die op de aanmeldingsdatum niet ouder mag zijn dan 42 jaar. Ik verwijs ook naar de rede die namens minister De Vries is uitgesproken op de EG-conferentie onder de naam "Werk en ouder worden"; mevrouw Ter Veld zal er alles van weten. Daarbij is ook het leeftijdscriterium uitvoerig aan de orde gesteld.

Het zou goed zijn, informatie te krijgen over de wijze waarop leeftijd als wettelijke discriminatiegrond in andere landen functioneert, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, waar men er reeds vele jaren ervaring mee heeft. Wij wachten het onderzoek en het kabinetsstandpunt daarover met meer dan gewone belangstelling af. Is er al iets te zeggen over de opzet van het onderzoek en de vorderingen bij de voorbereiding?

Vervolgens moet opnieuw de vraag worden gesteld of een dergelijk onderzoek ook niet op z'n plaats is met betrekking tot discriminatie op grond van gehandicapt zijn. Het regeringsbeleid is gericht op positieve actie en het opheffen van achterstanden. Dit is toe te juichen, maar het kan toch niet het enige antwoord zijn op de veel voorkomende maatschappelijke discriminatie van gehandicapten. Ik sprak zoëven al van de zwartboeken die verschenen zijn; er zijn vele voorbeelden te geven. Dit komt overeen met de conclusie van prof. Kooijmans, de huidige minister van Buitenlandse Zaken, in zijn rede op het congres van de Gehandicaptenraad van 30 oktober jl.

Voorzitter, de CDA-fractie bepleit ook bij deze discriminatiegrond een onderzoek in de zin die ik zoëven heb aangegeven. Graag vernemen wij hierover het oordeel van het kabinet. In de nota naar aanleiding van het eindverslag gaf het blijk van een nogal afhoudende opstelling. Ik moet zeggen dat wij overwegen, samen

Krajenbrink

met de fractie van de Partij van de Arbeid eventueel een uitspraak van de Kamer hierover te vragen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Als je dat onderzoek instelt, zou de uitkomst wel eens kunnen zijn dat er inderdaad gediscrimineerd wordt naar handicap. Dit weten wij overigens al zo'n beetje. Maar wat moet er vervolgens worden gedaan? De gesloten structuur van het wetsvoorstel blijft natuurlijk een probleem. Hoe stelt u zich dit voor?

De heer **Krajenbrink** (CDA): Ik begrijp het probleem. Wij vragen de regering niet per ongeluk om eens na te gaan wat er aan de hand is, want wij willen niet op voorhand zeggen dat handicap als discriminatiegrond in het wetsvoorstel zou moeten worden opgenomen. Het gaat er namelijk allereerst al om, wat een handicap precies is. Dit begrip is niet echt goed afgebakend. Deskundigen in onze fractie zeggen in ieder geval dat er nogal wat twijfel op dit punt is en ik denk dat ze daarin gelijk hebben. Vervolgens rijst de vraag, of je op een aantal terreinen overheidsbescherming kunt of behoort te bieden. En zo ja, welke instrumenten kies je daar dan voor? Zijn dat instrumenten die het kabinet al in petto heeft, moeten er wettelijke maatregelen worden genomen of moeten wij die kwestie op de een of andere manier zelfs in deze wet regelen? Ik weet het op dit moment nog niet, ik laat dit graag afhangen van het resultaat van het gevraagde onderzoek. En ik vind dat dit resultaat de Kamer binnen afzienbare tijd moet bereiken, want de situatie is naar mijn mening schrijnend. De zwartboeken die mevrouw Groenman noemde, spreken duidelijke taal.

Voorzitter, het lijkt overigens niet overbodig om gezien de vele reacties op dit wetsontwerp nog eens duidelijk te stellen dat er met dit wetsontwerp geen sprake is van een uitputtende uitwerking van artikel 1 van de Grondwet. Buiten de werkingssfeer van dit wetsontwerp en buiten andere wettelijke regelingen wordt het laten doorwerken van het discriminatieverbod overgelaten aan de rechter. Wij kunnen dit betreuren en ik weet dat velen vinden dat wij te veel aan de rechter overlaten, maar de overheid moet ook weer niet te snel

dwingende regelingen willen creëren. Er moet soms nogal wat aan de jurisprudentie worden overgelaten.

Voorzitter! De CDA-fractie heeft bij de schriftelijke behandeling vragen gesteld over de bevoegdheden van de lagere overheidsorganen daar waar het wetgeving betreft op het terrein van discriminatiebestrijding. Het kabinet is op dat punt nogal stellig. Wat het burgerlijk recht betreft, lijkt de zaak helder. Lagere regelgevers hebben geen bevoegdheid om op het terrein van de gelijke behandeling aanvullende regels te stellen. Dat is wat ons betreft akkoord.

Bij het publiekrecht ligt het minder eenvoudig. Er zijn gronden aan te voeren om, uitgaande van een zelfde materiële normstelling voor het gehele land, tot een gelijke regeling te komen. Wij kunnen thans niet overzien in welke mate de gewenste uniformiteit ook gerealiseerd kan worden. De VNG overweegt een modelverordening, maar bij navraag bleek dat er nog niet veel op papier staat. Misschien kan de minister daarover iets zeggen.

Hoe denkt het kabinet te kunnen bevorderen dat ook de lagere regelgever de normstelling van dit wetsontwerp naleeft? Wellicht kunnen wij te zijner tijd bij de evaluatie dit punt betrekken.

De wet zal niet van toepassing zijn op kerkgenootschappen en dit is kennelijk een voortvloeisel uit de eerbiediging van godsdienst en levensovertuiging en uit het beginsel van scheiding van kerk en Staat. Niet iedereen heeft zich daarmee gelukkig verklaard. Ook velen, aangesteld door of werkzaam binnen kerkgenootschappen, hebben hun zorgen kenbaar gemaakt, inhoudende dat dit wetsvoorstel misschien een vrijbrief kan inhouden voor kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag om ongerechtvaardigd onderscheid te maken.

Ik zeg nadrukkelijk dat de CDA-fractie begrip heeft voor de terughoudendheid die het kabinet hier wil betrachten. Wij tekenen daarbij aan dat de overheid zich niet behoort te bemoeien met rechtsverhoudingen binnen de kerk of binnen kerkelijke rechtspersonen. Als kerken of personen die namens de kerk optreden gelijk aan andere rechtspersonen deelnemen aan het

maatschappelijke verkeer is de wet uiteraard wel van toepassing. Juist vanwege het principe van de scheiding tussen kerk en Staat acht de overheid zich op het binnenkerkelijke terrein niet competent. Maar dat is geen vrijbrief. Niemand kan in dit land zo maar zijn gang gaan en de kerkgenootschappen bij uitstek zullen dat niet willen. Dan is het vertrekpunt de vrijheid van kerken om zelf te bepalen hoe zij, ook organisatorisch, aan hun overtuiging gestalte willen geven, ook als de opvattingen daarover van meerderheidsopvattingen afwijken.

Ik constateer overigens dat deze thema's in de kerken zelf nadrukkelijk worden besproken. Ik constateer ook ontwikkelingen die gaan in de richting van de overwegingen die tot dit wetsvoorstel hebben geleid en ik ben daar dankbaar voor.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Waar maken de kerken zich eigenlijk precies zorgen over? In welk verband zou het wetsvoorstel daar problemen kunnen scheppen? U verwoordt iets maar u zegt niet precies welke problemen er kunnen rijzen. Ziet u deze problemen ook of zegt u: hoe kom je erbij?

De heer **Krajenbrink** (CDA): Wij moeten voorzichtig zijn als wij over "de kerken" spreken. Er zijn er nogal wat in dit land. Ook in de kerken wordt op verschillende niveaus en op verschillende manieren gediscussieerd over discriminatie en het fenomeen homoseksualiteit. Zij hebben daar verschillende opvattingen over. Ik constateer dat de situatie op dit moment veranderd is ten opzichte van die van vijftien jaar geleden. Ik vind dat een heel gunstige ontwikkeling, hoewel die soms – wat mij betreft – te moeizaam gaat. Ik constateer echter beweging en ik denk dat wij ze daarin niet moeten frustreren, maar stimuleren.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): De heer Krajenbrink zegt ontzettend veel. Men is gelukkig bezig met de vraag of homoseksualiteit kan worden aanvaard.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Niet allemaal.

Krajenbrink

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Ik spreek ook niet over alle kerken. U zei dat men daar gelukkig in discussie is. Ik snap echter toch niet helemaal wat dit met dit wetsvoorstel te maken heeft. Dat slaat daar namelijk helemaal niet op. Ik vind het fijn dat ze erover nadenken, maar wij dwingen ze er niet toe.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Op zichzelf kan het geen kwaad dat het op een kathedraal als deze ook eens wordt gezegd. Ik heb het ook gekoppeld aan mijn eerdere opmerkingen over de zorgen, die ik ook heb, van sommige mensen die binnen de kerken aan het werk zijn. Het moet geen vrijbrief zijn voor de kerken. Wij hebben hier vastgesteld dat wij de kerkgenootschappen en de kerkelijke rechtspersonen buiten dit wetsvoorstel laten vallen, naar ik aanneem met uw instemming. Dat betekent dus dat wij zeggen dat de overheid zich er intern niet mee moet bemoeien, maar het is geen vrijbrief. Vervolgens constateer ik nog eens dat de ontwikkelingen in de kerk in de goede richting gaan.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Dat vind ik verheugend, maar ik zie nog steeds niet welke zorgen u deelt met kerkgenootschappen in het kader van deze wet. Dit onderdeel hebben wij namelijk ook toegejuicht. Dat is dus verder geen probleem.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Ik deelde de zorgen van degenen binnen de kerken die vrezen dat er wel eens stromingen kunnen zijn die zeggen dat de kerk haar gang kan gaan. Dat heb ik dus hier willen weerspreken.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Zou het een probleem zijn dat men in de burgerlijke arbeidsverhoudingen een probleem ziet? Ik heb dat ook aan het kabinet gevraagd. Het gaat niet om de hele geestelijke inhoud en de waardigheidsbekleders. Het gaat om het geval dat er een burgerlijk contract wordt afgesloten, bijvoorbeeld met een huishoudster of een tuinman. Ik geloof trouwens dat de tuinman bij u er al buiten viel. Maakt u zich daar ook zorgen over?

De heer **Krajenbrink** (CDA): U probeert steeds nieuwe zorgen voor mij te creëren.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Nee, ik probeer erachter te komen wat de zorgen van de kerk zijn.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Er zijn binnen de kerken, die als zodanig buiten de wet vallen, toch mensen die zeggen dat nu niet moet worden gedaan alsof binnen de kerken alles mag. Dat zijn mensen die binnen de kerken als kerkelijke werkers bezig zijn etcetera. Zij zijn bij mij geweest en terecht. Zij vinden het helemaal niet zo'n gelukkige zaak dat de kerken erbuiten zijn gehouden.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Dat zij er niet onder vallen. Dat is het!

De heer **Krajenbrink** (CDA): U begrijpt het nu. Kijk eens aan, een Aha-Erlebnis.

Ik heb gezegd dat de wetgever nogal behoedzaam moet zijn als het gaat om regeling van de onderlinge verhouding van de grondrechten, in dit geval de verhouding van artikel 1 van de Grondwet tot andere grondrechten. Wij hebben al eens eerder geconstateerd dat er sprake kan zijn van botsende, conflicterende grondrechten. Sommige stemmen in de discussie eisen een vrijwel absolute voorrang van artikel 1 van de Grondwet boven de andere grondrechten. Anderen neigen naar welhaast een verabsolutering van de vrijheidsrechten.

Wij zijn met het kabinet van oordeel dat er geen hiërarchie van grondrechten bestaat, waaruit op voorhand enigerlei voorrang van het ene boven het andere grondrecht kan worden afgeleid. Noch uit de volgorde, noch uit de systematiek, noch uit de formulering, noch uit de ouderdom van grondrechten, noch uit de grondwetsgeschiedenis is er rangorde te destilleren, integendeel. Als het dan gaat om spanning respectievelijk conflict tussen belangen die door grondrechten worden beschermd zal er een afweging moeten plaatsvinden. Het is aan de wetgever om bij wet in formele zin een nadere afbakening van het ene grondrecht ten opzichte van het andere te geven. Dat is ook

meermalen gebeurd. Ik wijs op het Wetboek van Strafrecht, de Wet persoonsregistraties, de Mediawet en andere. In dit wetsvoorstel wordt gepoogd aan te geven hoe het grondrecht van de gelijke behandeling op een aantal belangrijke terreinen van het maatschappelijk leven behoort te worden gewaarborgd, juist ook omdat er een conflict kan ontstaan met andere grondrechten, die evenzeer recht van spreken hebben. Aldus vindt een afweging plaats. Die afweging leidt in de aangegeven omstandigheden tot een verbod op het maken van onderscheid. Dat betekent niet een algemene superioriteit of meerwaardigheid van artikel 1 van de Grondwet. Het betekent wel dat in de concreet genoemde gevallen wordt aangegeven waar de reikwijdte van andere grondrechten wordt begrensd, dus beperkt, door artikel 1 van de Grondwet. Gaat men over die grens dan gaat het maken van onderscheid over in het maken van ongerechtvaardigd onderscheid, dat wil zeggen: discriminatie. Omgekeerd wordt het verbod om onderscheid te maken, zoals in het wetsvoorstel bedoeld, begrensd door de eerbiediging van andere grondrechten. Ook dan is er geen sprake van het aanbrenge van een rangorde in algemene zin. De afbakening is derhalve het resultaat van een afwegingsproces. Dat kan moeilijk zijn. Bij dit wetsontwerp is bijvoorbeeld aan de orde de mogelijke spanning tussen artikel 1 van de Grondwet en de vrijheid om de eigen godsdienst respectievelijk levensovertuiging te kunnen belijden en beleven. De CDA-fractie heeft duidelijk gemaakt dat zij kan instemmen met de afweging die in het wetsvoorstel wordt gemaakt en geformuleerd.

Dat geldt ook voor de verhouding tussen artikel 1 van de Grondwet en artikel 23 van de Grondwet, dus het grondwetsartikel dat de vrijheid waarborgt om in overeenstemming met de eigen identiteit het onderwijs in te richten, inclusief het benoemen van het personeel. Ook hierbij zijn verschillen van opvatting niet zo vreemd. Ik meld hier bijvoorbeeld dat mijn collega Van Leijenhorst – hij zit hier in de zaal – om deze reden grote moeite heeft met het wetsvoorstel en met name met artikel 5. Hij deelt de bezwaren van de Raad van State

in dezen. Hij is voornemens, op die grond tegen het wetsvoorstel te stemmen. Zoniet de CDA-fractie. Wij steunen het wetsvoorstel en de daarin gemaakte afweging.

Natuurlijk mag het bijzonder onderwijs bijzondere eisen aan zijn personeel stellen. De onderwijsvrijheid is een wezenlijk en kostbaar goed. Die vrijheid moet gekeurd en bewaard worden. Die wordt in het wetsvoorstel ook bevestigd. Die vrijheid betekent echter niet dat bijvoorbeeld zal moeten worden geaccepteerd dat leraren worden afgewezen op grond van het enkele feit van hun politieke gezindheid, ras, geslacht, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat. Dat feit als zodanig kan geen voldoende rechtvaardigingsgrond zijn. Als de desbetreffende instelling in dezen eisen stelt, dient zij die eisen te kunnen motiveren, gelet op het doel van de instelling. De eisen dienen ook nodig te zijn voor de vervulling van de functie respectievelijk voor de verwezenlijking van de grondslag.

Mevrouw Groenman, u wilt interrumperen?

Mevrouw **Groenman** (D66): Ik weet niet of u nog lang doorgaat over het enkele feit. Ik heb uw zorgen over de heer Van Leijenhorst gehoord en ik vroeg mij af...

De heer **Krajenbrink** (CDA): Het was een mededeling. Het waren geen zorgen.

Mevrouw **Groenman** (D66): In het begin van uw verhaal zei u: dit wetsvoorstel komt eigenlijk overeen met het wetsvoorstel van het vorige kabinet. Ik wijs u erop dat het CDA ook in het vorige kabinet zat. Toen lag er een wetsvoorstel zonder de enkele-feitconstructie. Er mochten wel eisen gesteld worden ter verwezenlijking van een functie en de grondslag. De enkele-feitconstructie zat er echter niet in. Wel zat er een eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer in. Zijn de aangebrachte veranderingen ontzettend wezenlijk voor u? Als dat zo is, is het de vraag waarom u met het vorige wetsontwerp, in 1988, akkoord bent gegaan? Als het niet wezenlijk voor u is, kan het eruit, ondanks de heer Van Leijenhorst.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Het zal

u niet verbazen dat mijn fractie zegt dat beide wetsvoorstellen veel op elkaar lijken. Dat is feitelijk het geval. Ik zei net al dat het ene is geënt op het andere. Dat heeft ook iets te maken met het feit dat mijn fractie bij beide wetsvoorstellen betrokken was. Dat is geen geheim. Dat spreekt vanzelf. Het is ook niet onoirbaar. Integendeel. Hier en daar hebben wij natuurlijk andere formuleringen gekozen. Ik begrijp best dat mevrouw Rempt er een beetje afstand van wil nemen. Ik weet niet of mevrouw Kalsbeek dat straks ook gaat doen. Natuurlijk, iedereen moet een beetje in zijn eigen waarde gelaten worden. In onze beleving is de essentie van het vorige wetsvoorstel in grote lijnen hetzelfde. Er zal best eens een punt bijgezet of weggehaald zijn, maar de essentie blijft hetzelfde. U noemde net even de persoonlijke levenssfeer. Als wij dat hier nu ineens toevoegen, zou het een heel apart accent krijgen. U hebt echter de stukken gelezen; de persoonlijke levenssfeer is ook nu nadrukkelijk betrokken bij de afweging. Dat is evenwel impliciet gebeurd en niet zo expliciet als u graag zou willen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Precies, omdat artikel 10 van de Grondwet niet regelt dat de privacy ook in een horizontale verhouding werkt. Daar moeten wij het dan nog wel over eens worden.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Juist artikel 10 heeft wat dat betreft een doorwerking, ook in de horizontale verhoudingen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Ik wil van u in ieder geval horen hoezeer u aan de enkele-feitconstructie gehecht bent.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Wij hebben dit wetsvoorstel ingediend. Daar staan wij nu voor. Dat verdedigen wij nu.

Mevrouw **Groenman** (D66): In de vorige periode heeft uw partij een ander wetsvoorstel ingediend. Waar hecht u nu eigenlijk meer aan?

De heer **Krajenbrink** (CDA): De wijze waarop aan deze constructie nu vorm is gegeven, is ongeveer dezelfde als de constructie die in de

praktijk het gevolg zou zijn geweest van het vorige wetsvoorstel. Wij kunnen dat nu niet analytisch naast elkaar leggen. Misschien moeten we dat eens door een bureau laten doen. Wat mij betreft, zou de uitkomst vrijwel niet verschillen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Als het dáár in zit, kunnen we die enkele-feitconstructie eruit laten. Als het ú om het effect gaat, en ik hecht er zeer aan dat het enkele feit eruit gaat, dan doen we dat.

De heer **Krajenbrink** (CDA): U zou het liefst teruggaan naar het vorige wetsvoorstel? Maar wij hebben nu dit wetsvoorstel voorliggen met deze context en deze toelichting. En we behandelen het in deze coalitie. Dat is toch politiek?

Mevrouw **Groenman** (D66): U heeft mij nog steeds niet aangetoond waarom die enkele-feitconstructie erin moet. Misschien komt u er in uw verhaal nog op maar ik wil het wel graag van u weten!

De heer **Krajenbrink** (CDA): De enkele-feitconstructie is een prima formulering van wat wij met elkaar bedoelen. U moet de enkele-feitconstructie alleen niet toespitsen op het begrip enkele feit. Het is een andere formulering dan wat in feite in 1986 ook mede door ons beoogd werd. Wij hebben helaas toen die discussie niet helemaal kunnen voeren want het kabinet viel, zoals mevrouw Rempt al zei, en wij hebben een nieuwe formulering moeten kiezen. Daar is dit uitgerold en wij vinden dat een uitstekende formulering.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Collega Krajenbrink legt nogal de nadruk, ook in zijn stem, op het enkele feit. Wat is voor hem nu het enkele feit van het zijn van homoseksueel? Dat je de geaardheid hebt of dat je het ook nog doet, dus in de praktijk brengt, c.q. dat twee mensen van hetzelfde geslacht met elkaar samenwonen waarvan duidelijk zou kunnen zijn dat ze het ook nog met elkaar doen? Laten we het zo plastisch maar uitdrukken. Mag een school in het kader van de grondslag enzovoorts, die seksuele moraal aanvoeren en een leerkracht ontslaan of niet aannemen?

Krajenbrink

De heer **Krajenbrink** (CDA): Ik heb nu het idee dat er een soort examencommissie voor mij staat. Maar de vraag is heel simpel te beantwoorden. Wat is het enkele feit van die homoseksualiteit? Mevrouw Rempt wil het daar graag over hebben maar het spijjt mij een beetje dat die homoseksualiteit zo dominant in die discussie is.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Voor sommigen is het heel belangrijk.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Ja het is zeer belangrijk maar nu domineert het bijna de hele discussie terwijl de nadruk even goed op iets anders kan liggen.

Ik meen dat het enkele feit van de homoseksualiteit in het nader rapport is omschreven. Het gaat niet alleen om het "zijn" maar ook om de gedragingen. Die worden daarin expliciet genoemd als behorende tot dat enkele feit waarover wij het nu hebben. Daar moet geen enkel misverstand over bestaan. Dat staat in de stukken en wordt een- en andermaal herhaald. Voor het overige ga ik niet in casuïstiek. Ik zeg niet dat als dat zich zou voordoen dan... Mevrouw Rempt heeft die vraag ook aan het kabinet gesteld en het kabinet zegt terecht dat het in dit wetsvoorstel niet elke casus die zich kan voordoen aan een beoordeling wil onderwerpen maar dat het slechts factoren geeft die het afwegingskader vormen. Dat verdedig ik ook.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Hoe zit het dan met die seksuele moraal?

De heer **Krajenbrink** (CDA): Prima!

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Ja, ja.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Wij staan hier niet als examencommissie maar hij lokt dat overigens wel uit doordat hij één stap te ver gaat. Hij zegt namelijk: wij hebben het wetsvoorstel ingediend. Hij heeft weliswaar voor het regeerakkoord samengewerkt maar het stelsel moet niet zo ver gaan dat hij net doet alsof hij in vak K plaatsgenomen heeft.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Mea culpa: het kabinet.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): U lokt dan zelf uit dat wij u er nog op doorvragen. Ik vind het wel belangrijk dat u ook tegen mevrouw Rempt zegt dat het enkele feit er nu wel zo staat maar dat dit niet gelezen moet worden dat het feit of iemand homo, lesbienne of man of vrouw is, het enige is waar het om gaat. In feite gaat het om een aantal feiten, een feitencomplex. Juist omdat het enkele feit zoveel misverstand oproept, zouden we misschien toch met elkaar, als wij die bereidheid hebben, moeten bekijken of wij daar niet iets anders voor zouden kunnen vinden dat tegemoet komt aan uw mening en aan die van ons. Dat is ook de reden waarom wij hier staan: iets kan in het regeerakkoord staan maar wij bekijken hier in de openbaarheid of we er met elkaar uit kunnen komen.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Ik begrijp het probleem. Ik wil vooropstellen dat het buitengewoon moeilijk is om in deze materie formules te vinden waarin het evenwicht waarnaar wij streven, goed is geformuleerd. Zodra je alleen maar over een verabsoluteerd vrijheidsrecht wilt spreken, dan kun je misschien heel snel een formule vinden. Anderen spreken over een verabsoluteerd artikel 1 van de Grondwet "alles is verboden" tenzij, zoals ik D66 ooit eens een keer in een schets voor een anti-discriminatiebeleid heb horen zeggen, er een redelijke grond is. Die formule is ooit gebruikt. Daarmee wordt gezegd dat er een heleboel situaties zijn aan te geven waarin sprake is van die redelijke grond. En dan wordt in feite ook niets gezegd. Wij proberen met dit wetsontwerp in elk geval nog een aantal handvatten te bieden. Wij proberen een redelijke formule te vinden, waarin de balans tot uiting komt. Bij een botsing zeggen wij niet: wij vergeten één aspect. Wij willen alles tot zijn recht laten komen. De heer Franssen zal zich herinneren dat wij bij de totstandkoming van het regeerakkoord in 1986 hebben gediscussieerd over de vraag: hoe moeten wij het formuleren? Dat is niet zo makkelijk.

De heer **Franssen** (VVD): In ieder geval anders dan nu.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Er is inderdaad een andere formule gekozen. Er zijn nog wel vier of vijf formules te vinden die redelijk in de buurt komen. Maar het is niet simpel. Het gaat ook niet alleen om "het enkele feit". Het gaat ook om de eisen die gesteld mogen worden. De moeilijkheid is dat dit niet simpel kan worden gevangen in één alles dekkende formule.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Velen hebben weerstand tegen het begrip "het enkele feit". Dat begrip roept misverstanden op. Wij discussiëren nu met het kabinet om te bezien of de misverstanden kunnen worden weggenomen. Het zou mij een lieve deugd zijn als wij zover kwamen. Ik vraag de heer Krajenbrink of hij bereid is om te blijven nadenken. Wij staan hier nog enige dagen! Wil hij bezien of "dat enkele feit" in iets anders kan worden veranderd? Dat het moeilijk is, weten wij allen. Anders was er dat wetsvoorstel natuurlijk al.

De heer **Krajenbrink** (CDA): Ik ben altijd bereid, na te denken. Wij hebben hier ook al enige tijd over nagedacht. Ik heb ook niet de illusie dat wij met dit voorstel de problemen volstrekt hebben afgedekt. Daarover mag geen enkel misverstand bestaan. Maar op dit moment weet ik niets beters.

De heer **Franssen** (VVD): Voorzitter! Aangesproken door de heer Krajenbrink kan ik melden dat in de formatiebesprekingen van 1986 wel degelijk varianten aan de orde zijn geweest. Daarbij zijn voorstellen gedaan om terminologieën à la "het enkele feit" te introduceren. Die zijn in het formatie-akkoord niet teruggevonden. Bovendien wordt aan "het enkele feit" nu een uitleg gegeven die innerlijk tegenstrijdig is met het begrip "het enkele feit".

De heer **Krajenbrink** (CDA): Voorzitter! De heer Franssen en ik hebben beiden aan de discussies deelgenomen. Wij zouden de dossiers nog eens moeten lichten, voor zover zij nog aanwezig zijn. Mijn interpretatie is in ieder geval een andere dan die van de heer Franssen. Maar hier staat "welles" tegenover "nietes"!

Mijnheer de voorzitter! De door de

wetgever gemaakte belangenafweging is per definitie algemeen en abstract van karakter. Laat dat een duidelijk element zijn in de benadering van mijn fractie. Men kan van mening verschillen over de vraag hoe gedetailleerd de wetgever moet respectievelijk kan zijn bij de formulering van die afweging. Wij menen met het kabinet dat regeling in detail niet mogelijk is. De relevante wegingsfactoren moeten worden aangegeven. Daar gaat het om. De uitkomsten van een afweging kunnen niet voor alle concrete situaties worden vastgelegd. De wetgever zal veelal moeten volstaan met het geven van algemene regels voor uitzonderingen. De afwegingskaders in bijvoorbeeld de artikelen 5 en 7 proberen dat. In laatste instantie zal het dan de rechter zijn die daaraan in het concrete geval toepassing geeft.

Reeds eerder is gemeld dat mijn fractie positief staat ten opzichte van de instelling van de commissie gelijke behandeling en de wijze waarop daaraan in het wetsontwerp vorm wordt gegeven. Wij stellen het op prijs dat het kabinet de suggestie van mijn fractie met betrekking tot de bevoegdheden van de commissie heeft opgepakt. Dat geldt in het bijzonder voor de situatie waarin de benadeelde persoon zelf bezwaar maakt tegen het instellen van een rechtsvordering door de commissie. Bij derde nota van wijziging is thans de bepaling toegevoegd dat de commissie in dat geval geen rechtsvordering kan instellen voor zover de *omstreden gedraging die persoon* betreft. Naast de reeds genoemde positieve verwachtingen van mijn fractie over het conflictbeslechtende van de rol van de commissie – de onderzoeksfunctie en de laagdrempeligheid – kan haar functioneren er mogelijk en hopelijk toe leiden dat minder en minder snel de gang naar de rechter wordt gemaakt. Daarmee wil niet gezegd zijn dat de uitspraken van de commissie kracht van recht bezitten of rechtens afdwingbare beslissingen zijn. Mijn fractie heeft van het begin af aan een duidelijke keuze gemaakt voor de rechter als de instantie die uiteindelijk een beslissend oordeel geeft over de vraag of in een concreet geval sprake is geweest van *ongerechtvaardigd onderscheid*. Dat blijft in dit wetsvoorstel voluit overeind. De commissie moet echter de kans

krijgen zich te bewijzen, niet als een onduidelijk, zweverig, semi-rechtsprekend orgaan, maar als een dienstverlenende instelling op het gebied van onderzoek, advisering en bemiddeling. In die zin kan zij voor de naleving en handhaving van de wet een belangrijke rol spelen. Het is overigens denkbaar dat de behandeling van een zaak door de commissie samenloopt met een behandeling bij de rechter. Onduidelijk is wat de commissie in zo'n geval te doen staat. Moet ze het niet ontvankelijke verklaren of moet ze het toch behandelen? Zo ja, wat is in dat geval de situatie als er tegenstrijdige uitspraken uit komen?

De creatie van de commissie – en de gelijktijdige opheffing van de Commissie gelijke behandeling mannen en vrouwen – de vorming van kamers, de benoeming van de leden en plaatsvervangende leden door de minister van Justitie, het opstarten van het bureau enzovoort, het zal nog de nodige voeten in de aarde hebben. Hoeveel tijd zal dit vragen? Is er al een vestigingsplaats in beeld? Het lijkt verstandig nu expliciet af te spreken om – zoals dat ook met de wet zelf zal gebeuren – na vijf jaar het functioneren van de commissie te evalueren. De wetsevaluatie zal door de commissie worden voorbereid. De commissie lijkt echter niet de meest aangewezen instantie om zich zelf te evalueren. Hoe zien de bewindslieden dit?

Dit wetsvoorstel bevat niet het definitieve antwoord op het maken van *ongerechtvaardigd onderscheid* in ons land. Het is een poging tot meer uitgewerkte normstelling in een aantal belangrijke maatschappelijke sectoren. Het zal erom gaan hoe een en ander doorwerkt in hoofd, hart en hand van de Nederlandse burger. Wij hebben de hoop en de verwachting dat aanvaarding van dit wetsvoorstel zal bijdragen aan de kwaliteit van de Nederlandse samenleving.

De heer **Van den Berg** (SGP): Mijnheer de voorzitter! De Tweede Kamer staat opnieuw voor een beslissing van uiterst ingrijpende betekenis. Niet minder dan bij het euthanasiedebat van vorige week gaat het hier om een wetsvoorstel dat de wortels van onze rechtsstaat raakt. Er zijn trouwens opmerkelijke

parallelle tussende discussie over de euthanasiewetgeving en die over de anti-discriminatiewetgeving, welke thans aan de orde is. Het betreft beide onderwerpen waarbij ingrijpende keuzes van ethische aard in het geding zijn. Beide voorstellen vormen daarmee de treffende weerspiegeling van de grote verschuivingen in opvattingen, die zich in de loop der jaren in onze samenleving juist op ethisch terrein hebben voltrokken. Deze verschuivingen stemmen de SGP-fractie tot diepe zorg en droefheid. Het gaat hier immers om onderwerpen waarover het Woord van God, dat ook op politiek terrein gezaghebbend behoort te zijn, ons niet in het ongewisse laat. De keuzes, die de wetgever hier zal maken, lijken buitengewoon ingrijpende gevolgen te zullen hebben voor hen, die hun persoonlijk en hun maatschappelijk leven overeenkomstig de normen van dat Woord willen inrichten. En om niet meer te noemen, ook politiek bezien is er grote overeenkomst tussen de genoemde onderwerpen in die zin, dat bij beide sprake is van politiek zeer gevoelige kwesties, waarover concrete afspraken tussen de coalitiepartners zijn neergelegd in het regeerakkoord, dat de grondslag vormt voor de huidige coalitie.

Dat doet natuurlijk de vraag rijzen, welke reële ruimte er vandaag is voor de politieke discussie. Nog afgezien van de voor ons onaanvaardbare inhoud van deze afspraken, moet geconstateerd worden dat deze praktijk de rol van de Tweede Kamer als medewetgever tot een farce dreigt te maken. Strakke regeerakkoorden zijn op zichzelf al een doodsteek voor het dualisme, maar het nauwkeurig vastleggen van wettelijke in regeerakkoorden, zoals hier in feite is gebeurd, slaat op dit punt alles. Ik zou dan ook zowel de regering als de beide regeringsfracties willen vragen, welke ruimte er nu eigenlijk in dit debat bestaat. Het parlementaire debat dreigt steeds meer te verworden tot een louter plichtmatige bezegeling achteraf van tevoren gemaakte afspraken. Datzelfde was onlangs ook al in het WAO-debat te zien. Daar zou iedere parlementariër zich uit overtuiging van moeten distantiëren. Alvorens nader in te gaan op het wetsvoorstel zelf, wil ik eerst een

aantal meer algemene opmerkingen maken in relatie tot de achtergronden en de voorgeschiedenis van dit voorstel. Het voorstel moet gezien worden tegen de achtergrond van het streven om discriminatie zoveel mogelijk uit de samenleving uit te bannen. Dat streven is uiteraard niet nieuw. Diverse bepalingen in wetten en internationale verdragen zijn aan dit wetsvoorstel voorafgegaan. Gezien de verschrikkelijke ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog viel de nadruk daarbij aanvankelijk vooral op de bestrijding van de discriminatie wegens ras, godsdienst en levensovertuiging, waarbij nadien verdere uitbreiding heeft plaatsgevonden. Deze ontwikkeling heeft uiteindelijk geleid tot de omschrijving die sedert 1983 in artikel 1 van onze Grondwet is verankerd

Mijnheer de voorzitter! Voor de SGP-fractie is discriminatie te allen tijde afkeurenswaardig. Het Bijbelse gebod van naastenliefde is wat dat betreft volstrekt duidelijk. Alle mensen zijn als schepselen Gods gelijkwaardig, wat overigens nog iets anders is dan gelijk. Nimmer is er derhalve grond voor de ene mens om zich boven een ander te plaatsen of een ander te krenken en vernerdend te bejegenen. In deze zin heeft de SGP-fractie dan ook aan voorstellen tot bestrijding van discriminatie steeds steun verleend. Ik moge herinneren aan hetgeen ik bij de behandeling van de recente wijziging van het Wetboek van Strafrecht inzake de discriminatieverboden op dit punt heb mogen uiteenzetten.

Uiteraard is het dan wel de vraag, wat onder discriminatie moet worden verstaan. Bij discriminatie gaat het steeds om ongerechtvaardigd onderscheid. Ik dacht dat daarover, althans tot voor kort, communis opinio bestond. Ook de juridische literatuur is daarover duidelijk. Het begrip "discriminatie" heeft steeds iets pejoratiefs, zo is het ook wel omschreven. Op deze wijze is daarover ook van de zijde van de regering gesproken tijdens de behandeling van de zoëven bedoelde wijziging van het Wetboek van Strafrecht. Daarmee is helder, dat niet ieder onderscheid discriminerend is.

Het voorliggende wetsvoorstel spreekt niet van "discriminatie", maar gebruikt de – taalkundig gezien

– neutrale term "onderscheid". Vervolgens wordt ieder onderscheid verboden, tenzij er daarvoor een specifieke uitzonderingsgrond van toepassing is. In feite vindt hier dus een omkering plaats: elk onderscheid is in beginsel discriminerend. Zelfs als een der uitzonderingen die in de wet zijn opgenomen aan de orde is, ligt de bewuste gedraging dus toch in de sfeer van discriminatie, vaak volstrekt ten onrechte. Bovendien wordt aldus de bewijslast omgekeerd. Op de juridische kanten van een en ander kom ik in de loop van mijn betoog nog terug.

Hier wil ik alvast duidelijk stellen, dat de gekozen systematiek verstrekende consequenties heeft en op zichzelf al grote problemen oproept. Dit vloeit vooral voort uit de gesloten structuur van het wetsvoorstel wat de uitzonderingen betreft. Op zijn minst had de wet, als men al wil uitgaan van de term "onderscheid", dan een algemene uitzondering voor objectief gerechtvaardigd onderscheid moeten bevatten. Zo'n uitzondering is niet opgenomen in dit voorstel. Niet voor niets had de Raad van State ook op dat punt ernstige kritiek op dit wetsvoorstel.

Maar er is meer. Naast deze ingrijpende zwenking in de benadering van discriminatie is er de kwestie van de uitbreiding van de discriminatiegronden. Daarbij gaat het dus ten opzichte van artikel 1 van de Grondwet om "hetero- of homoseksuele gerichtheid" en "burgerlijke staat". Daarover hebben wij reeds uitvoerig gediscussieerd bij de behandeling van de uitbreiding van het Wetboek van Strafrecht. Het gaat bij deze gronden niet louter om typisch persoonsgebonden eigenschappen, als zodanig bepalend voor het individu, maar ook om gedragingen, die opvattingen en keuzes van ethische aard impliceren. Hier komen de spanningsvelden rond deze wet dan ook in het bijzonder naar voren. Juist op dit punt houdt deze wet ons een spiegel voor van de ontwikkelingen op ethisch terrein in onze samenleving. De wetgever maakt hier een duidelijke keuze; een keuze, waarbij niet hetgeen Gods Woord ons zegt over seksualiteit en huwelijk als norm geldt.

Naar Bijbelse maatstaven dient de homoseksuele praxis immers te worden afgewezen. Daarom heeft de SGP-fractie ook in vorige debatten

steeds ervoor gepleit, te spreken over seksuele geaardheid in plaats van gerichtheid, met de omschrijving die het kabinet in het voorstel daaraan geeft. De seksualiteit is een gave Gods, doch binnen het huwelijk. Het huwelijk als scheppingsordening dient door de overheid te worden beschermd. Gelijkstelling van het huwelijk met andere samenlevingsvormen is dan ook in strijd met die Bijbelse opvatting. Wat betreft de – overigens niet nieuwe – grond "geslacht" merk ik op, dat dit voorstel sterk de geest van het emancipatiedenken ademt. Man en vrouw zijn volstrekt gelijkwaardig, maar niet gelijk. Overeenkomstig de Bijbelse scheppingsgevens hebben man en vrouw ieder hun eigen taak en roeping.

Ik constateer nu dat als gevolg van de keuzes van de wetgever in deze vraagstukken, degenen die ook in het maatschappelijk leven aan hun beginselen gestalte willen geven, zonder daarbij wie dan ook te willen discrimineren, nog hoogstens in een uitzonderingspositie terecht lijken te komen. Voeg daarbij de grote reikwijdte van deze wet, die vrijwel alle sectoren van de samenleving omvat. Daarmee is ook de indringende vraag aan de orde, hoe artikel 1 van de Grondwet zich verhoudt tot de verschillende klassieke grondrechten, waaronder met name de vrijheid van godsdienst en de onderwijsvrijheid. Ook op dit punt doet het voorstel ingrijpende keuzes, maar naar ons oordeel de verkeerde. Ik kom op verschillende elementen nog nader terug. Ik hecht aan deze beschouwing aan het begin van mijn betoog om daarmee aan te tonen waarom en hoe men vanuit de volstrekte verwerping van discriminatie niettemin kan en in onze ogen ook moet komen tot een fundamentele afwijzing van dit wetsvoorstel.

Voorzitter! Op de langdurige voorgeschiedenis wil ik thans niet al te diep ingaan. Markant punt daarin vormde de presentatie van het voorontwerp uit 1981. Dat voorontwerp heeft terecht zeer veel opschudding veroorzaakt. Niet minder dan 16.000 reacties werden ontvangen. Dit voorontwerp was een naar ons oordeel zeer ondoordacht en eenzijdig stuk waaraan, constateer ik met droefheid, nota bene de naam van een

CDA-bewindsvrouw van voormalig anti-revolutionaire huize was verbonden. Het voorontwerp droeg in de volle zin van het woord een revolutionair karakter. Dit bleek onder andere uit het feit dat met de in de Grondwet verankerde klassieke vrijheidsrechten niet of nauwelijks rekening werd gehouden. De stroom protesten heeft in elk geval tot gevolg gehad dat men zich op de problematiek – in het bijzonder die van de botsing van grondrechten – nader heeft bezonnen.

Op de verschillende wetsvoorstellen, waaronder ook initiatieven vanuit deze Kamer die hierop zijn gevolgd, ga ik nu niet nader in. Anderen hebben deze geschiedenis al uitgebreid belicht. De diverse voorstellen verschillen onderling soms in nuances, soms in meer dan nuances, maar in de kern hadden zij alle gemeen dat de problematiek van de bestaande grondrechten is "opgelost" ten koste van de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs. Daarin ligt de continue lijn naar het thans voorliggende wetsvoorstel. Hoogstens bij wijze van – soms ook nog vaag omschreven – uitzonderingen wordt immers aan deze grondrechten recht, of beter: onrecht, gedaan. Het vorige ontwerp van het tweede kabinet-Lubbers is als gevolg van de kabinetscrisis in 1989 aan een voortijdig einde gekomen. Hetzelfde geldt als gevolg van de eerder gememoreerde afspraken bij de totstandkoming van het kabinet-Lubbers III voor het PvdA-initiatiefwetsvoorstel van mevrouw Nieuwenhoven en mevrouw Haas-Berger. Thans is bij mijn weten in deze sfeer alleen aanhangig – mevrouw Groenman sprak er al over – het initiatiefvoorstel van D66 inzake de groepsacties gelijke behandeling.

Voorzitter: Dees

De heer **Van den Berg** (SGP): Voorzitter! Als uitvloeisel van het regeerakkoord heeft het kabinet nu bijna twee jaar geleden het voorstel voor een Algemene wet gelijke behandeling ingediend. Dit ondanks het feit dat de Raad van State een welhaast vernietigend advies had uitgebracht. Dit laatste was op zichzelf geen verrassing. Ook het voorgaande wetsvoorstel was door

ons hoogste adviesorgaan zeer negatief beoordeeld. Dat het kabinet wederom met dit zo belangrijke advies op de meest wezenlijke punten geen enkele rekening heeft gehouden, is in het licht van het regeerakkoord misschien nog begrijpelijk uit politiek oogpunt, maar toont ook weer meteen het volstrekt verwerpelijke van het systeem van regeerakkoorden aan. Niet alleen de parlementaire behandeling, maar ook de adviesprocedure wordt aldus gedegradeerd tot een schijnvertoning. Laat de regering maar eerlijk erkennen dat in dit geval de advisering nauwelijks van invloed kon zijn op de inhoud van het voorstel. Een van de hoofdbezwaren van de Raad van State was dat de noodzaak van deze wet niet was aangetoond. De weerlegging van dit bezwaar door de regering heeft ons geenszins kunnen overtuigen. Zowel juridisch als maatschappelijk gezien, is de noodzaak van deze ingrijpende wetgeving niet gebleken. Ik hoop dit straks nog nader te onderbouwen.

Op dit moment maak ik nog een opmerking over de schriftelijke voorbereiding van dit wetsvoorstel. Deze heeft mijn fractie zeer teleurgesteld. Duidelijk droeg deze voorbereiding het stempel van het politiek voldongen feit van het regeerakkoord, dat geen ruimte liet voor werkelijke discussie. Ik erken dat de regering op de juridische aspecten in het algemeen vrij uitvoerig, hoewel niet altijd bevredigend, is ingegaan. Dat geldt echter niet voor de diepere achtergronden van dit voorstel en de daaraan ten grondslag liggende ideologische wortels. Dieptepunt was wat dit betreft naar ons oordeel de memorie van antwoord. Daarin stelde de regering onverholven het bereikte politieke compromis als hoofdargument voor dit voorstel in het licht. Dit voorstel hield ongeveer het midden van wat in de samenleving wenselijk werd geacht, aldus de regering. Maar zo mag een wetgever zich er toch niet van afmaken?

Nog bedroevender vonden wij de passage waarin de regering stelde, niet te willen ingaan op de dieper gravende beschouwingen, vaak van godsdienstige en levensbeschouwelijke aard. Het zou niet aan de regering zijn om daarover een oordeel te vellen. Maar daarmee ontkent zij toch juist de kern waar

het hier om draait, namelijk de ethische motieven voor menselijk gedrag en de beoordeling daarvan? Dat kan toch nooit worden losgemaakt van de dieper liggende godsdienstige en levensbeschouwelijke wortels? De overheid is levensbeschouwelijk neutraal, maar ethisch niet onverschillig, zo heeft de minister van Justitie mij eens toegevoegd in een van de debatten over de uitbreiding van de discriminatiebepalingen in het Wetboek van Strafrecht. Dit wetsvoorstel behelst nu juist bij uitstek ethische keuzes. Dan is neutraliteit toch onmogelijk? Daarmee is dit wetsvoorstel eigenlijk een totale miskenning van de betekenis van het geloof en de godsdienst als grondslag voor politiek en maatschappelijk handelen. En dat is nu juist ook een van onze fundamentele bezwaren tegen dit voorstel. Hier is geen sprake van neutraliteit. Hier is sprake van een gelijkheidsideaal, beter gezegd gelijkheidsideologie van revolutionaire oorsprong, dat als staatsethos dwingend wordt opgelegd. Gelijkheidsdwang dus. Verbazingwekkend is het zonder meer, dat met name van christen-democratische zijde aan een dergelijk compromis is meegewerkt. Naar zijn wortels voluit revolutionair en naar zijn effect in het bijzonder gericht tegen de godsdienst als dragende factor voor maatschappelijk handelen! Wie het vatten kan, die vatte het, mijn fractie kan het in ieder geval niet.

Voorzitter! Ik kom nu tot een nadere onderbouwing van de noodzaak van deze wet. Afhankelijk van de inschatting van de maatschappelijke situatie – welke noden of knelpunten signaleert men? – en niet minder van de wensen die men koestert ten aanzien van de inrichting van de samenleving moet men een oordeel vellen over de vraag of optreden van de overheid door middel van wetgeving aangewezen is. Het is de regering meer dan voldoende bekend dat op dit punt ten aanzien van deze materie wel zeer verschillende opvattingen bestaan. De Raad van State was hierover reeds in zijn advies van 28 december 1987 niet onduidelijk: men meende de noodzaak van wetgeving in de toen voorgestelde vorm in twijfel te moeten trekken. Dat het toen niet ging om bijko-

mende zaken, verbonden aan dat wetsontwerp, blijkt wel uit het feit dat een uitvoeriger nader rapport en een nieuwe memorie van toelichting op het thans voorliggende wetsvoorstel de raad niet tot andere gedachten heeft kunnen brengen. Het advies van 23 oktober 1990 verwijst kortweg naar het vorige advies inzake de noodzaak van regelgeving. Vragen dienaangaande vanuit de Kamer leidden tot een antwoord van meer dan zeven pagina's, maar hadden toch de regering niet tot andere gedachten vermogen te brengen.

Nu zou men voor het standpunt van de regering misschien in zoverre nog begrip kunnen opbrengen als met grond gesteld kan worden dat het op het terrein van de bestrijding van discriminatie aan regelgeving ontbreekt en dat men niet wil berusten in het feit dat alles overgelaten zou zijn aan de rechter. Dan zou men immers kunnen stellen dat de wetgever zijn plicht verzaakt. Maar zo ligt het toch niet? Wij hebben de Grondwet en wij zijn partij bij diverse internationale verdragen. Er bestond bovendien op het moment van indiening van dit voorstel reeds wetgeving ter bestrijding van discriminatie. Wij behoeven dat niet nog eens allemaal op te sommen. En verder heeft na de indiening van dit wetsvoorstel nog een aanmerkelijke uitbreiding van de strafrechtelijke bestrijding van discriminatie plaatsgevonden. Ik sprak daar al over.

Gelet op deze gang van zaken, dringt zich de vraag op, of het niet van wijs beleid van de regering zou hebben getuigd indien men op z'n minst nieuwe wetgevingsinitiatieven had opgeschort totdat de balans was opgemaakt inzake de effectiviteit van de reeds tot stand gekomen wetgeving. Het feit dat men deze weg niet heeft gevolgd, duidt erop dat het huidige voorstel meer is ingegeven door bepaalde maatschappelijke, politieke wensen dan door aanwijsbare noodzakelijkheid. En dat past ook niet bij de in de stukken beleden terughoudendheid die de overheid zou passen.

Het is ook zeer de vraag of de regering beschikt over voldoende feitelijke informatie die de stap naar deze wet kan rechtvaardigen. Onzerzijds is in het kader van de voorbe-

reiding van deze behandeling meer dan eens de vraag gesteld of het dwingende karakter van de wet te rechtvaardigen valt met een beroep op de omstandigheid dat de noodzakelijk geachte maatschappelijke voorzieningen onvoldoende voor een ieder bereikbaar zouden zijn als niet alle voorzieningen voor een ieder openstaan. De reële kans op het verstoken blijven van essentiële voorzieningen zou onder omstandigheden een argument kunnen vormen om een strikt toelatingsbeleid te doorbreken. Duidelijk sprekende gegevens blijken echter te ontbreken. In de nota naar aanleiding van het eindverslag lezen wij de volgende, voor ons onthutsende zin: "Het is overigens niet bekend in hoeverre individuen verstoken zijn gebleven van het gebruik van noodzakelijke voorzieningen in relatie tot de in deze wet genoemde gronden." Met die bekenenis ontvalt naar onze overtuiging elke grond ter rechtvaardiging van wetgeving die op de vrijheid van grondslaggebonden instellingen zo'n inbreuk maakt. Kortom, zowel juridisch als maatschappelijk bezien is deze wet dus overbodig.

In de stukken is meer dan eens gediscussieerd over de vraag of dit wetsvoorstel in de pas loopt met anti-discriminatiebepalingen in diverse internationale verdragen of verklaringen. Het is uiteraard duidelijk, dat de formule "op welke grond dan ook" – ik verwijs naar het EVRM en het BuPo-verdrag – ruimte laat, evenals de overeenkomstige formule in artikel 1 van de Grondwet. Hoewel niet uitdrukkelijk gepresenteerd als een uitbreiding van genoemde bepalingen, worden in het wetsvoorstel twee nieuwe gronden, burgerlijke staat en homo- of heteroseksuele gerichtheid, geïntroduceerd. Ik sprak daar al over. Daargelaten de bezwaren die deze gronden als zodanig oproepen, is het de vraag of ons land in dit opzicht voor- of achterloopt in vergelijking met bijvoorbeeld de EG-landen. De regering heeft daarop in de stukken niet duidelijk willen ingaan. Wil zij dat nu alsnog expliciet doen? Onze stellige indruk is dat wij, mocht dit voorstel wet worden, internationaal vooroplopen of, beter gezegd, uit de pas lopen: Nederland wederom als "gidsland" dus, maar dan wel in een ongewenste richting. Dat kan, met

name gelet op de bescherming van de godsdienstvrijheid, in de internationale sfeer nog tot diverse juridische problemen aanleiding geven, zo veronderstel ik.

In de memorie van antwoord wordt gesteld dat in Nederland veel steun bestaat voor discriminatiebestrijding en zelfs in zodanige mate dat van een zeer breed gedragen maatschappelijke opvatting kan worden gesproken. Deze stelling gaat voorbij aan het feit dat echter verschillende, zelfs tegenstrijdige opvattingen bestaan over de vraag wat wel en niet onder discriminatie zou moeten worden begrepen. Ik sprak al eerder over de omschrijving van het begrip discriminatie. Gezien dat gegeven verdient de aangehaalde stelling wel een forse nuancering.

Dat zou er dan voor pleiten, in de lijn van Van der Grinten de doorwerking van artikel 1 Grondwet in burgerrechtelijke dus horizontale verhoudingen in ieder geval voorschijns in handen van de rechter te laten. De regering verwerpt de opvatting van Van der Grinten, alweer met een beroep op de brede maatschappelijke consensus. Vast staat echter dat artikel 1 Grondwet geen opdracht bevat, tot wetgeving te komen. De regering beroept zich echter op het feit dat ten aanzien van het non-discriminatiebeginsel en de horizontale werking van grondrechten welbewust door de grondwetgever een ontwikkeling in gang is gezet en dat dit wetsvoorstel daarin past.

Voor mijn fractie blijft echter de grote vraag of, lettend op de nu voor ons liggende uitwerking van artikel 1 Grondwet aan de toenmalige grondwetgever niet te veel wordt toegedicht. Het zal geen betoog behoeven dat de nu gepresenteerde uitwerking mijn fractie destijds in ieder geval niet voor ogen heeft gestaan.

Ik wil in dit kader nog een enkele opmerking maken over artikel 1 van de Grondwet. Wat betreft de status van dit artikel, lijkt een van de vruchten van het schriftelijk overleg in elk geval te zijn dat de regering alle gedachten over een bijzondere, hogere status van artikel 1 ten opzichte van de andere klassieke grondrechten de pas heeft afgesneden. Dat is winst. De vraag is vervolgens wel of dit standpunt ook feitelijk recht gedaan is in het

wetsvoorstel dat nu voor ons ligt. De totale opzet van het wetsvoorstel leidt er immers toe dat het vertrekpunt voor de te ontwerpen regeling in het eerste grondwetsartikel is gezocht en de vrijheidsrechten beperkt worden voor zover men dat nodig of wenselijk oordeelt ter verwezenlijking van de doelstelling van gelijke behandeling.

Met Koekkoek, die op dit punt gewezen heeft, zijn wij van oordeel dat de winst die ik eerder signaleerde in dit concrete voorstel weer goeddeels in verlies is omgeslagen. Dat de afweging tussen artikel 1 en de andere grondrechten aldus is uitgevallen, valt alleen maar te verklaren uit het feit dat men artikel 1 c.q. de gelijkheidsdoelstelling een preponderante positie heeft toegekend.

Voorzitter! De algemene norm van gelijke behandeling en het verbod van discriminatie is voor een aantal expliciet genoemde gronden op een aantal terreinen van het maatschappelijk leven in dit voorstel uitgewerkt. Sommige van de in internationale regelgeving genoemde gronden worden niet, andere juist weer zeer relevant geacht voor ons land. Daaruit blijkt al dat dit onderscheid een zekere arbitraire keuze impliceert. Anderen spreken zelfs van een discriminerend onderscheid.

Het is echter de vraag of de regering bij de keuze van de gronden ook de factor heeft meegewogen van de enorme bezwaren die enkele reeds genoemde gronden in de samenleving zouden oproepen. Het voorontwerp van destijds was wat dat betreft toch wel een heel duidelijk signaal. Bedoeld bezwaar richtte zich toen en nu bijvoorbeeld op het feit dat welbewust is volhard in de keuze voor de aanduiding seksuele gerichtheid in plaats van seksuele geaardheid. Ik sprak daar al over. Dat mag passen in de emancipatoire doelstelling van de beoogde wet, maar de regering had zich bewust moeten zijn van de extra problemen die het inbrengen van de aldus omschreven grond zou meebrengen voor diegenen die een medemens ook qua geaardheid als naaste aanvaarder, maar niet de uitingsvormen waarvoor men zich op die geaardheid beroept. De selectie van relevant geachte gronden heeft anderzijds de vraag opgeroepen waarom bepaalde andere gronden

als leeftijd en handicap ontbreken in deze opsomming. Ook andere woordvoerders hebben daarover gesproken.

Van de zijde van de regering zijn in een reactie op deze voorstellen tal van praktische bezwaren aangevoerd. Kennelijk acht zij die van groter gewicht dan de bezwaren die de introductie van andere gronden oproept. Hoe het ook zij, ons is onvoldoende duidelijk geworden waarom die genoemde bezwaren niet te overwinnen zouden zijn. Naar onze opvatting zou discriminatie ter zake van beide genoemde persoonsgebonden kenmerken, te weten leeftijd en handicap, eerder in aanmerking komen voor opneming in dit wetsvoorstel dan enkele andere soorten onderscheid. Wij willen van onze kant de regering uitnodigen op deze materie diepgaand in te gaan.

Mijnheer de voorzitter! Ten aanzien van de consequenties van de voorgestelde wet wil ik allereerst stilstaan bij de positie van de kerken. Wie naar de tekst van artikel 3 kijkt, zou tot de conclusie kunnen komen dat er voor de kerken weinig of niets verandert. De wet is niet van toepassing. Grondiger bestudering van de stukken leert echter anders. Rechtsverhoudingen waaronder arbeidsverhoudingen met kerkgenootschappen kunnen, afhankelijk van de functie, wel onder de wet vallen. Dit onderscheid schept het risico van conflicten, zonder dat daarmee een bijdrage wordt geleverd aan de bestrijding van discriminatie.

Als de wetgever de positie van de kerken serieus zou wensen te respecteren, dan zouden in deze uiterst gevoelige materie de kerken in al hun rechtsbetrekkingen buiten het bereik van deze wet gesteld moeten worden. Ook het criterium van het "op gelijke voet als anderen deelnemen aan het maatschappelijk verkeer" schept grote onzekerheid. Daar gaat een bedreiging van uit ten opzichte van de vrijheid die de Grondwet thans toestaat. Ik denk hier met name aan de arbeidsverhoudingen tussen de kerken en degenen die geen geestelijk ambt bekleeden, zoals de koster, de organist, de schoonmaker, maar het kan bijvoorbeeld ook een zendingswerker, niet-ambtsdrager betreffen.

In de stukken wordt daar het een en ander over gezegd, maar een

duidelijk houvast in de wet is er niet. Dat is in tegenstelling tot bijvoorbeeld de organisaties bedoeld in artikel 5. Dat roept een vraag op. Wij zouden ons niet kunnen voorstellen dat de aldaar genoemde organisaties op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag een ruimte gelaten wordt die de kerken niet gelaten zou worden. Vandaar de concrete vraag op dit punt: is de regering van mening dat de door ons bedoelde arbeidsverhoudingen onder het regime van artikel 5 behoren te vallen?

Voorzitter! Ondanks het feit dat confessioneel gebonden instellingen naar de opvatting van mijn fractie dezelfde positie als de kerken zou toekomen, hebben wij kunnen constateren dat de instellingen voor bijzonder onderwijs ook aan een bijzonder uitzonderingsregime zijn onderworpen. De argumentatie daarvoor is gelegen in de botsing tussen het anti-discriminatiebeginsel en artikel 23 van de Grondwet. Het is onder andere op dit punt dat zich de werking van het gesloten systeem wrekt. Deze euvels zouden deels te vermijden zijn geweest indien voor de beoordelingsmarge door de instellingsbesturen meer ruimte was gelaten. Daartoe heeft de heer Leerling inmiddels een amendement ingediend.

Ik constateer dat het ook op dit punt is, dat de regering niet wenst te wijken voor de fundamentele en herhaalde kritiek van de Raad van State, die in het bijzonder heeft gewezen op artikel 23, zesde lid, van de Grondwet. De regering schuift dit argument aan de kant met de stelling, dat het niet de bedoeling van artikel 23 van de Grondwet kan zijn om het arbeidsrecht in de weg te staan. Zij wijst dan op de gelding van thans al bestaande regels op dat punt. Wij vinden dat een zwakke redenering. Immers, uit bepaalde feiten wordt een rechtvaardiging geput om die feiten tot norm te verheffen en nieuwe feiten – lees: nieuwe beperkingen – toe te voegen, zonder zich principieel de vraag te stellen of de bestaande beperkingen zich wel ten volle verdragen met de grondwetstekst. Het enkele feit dat het standpunt van de Raad van State geen steun vindt in recente publicaties in de rechtsliteratuur, kan in onze ogen niet doorslaggevend zijn.

Onze conclusie is dat de rechter in

een gegeven geval zeker niet verder zou mogen gaan dan een minimale beoordeling van de relatie tussen enerzijds de functie en anderzijds de doelstelling en de grondslag. Het spreekt vanzelf dat van een schoolbestuur verwacht mag worden dat men consequent is in de praktische hantering van deze relatie.

Datzelfde geldt voor levensuitingen buiten de werksfeer. Ons fundamentele bezwaar op dit onderdeel is dat het voorstel er niet alleen aan meewerkt maar dat het zelfs dwingt tot het aanbrengen van een scheiding tussen woord en daad, leer en leven. Het wetsvoorstel zoals het thans luidt, leidt er ontegenzegglijk toe dat de eenheid des levens verbroken wordt. Er worden twee typen functies gecreëerd: functies waaraan wel en functies waaraan geen eisen gesteld mogen worden. Een tweede discrepantie waartoe het wetsvoorstel dwingt, is die tussen gedragingen binnen en gedragingen buiten de werksfeer, terwijl de regering kan weten dat ook wat dit betreft gehecht moet worden aan de eenheid van de totale levensopbouw. Besturen zowel als medewerkers van de betrokken instellingen hebben de opdracht om te voorkomen dat levensuitingen buiten de werksfeer volkomen in tegenspraak zijn met datgene wat binnen de werksfeer wordt beleden, en dus ook voorgehouden en voorgeleefd dient te worden.

Tegen de achtergrond van het voorgaande mag het niet verbazen dat mijn fractie heeft geprotesteerd tegen de ongelijke behandeling van enerzijds het bijzonder onderwijs en anderzijds de bijzondere zorginstellingen. Het argument van de regering pro ongelijke behandeling – er zijn niet overal voldoende openbare voorzieningen op deze terreinen – kan ons niet overtuigen. Ik heb dat in het begin van mijn betoog ook al gezegd. Een rechtvaardiging voor deze ongelijke behandeling zou gevonden moeten worden in concrete problemen met betrekking tot de beschikbaarheid van noodzakelijke voorzieningen. Dat heeft de regering echter niet kunnen aantonen.

Het argument van de regering dat er ook een grondwettelijk onderscheid tussen dit soort instellingen bestaat, moet op zichzelf worden erkend, maar de vraag blijft of aan

dat formele argument doorslaggevend betekenis kan worden toegekend. Ligt de verklaring voor dat formele grondwettelijke verschil niet veel meer of misschien zelfs uitsluitend in de historie van de schoolstrijd? Welk materieel onderscheid in concreto bestaat er tussen bijzondere onderwijsinstellingen en bijzondere zorginstellingen?

Naar het oordeel van mijn fractie is, ook wat artikel 7 van deze wet betreft, sprake van strijd met de Grondwet, in het bijzonder met de godsdienstvrijheid. Ik wijs wat dit betreft op de visie van prof. Koekoek. Deze vrijheid omvat toch immers naar heersende interpretatie ook de vrijheid om aan zijn godsdienstige overtuiging gestalte te geven via organisaties en dergelijke. Dat wordt hier echter op het punt van andere dan onderwijsinstellingen geheel miskend. Het is overigens buitengewoon wrang, dat het voor levensbeschouwelijke zorginstellingen als bejaardenhuizen als gevolg van deze wet niet toegestaan zal zijn een eigen identiteit te handhaven. En dat, terwijl de betrokkenen juist dergelijke instellingen met het oog op die eigen identiteit en de eigen levensstijl wensen! Daarbij komt dat, blijkens de stukken, de eigen huisregels slechts een zeer beperkte marge bieden.

Ten slotte, sprekend over de consequenties van de wet, noem ik nog de bedrijfsmatige activiteiten van ondernemingen die zich wat betreft de aanbidding van goederen en vooral diensten richten op een bepaalde klantenkring, waarbij criteria worden gehanteerd die samenhangen met de godsdienstige of levensovertuiging van de ondernemer c.q. de bestuurder(s) van de vennootschap. Het gaat hier om een relatief zeer klein segment van het totale aanbod van goederen en diensten, bijvoorbeeld in de sfeer van recreatie of ontspanning (de heer Schutte noemde een concreet voorbeeld) waarvan in redelijkheid onmogelijk kan worden volgehouden, dat de beschikbaarheid van voorzieningen op deze gebieden zou worden aangetast, indien deze niet voor een ieder open zouden staan. Het feit dat de goederen of diensten in het openbaar, bijvoorbeeld via een advertentie, worden aangeboden, doet in onze ogen weinig ter zake, indien de toegankelijkheidsvoor-

waarden dan ook maar publiekelijk voor iedereen kenbaar bekend gemaakt worden. Wij zijn van mening dat op dit punt op z'n minst een uitzondering naar analogie van artikel 7, derde lid, op haar plaats zou zijn.

Wat het handhavingsinstrumentarium van de wet betreft, is een belangrijke plaats ingeruimd voor de commissie gelijke behandeling. Ook wat dit aspect van het wetsvoorstel betreft, zijn nauwelijks nog nieuwe gegevens of argumenten in het veld te brengen. Een- en andermaal hebben wij blijk gegeven van ons standpunt dat wij grote moeite hebben zowel met de samenstelling als de bevoegdheden van de commissie. Wat de samenstelling aangaat, zal de regering toch moeten toegeven, dat van een brede samenstelling geen sprake zal kunnen zijn, aangezien de leden behalve op juridische deskundigheid zullen worden geselecteerd op specifieke deskundigheid met betrekking tot een of meer verschijningsvormen van discriminatie op een of meer van de door het wetsvoorstel bestreken terreinen. Men kan tegenwerpen dat het ideologisch geladen karakter van het wetsvoorstel nu eenmaal geen breed geschakeerde samenstelling van de commissie toelaat. Maar dat is in onze ogen dan tevens een verweer dat het wetsvoorstel als zodanig in het hart treft.

Wat de taak en bevoegdheden van de commissie betreft, heeft in het bijzonder het oorspronkelijke zevende lid van artikel 12 – nu artikel 12c – aanleiding gegeven tot kritiek. De mogelijkheid dat de commissie zich rechtstreeks tot de rechter kan wenden, illustreert treffend het tweeslachtig karakter van de commissie. Een commissie, toegerust met deze bevoegdheid, scheidt het risico dat men partij in een rechtsgeding wordt. De onafhankelijkheid lijkt in die situatie ver te zoeken. De vergelijking van deze bevoegdheid met die van het openbaar ministerie bij de Hoge Raad tot gebruik van het rechtsmiddel van cassatie in het belang der wet, stuit af op de samenstelling van de commissie. Dat deze wet zal leiden tot vele processen, al dan niet via de activiteiten van deze commissie, is voor ons wel duidelijk. Het aspect van de verzwaring van de belasting van de rechterlijke macht

wordt door de regering naar ons oordeel dan ook volstrekt gebagateliseerd.

Ook ter sprake is geweest de positie van de commissies van beroep in het bijzonder onderwijs, die in feite voor een deel van hun taak verdrongen kunnen worden door de commissie gelijke behandeling. Korthedshalve sluit ik mij aan bij hetgeen de heer Schutte daarover heeft gezegd. De redenering van de regering is tot nu toe niet overtuigend geweest. En voorts moet natuurlijk opgemerkt worden dat deze commissies niet uit de voeten kunnen met het thans voorgestelde wetsontwerp, in zoverre dat geen recht doet wedervaren aan de positie van het bijzonder onderwijs als zodanig.

De introductie van de mogelijkheid van groepsacties komt ons in het bijzonder in het kader van dit wetsvoorstel als uiterst ongewenst voor. Wij vrezen dat wanneer dit wetsvoorstel kracht van wet krijgt, op heel wat punten grote problemen en spanningen zullen ontstaan. Natuurlijk is allereerst de overheid zelf geroepen om op de naleving van wetgeving nauwlettend toe te zien. Dat dat niet altijd en in alles daadwerkelijk gebeurt, staat op gespannen voet met dit uitgangspunt. Wanneer nu door middel van het mogelijk maken van groepsacties op het terrein van de gelijke behandeling de kans bestaat dat de ene maatschappelijke groepering de andere voor de rechter sleept, kan de overheid de ogen niet sluiten voor toenemende polarisatie en onverdraagzaamheid jegens elkaar. De vraag is of de regering zich van dit risico voldoende bewust is. En de uiteindelijke vraag is natuurlijk of dit als een aanvaardbaar of een onvermijdelijk gevolg van een wet, die op waarborging van de maatschappelijke tolerantie is gericht, op de koop toe wordt genomen. Het zou wel eens de slechtste dienst kunnen zijn die de overheid onze samenleving bewijst, als zij de handhaving van deze wet uitlevert, althans gedeeltelijk, aan het vrije spel der maatschappelijke krachten.

Over de inhoud van het voorstel zou nog zeer veel te zeggen zijn. Ik zal mij echter beperken, zeker wat betreft het noemen van allerlei concrete casusposities. Dat is in de

schriftelijke voorbereiding al gebeurd, overigens zonder bevredigend resultaat. Ik kom nu tot een afrondende beoordeling van het wetsvoorstel.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Voorzitter, ik zou de heer Van den Berg eerst nog een vraag willen stellen. Overigens moet ik zeggen dat naarmate hij langer spreekt, het wetsvoorstel mij liever wordt. Verder zal ik als homo met hem maar niet over homoseksualiteit praten, want ik denk dat wij daarover snel uitgepraat zijn, als van hem de "praxis" van de homoseksualiteit niet bedreven mag worden. Laat ik maar een vraag stellen over de vrouwen in de SGP. Hoe komt het toch dat deze partij de stemmen van vrouwen wel wil hebben om zetels in de Kamer te kunnen verkrijgen, maar dat zij hen niet als lid wil inschrijven, laat staan dat zij naast de heer Van den Berg in de Kamer zouden mogen plaatsnemen?

De heer **Van den Berg** (SGP): Voorzitter, zonder nu een zeer brede discussie over de positie van de vrouw in het algemeen te willen ontketenen, zou ik erop willen wijzen dat ik uitdrukkelijk heb aangegeven, wat onze visie is op de verhouding tussen man en vrouw en wat daarover in de Bijbel staat. Ik meen dat ik wat dat betreft volstrekt helder ben geweest. Dat heeft niets met discriminatie te maken, integendeel. In onze visie zijn vrouw en man volstrekt gelijkwaardig, maar niet gelijk. Ik heb het zo omschreven dat de Bijbelse gegevens – en met name de scheppingsordinantie – heel duidelijk laten zien dat man en vrouw niet dezelfde roeping hebben, ook niet in de samenleving. Wel, tegen deze achtergrond kan men de stellingname van onze partij in dezen zien.

Overigens is dit geen zaak van de fractie; er is op het ogenblik een discussie over deze kwestie in onze partij gaande. Ik ga nu niet vooruitlopen op het resultaat daarvan.

Mevrouw **Groenman** (D66): Maar u hebt er wellicht toch zelf ook een mening over, of vrouwen lid mogen zijn van de SGP? Ik heb een heel verhaal gehouden over deze kwestie en ik heb de regering uitdrukkelijk gevraagd, hoe zich dit verhoudt tot

het VN-verdrag over de positie van vrouwen. Ik zou nu uw mening willen horen tegen de achtergrond van wat ik daarover gezegd heb.

De heer **Van den Berg** (SGP): Voorzitter, het is volstrekt irrelevant om naar mijn mening over deze kwestie te vragen. Ik sta hier als vertegenwoordiger van mijn fractie, terwijl de discussie hierover in mijn partij nog gaande is. Ik heb kennis genomen van uw vraag en ik zou erop willen wijzen dat de standpuntbepaling van de SGP inzake de verhouding tussen man en vrouw niets nieuws is. Het is een bekende stellingname, duidelijk ingegeven door de Bijbelse normen op dit stuk. Dit behoeft toch verder geen vragen op te roepen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Maar ik heb u gewezen op de consequentie, als de SGP het standpunt inneemt dat vrouwen geen lid mogen worden van deze partij. Dan zou de partij namelijk ontbonden kunnen worden.

De heer **Van den Berg** (SGP): Die conclusie laat ik geheel voor uw rekening. U hebt kennelijk de opvatting dat in dezen dwang zou moeten worden toegepast. Is dat typisch liberaal? Ik heb al gesproken van "gelijkheidsdwang". U laat zich nu als zeer "liberaal" kennen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Nee, er is een VN-verdrag tegen vrouwendiscriminatie, waarin de regering uitdrukkelijk wordt opgedragen, vrouwen de mogelijkheid te geven om deel te nemen aan het politieke leven en de regels daarop aan te passen. Daarom heb ik de regering gevraagd, wat zij gaat doen als de SGP het genoemde standpunt inneemt.

De heer **Van den Berg** (SGP): Ik heb daar kennis van genomen, ik zal net als u het antwoord van de regering daarop afwachten.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Ik moet zeggen dat ik het toch raar vind dat de heer Van den Berg zegt dat hij zelf nog geen opvatting heeft over het misschien veranderende standpunt van de SGP, waardoor ook vrouwen lid van deze partij zouden kunnen worden en haar zouden kunnen vertegenwoordigen. Ik vind

het vreemd, omdat u over alles wat er in de wet staat, vrijelijk opvattingen naar voren heeft gebracht. Nu vragen wij naar een standpuntverandering waarop wij hopen, maar u vindt die vraag irrelevant. Dat is toch jammer, na alles wat u gemeend hebt naar voren te moeten brengen.

De heer **Van den Berg** (SGP): U moet mij niet verkeerd citeren. Ik heb al gezegd dat er een discussie in mijn partij gaande is en dat mijn mening ter zake niet relevant is. En bovendien gaat het bij dit wetsvoorstel helemaal niet over het lidmaatschap van verenigingen, politieke partijen en dergelijke. Ik heb veel voorbeelden en onderwerpen uit de wet besproken, maar deze kwestie niet, omdat ze niet tot de reikwijdte van de wet behoort.

Voorzitter! Ik kom nu tot de conclusies van mijn betoog. Ik hoop in het voorgaande duidelijk te hebben gemaakt waarom de SGP-fractie enerzijds discriminatie uit overtuiging afwijst, maar anderzijds dit voorstel fundamenteel en met alle kracht bestrijdt. Ik wees op het feit dat een wet als deze in onze ogen juridisch en maatschappelijk bezien overbodig en ongewenst is. Ik wees ook op onze grote staatsrechtelijke bezwaren. Die spitsen zich toe op strijd met de Grondwet, de ernstige aantasting van de klassieke grondrechten, maar ook op de horizontale werking die door deze wet voluit wordt erkend. Wijlen prof. A.M. Donner, onze grote staatsrechtsgeleerde, heeft in het blad Christen-Democratische Verkenningen een aantal jaren geleden gesteld: "de gedachte van de horizontale werking bevordert de overheidsbemoeiing pas goed!". En dat in een tijd van deregulering en terugtrekkende overheid!

En daarmee kom ik bij het bezwaar, dat de grenzen van de staatstaak hiermee ruimschoots worden overschreden. De contouren van een absolutistische Staat die met dwang eigen ideologie oplegt, doemen hier op en dat is bepaald een afschrikwekkend perspectief. De overheid is geen zedenmeester, zo wordt ons regelmatig voorgehouden. Maar wat behelst dit voorstel anders dan zedenmeesterij? Het is zeer opmerkelijk dat in een tijd waarin ook van regeringszijde – met name door de minister van Justitie – wordt

gepleit voor een herstel van normen en waarden juist die organisaties die zich zeer uitdrukkelijk op normen en waarden willen baseren, in de beleving daarvan op zijn minst zullen worden belemmerd. Immers, mensen en organisaties, die zonder ook maar in het minst te willen discrimineren, vanuit hun eerlijke overtuiging aan Bijbelse normen gestalte willen geven, ook in het maatschappelijke leven, worden door dit voorstel in de kwade reuk van de discriminatie geplaatst en zullen hoogstens nog bij wijze van uitzondering worden gedoogd. Ongelijke behandeling dus. En daarmee stuiten wij op de grote paradox van dit wetsvoorstel: een wet die gelijkheid beoogt te verschaffen, leidt tot een ernstige vorm van ongelijkheid en discriminatie.

Met dit alles zijn de fundamenten van onze rechtsstaat duidelijk in het geding. Onze fractie wil dan ook een ernstige oproep tot regering en volksvertegenwoordiging richten om op dit heilloze spoor niet verder te gaan. Onze diepste overtuiging is dat met deze wet wat betreft normstelling en consequenties voor de praktijk geen recht, maar onrecht wordt geschapen. De overheid heeft als dienaar van Gods gerechtigheid te bevorderen. De profeet Jesaja zegt: "Wee degenen, die het kwade goed heten en het goede kwaad."

Wetgeving is nooit neutraal, ik zei het al eerder, en zeker deze wet niet. De in deze wet gedane keuzes betekenen een omkering in normen en waarden. Deze wet dreigt inderdaad een historische stap te betekenen, maar dan wel in de volstrekt verkeerde richting. De regering heeft de ogen tot nu toe gesloten voor de principieel onaanvaardbare maar ook praktisch onwerkbare gevolgen van deze wet, met name voor personen en instellingen die ook in hun maatschappelijk functioneren aan hun grondslag recht willen doen. Dit leidt tot gewetensdwang en dus gewetenssnoed.

Het zij nogmaals gezegd, godsdienst en geloof kunnen ten diepste nimmer alleen een privézaak zijn. Zij worden echter volgens deze wet hoogstens nog via uitzonderingen getolereerd.

Ooit mocht Nederland een christelijke staat worden genoemd. Deze

wet is als een triest dieptepunt te beschouwen in een proces, waarbij de christelijke normen en waarden in wetgeving en praktijk steeds meer worden afgebroken. God de Heere moge verhoeden, dat onze overheid zich meer en meer onder andere door deze wet in dienst stelt van de anti-christelijke machten. Wij allen hebben daarin onze verantwoordelijkheid, waarvoor wij ook eenmaal rekenschap zullen moeten afleggen.

Wij hopen en bidden dat die verantwoordelijkheid vandaag door regering en volksvertegenwoordiging moge worden erkend.

De algemene beraadslaging wordt geschorst.

De **voorzitter**: Voordat ik de vergadering schors voor de avondpauze, herinner ik de leden eraan dat meteen daarna het twee-minuten-debat zal plaatsvinden over het ABP-complex naar aanleiding van het mondeling overleg dat straks begint, inclusief eventuele stemmingen. Daarna wordt de eerste termijn van de Algemene wet gelijke behandeling voortgezet.

De vergadering wordt van 18.15 uur tot 19.50 uur geschorst.

De **voorzitter**: Ik deel de Kamer mede, dat er na het mondeling overleg van de vaste Commissie voor ambtenarenzaken over het ABP-complex thans geen behoefte meer is aan een plenair debat, eventuele indiening van een motie en eventuele stemming.

Wij kunnen nu dus de eerste termijn van de Kamer van de behandeling van de Algemene wet gelijke behandeling voortzetten.

De heer **Van Vlijmen** (CDA): Voorzitter! Ik hoor graag wat de oorzaak daarvan is. Ik vind het toch wel erg vervelend. Wij hebben de hele dag hiervoor omgezet en zijn hier gebleven. Dan moet er toch een goede reden voor zijn om de agenda nog te veranderen.

Mevrouw **Scheltema-de Nie** (D66): Mijnheer de voorzitter! Ik kan u zeggen wat het probleem was. Vanavond in de dinerpauze moest het mondeling overleg plaatsvinden,

omdat de behandeling van de Algemene wet gelijke behandeling in de middaguren plaatsvond op het moment waarop oorspronkelijk het mondeling overleg was gepland. De uitkomst van het mondeling overleg moest worden afgewacht om te bezien of al dan niet een motie moest worden ingediend. De beantwoording door de minister was zodanig dat deze enige ruimte bood op het gebied van de gelijke behandeling. Dat is de reden dat er op dit moment geen motie behoeft te worden ingediend.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- het wetsvoorstel Algemene regels ter bescherming tegen discriminatie op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat (Algemene wet gelijke behandeling) (22014).

De algemene beraadslaging wordt hervat.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Het wetgevingsproces om te komen tot een Algemene wet gelijke behandeling heeft inderdaad lang geduurd en misschien wel te lang. Maar gelukkig was en is er de bescherming van artikel 1 van onze Grondwet. Ook andere wetten en verdragen bieden bescherming tegen verschillende vormen van discriminatie. De vraag of er naast het bestaande nog een aparte wet moest komen, heeft veel losgemaakt in de samenleving. Tot aan de Raad van State toe is een algemene wet betwist. Kabinetten van verschillende signatuur oordeelden anders dan de raad. Het mag op z'n minst opmerkelijk heten dat terwijl de meeste fracties in de Kamer een algemene wet wenselijk vinden, de Raad van State met een negatief advies blijft komen. Ik vind het jammer dat de raad in het advies over het nu voorliggende wetsvoorstel niet tot een heroverweging is kunnen komen. Er wordt wel erg gemakkelijk teruggegrepen naar het advies van drie jaar eerder. Het advies verplicht echter elke

fractie des te scherper te beargumenteren waarom een algemene wet noodzakelijk is.

Laat ik beginnen met te verduidelijken waarom de fractie van Groen Links meent dat een uitwerking van artikel 1 geboden is. Het is zonneklaar dat een aantal grondrechten, zoals vastgelegd in onze Grondwet, kunnen conflicteren. En dan is het een taak van de wetgever om volgorde en overzicht te verschaffen. Nu de grondwetgever dat heeft nagelaten, kunnen regering en Tweede en Eerste Kamer voor die verantwoordelijkheid niet weglopen. Er is dus gewoon werk aan de winkel. Het gaat niet aan, de samenleving en de rechter in het ongewisse te laten. Een groot voordeel van een wettelijke regeling is bovendien de zogenaamde horizontale werking. Burgers kunnen ook in het onderling verkeer met andere burgers een beroep op de wet doen. Niet alleen de overheid en maatschappelijke instellingen, maar ook burgers horen discriminatie achterwege te laten en gelijke behandeling als uitgangspunt te nemen. Een algemene wet beoogt dat en legt dat vast.

Wie zo'n algemene wet overbodig vindt, verstaat de tekenen des tijds niet. Welke zijn die tekenen? Ik zie twee ontwikkelingen, een positieve en een negatieve. Positief is de ontwikkeling in de breedte van emancipatieprocessen die in de jaren zestig zijn begonnen. Te denken valt aan rassengelijkheid, vrouwenemancipatie, emancipatie van homo's en lesbiennes, de gelijkstelling van huwelijk en samenwonen. De opeenvolgende rapporten van het Sociaal en cultureel planbureau laten zien dat onze samenleving op veel gebieden toleranter is geworden. Vooral veel jongeren vinden heel gewoon wat tien of twintig jaar geleden nog ongewoon was. Als ik zie hoe jeugdige homo's met hun seksualiteit kunnen omgaan, prijs ik ze gelukkig. De algemene trend van emancipatie en gelijke behandeling is zonder meer positief te noemen.

Maar tegelijkertijd mogen wij onze ogen niet sluiten voor een negatieve ontwikkeling. Met name rassendiscriminatie begint weer voelbaar en zichtbaar te worden. De snelle veranderingen in de maatschappij maken mensen angstig; de zondebok, zeker als die in de buurt woont, is dan snel

gevonden. De geschiedenis heeft doorlopend laten zien wat de gevolgen daarvan kunnen zijn. Godsdienstvervolgung, uitsluiting op grond van levensovertuiging of politieke gezindheid, rassendiscriminatie, achterstelling van vrouwen, homohaat, huwelijksdwang; wij zien het in de wereld rondom ons. Wat bij ons vandaag uitgebannen lijkt, kan morgen de kop weer opsteken. Waakzaamheid blijft dus geboden. De menselijke waardigheid dient in alle aspecten beschermd te worden. De essentie, ook in onze discussie vandaag, is dat wij elkaar daarvan blijven overtuigen en elkaar daarin zelfs bevestigen. Vooral politici moeten laten weten dat er met menselijke waardigheid niet valt te spotten.

Een Algemene wet gelijke behandeling is daarbij slechts een hulpmiddel, niet meer, maar ook niet minder. De wetgever moet zich niet overschatten, maar ook niet onderschatten. Overigens is de langdurige discussie over dit wetsvoorstel niet voor niets geweest. Achteraf durf ik dat wel hardop uit te spreken. Want nu is nog meer dan in het begin van de jaren tachtig sprake van een praktijk die wordt vastgelegd. Het draagvlak voor de inhoud van de wetgeving is de afgelopen jaren enorm vergroot. De genoemde positieve ontwikkeling biedt een uitgelezen gelegenheid om de norm vast te leggen. Het doel daarvan kan geen ander zijn dan het tijdig keren van de negatieve ontwikkeling. Het is een prima, daar als waakhond een commissie gelijke behandeling voor in het leven te roepen. Over het thema "blaffende honden bijten niet" kom ik straks nog wel te spreken.

De algemene wet mag als wet best gerelativeerd worden, want met een wet alleen wordt discriminatie natuurlijk niet bestreden. De meest effectieve discriminatiebestrijding moet van burgers en instellingen zelf komen. En dat besef wordt gelukkig sterker. Uitingen van vreemdelingenhaat worden niet alleen gesignaleerd, er wordt ook op grote schaal tegen gedemonstreerd. Maar wat echt helpt, is alert te zijn in de eigen omgeving, op school, op het werk, op de sportclub. "Racisme, voor je het weet ben jij aan de beurt" was vorige week het motto van Radio 3. Het zou ook het motto van deze wet kunnen zijn.

Uiteindelijk is het ook beter dat er een brede wet is gekomen. Discriminatie van de ene groep raakt snel de andere groep. En het loopt in elkaar over als iemand op meer dan één grond kwetsbaar is. In elk geval is de strijd tegen welke vorm van discriminatie dan ook een zaak van allen. Dat kan beter gebundeld dan gescheiden gebeuren en beter met één wet en één commissie gelijke behandeling.

Dit brengt mij vanzelfsprekend bij de vraag waarom in deze wet ouderen en gehandicapten dan buiten beeld zijn gebleven. Het is logisch dat de Gehandicaptenraad en de ouderenbonden zich afvragen of een algemene wet die een uitwerking geeft van artikel 1 van onze Grondwet, gehandicapten en ouderen niet verder achterop brengt, als gehandicapt zijn en leeftijd als discriminatiegronden in deze wet worden uitgesloten. De nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, prof. Kooijmans, heeft – zeg ik met anderen – op 30 oktober jl. op een conferentie van de Gehandicaptenraad met betrekking tot de gehandicapten een interessant referaat gehouden. Hij heeft daar terecht gesteld dat de regering voor sommige discriminatiegronden niet het belang van de uitwerking van artikel 1 van de Grondwet kan benadrukken en tegelijkertijd andere gronden kan verwaarlozen. Ik citeer: "Als de regering erkent dat gehandicapt zijn een grond voor discriminatoire behandeling is in onze maatschappij – en dat doet de regering – dan hebben de gehandicapten evenzeer aanspraak op gelijke bescherming door de wet als vrouwen, etnische minderheden, etc." Wat is de reactie van de huidige bewindslieden op deze stellingname van hun zo nieuwe collega? Waarom is voor het criteria "handicap" zelfs geen inventarisatie van wet- en regelgeving zinvol, zoals wel wordt gedaan – zeg ik met anderen – voor leeftijdscriteria? Op welke wijze wil de regering voldoen aan artikel 26 van het VN-verdrag inzake de burgerlijke en politieke rechten waarin staat: allen zijn gelijk voor de wet en hebben zonder discriminatie aanspraak op gelijke bescherming van de wet? Kan die vraag beantwoord worden zowel voor discriminatie van gehandicapten als voor leeftijdscriteria? Is de regering bang dat opname in het

voorgliggende wetsvoorstel van beide discriminatiegronden financiële consequenties heeft? Zo ja, welke zijn dat dan? Zijn ze onoverkomelijk en/of ongewenst?

Als ik met de regering meedenk over de constructie van het enkele feit, dan meen ik dat het enkele feit van gehandicapt zijn of jong of oud zijn nooit een reden voor discriminatie mag zijn. Gerechvaardigd onderscheid heeft toch altijd te maken met bijkomende omstandigheden, met de zogenaamde objectieve feiten van het kabinet? In de redeneertrant van het voorgliggende wetsvoorstel en het geconstrueerde enkele feit zie ik geen reden om deze discriminatiegronden uit te sluiten, tenzij het antwoord is dat de specifieke handicap onlosmakelijk verbonden is met het gehandicapt zijn en dat de ouderdom onmiskenbaar gebreken met zich meebrengt, ofte wel dat het enkele feit en de bijkomende omstandigheden in elkaar overvloeien. Mocht dat het antwoord zijn, dan zult u begrijpen waar ik heen wil, namelijk naar de stelling dat ook bij de wel in het wetsvoorstel genoemde discriminatiegronden het enkele feit en de bijkomende omstandigheden moeilijk te scheiden zijn. Bij sommige discriminatiegronden kun je je nauwelijks voorstellen welke bijkomende omstandigheden achter het enkele feit kunnen liggen. Over de gronden ras en geslacht merken de bewindslieden dat overigens ook zelf op.

De constructie van het enkele feit lijkt door de makers van het regeerakkoord vooral bedacht met het oog op de grond homoseksuele gerichtheid. Maar omdat deze discriminatiegrond gezien de lopende discussie waarschijnlijk moeilijk anders kan worden behandeld dan de andere gronden hebben ze allemaal de twijfelachtige eer gekregen van de enkele-feitconstructie. Dat roept de essentiële vraag op of hier geen sprake is van achteruitgang als het gaat om het bestrijden van discriminatie in plaats van vooruitgang. Het Landelijk bureau racismebestrijding acht de uitzonderingen op het verbod van onderscheid naar ras in strijd met het internationale verdrag ter uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie. Dat is nogal wat. Ik vraag het kabinet dan ook dringend om opheldering. Naar de

mening van de fractie van Groen Links stelt het bureau terecht dat de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van richting grondrechten zijn die niet op redelijke grond kunnen botsen met het rassendiscriminatieverbod. Waarom is de discriminatiegrond ras dan in de artikelen 5 en 7 opgenomen? Het genoemde voorbeeld van joodse instellingen die onderscheid maken naar joodse afkomst is even beperkt als omstreden. Het Clara Wichmann-instituut ziet met betrekking tot seksediscriminatie strijd met het nationale en internationale anti-discriminatierecht. Het voorliggende wetsvoorstel zou in strijd zijn met de Wet gelijke behandeling mannen en vrouwen bij de arbeid, het EG-verdrag en het VN-vrouwenverdrag. Ook dat is nogal wat. Wat is daarop de reactie van het kabinet?

De uitzonderingen die in de artikelen 5 en 7 zijn opgenomen, bevallen mijn fractie dan ook in het geheel niet. Het overduidelijke doel van de wet, namelijk de gelijke behandeling, wordt er immers door geschaad? De norm wordt daardoor toch weer ter discussie gesteld. Er ontstaat een schimmig gebied waar commissie en rechter straks helderheid in mogen zien te verschaffen. Maar het is de wetgever die als eerste helderheid zal moeten bieden. Om die reden leg ik de bewindslieden een aantal vragen voor. Het antwoord op die vragen, voorzitter, zal van belang zijn voor de opstelling van de kamerleden van Groen Links bij het eindoordeel over het wetsvoorstel. Wij zijn deze discussie niet ingegaan met een onwrikbaar standpunt. Ik ga ervan uit dat dit voor de regering en de andere fracties ook geldt. Het lijkt mij belangrijk dat een Algemene wet gelijke behandeling breed wordt gedragen, ook in de politiek. Het kan toch niet de intentie van het kabinet zijn om na de WAO-wetgeving en na de euthanasiebesluitvorming een derde belangwekkend onderwerp met alleen de stemmen van CDA en PvdA in deze Kamer aangenomen te krijgen? Uiteraard weet ik dat de coalitiepartners deze kwestie in het regeerakkoord hebben geregeld maar ook het regeerakkoord is niet heilig en in de openbaarheid van dit debat zal moeten blijken wat de kracht is van het daar gesloten compromis. Tegen een compromis

bestaat op zichzelf geen bezwaar, maar tegen een normloos compromis uiteraard wel. De vraag is of wij daarmee te maken hebben.

Voor mijn fractie is de kern van de zaak wat onder "het enkele feit" verstaan moet worden. De schriftelijke voorbereiding heeft daarop geen eenduidig antwoord gegeven. Daarom is dit debat belangwekkend en interessant. Laat ik het toespitsen op het begrip "seksuele gerichtheid". In het nader rapport staat dat seksuele gerichtheid ziet op iemands gerichtheid in seksuele gevoelens, liefdesgevoelens, uitingen en relaties. Dat klinkt hoopvol. Maar ik lees verder en dan begint de verwarring. Daarmee, zo staat er, is echter nog niets gezegd over eisen die verband houden met bijkomende omstandigheden, zoals de leef- en woonsituatie in samenhang met de door een instelling gehuldigde seksuele moraal. Zo wordt met de rechterhand weggenomen wat met de linkerhand wordt gegeven. Hopelijk wil de linkerhand wel weten wat de rechterhand wil geven en wil doen.

In de memorie van antwoord lezen wij echter dat er gekozen is voor het begrip "gerichtheid", omdat het naast gevoelens en voorkeuren ook de concrete uitingen omvat. En, zo vervolgt de memorie van antwoord, bij uit de gerichtheid voortvloeiend gedrag moet het gaan om gedrag dat algemeen wordt beschouwd als uitvloeisel van de hetero- of homoseksuele gerichtheid van een persoon. Laat ik die zin nu eens positief interpreteren en het woordje "algemeen" invullen. Dan mag je toch stellen dat in het algemeen de leef- en woonsituatie van hetero's geen andere is dan die van homo's. Zoals er alleenstaande hetero's zijn, zo zijn er alleenstaande homo's. En zoals er samenwonende al of niet getrouwde hetero's zijn, zo zijn er samenwonende homo's, tegenwoordig al dan niet gehuwd zelfs. Ik wil er maar mee zeggen dat de leef- en woonsituatie van hetero's en homo's geen bijkomende omstandigheid is. Als een homo of lesbienne wordt gerespecteerd, dan is daarmee verbonden dat de vriend of vriendin ook gerespecteerd moet worden, inclusief de leef- en woonsituatie.

Aan het enkele feit van homoseksualiteit kunnen dus nog enkele

andere feiten vastzitten. Het gaat niet aan, die te ontkennen of te miskennen. De woorden "enkel feit" versmallen ten onrechte. Het gaat bij homoseksualiteit, maar evenzeer bij de andere discriminatiegronden, eerder om een feitencomplex. De essentie van menselijke waardigheid is dat je jezelf mag zijn, niet alleen thuis maar ook buitenshuis. Erkennen de bewindslieden dat en delen zij mijn mening dat "het enkele feit" niet iets klinisch mag zijn, maar ruimte moet laten voor eigenheid. Non-discriminatie betekent dat deze eigenheid gerespecteerd moet worden. Grondslagen en huisregels mogen daar niet aan afdoen. Eventuele gewetensnood moet men zelf oplossen en niet voor anderen. Niemand hoeft te zijn zoals de ander, maar laat de ander dan ook vrij om anders te zijn.

Als dat als een spanning met artikel 23 van de Grondwet wordt gezien, dan is dat zo. Ik kan en wil die spanning, ook met andere artikelen van de Grondwet, niet wegpraten. Ik zie het als een consequente uitwerking van artikel 1 en niet in strijd met de vrijheid van onderwijs. Die vrijheid is immers niet absoluut. En ook van het bijzonder onderwijs mag toch gevraagd worden, de tekenen des tijds te verstaan. Hoe kunnen wij heden ten dage van een onderwijzer of onderwijzeres vragen om zich maximaal in te zetten en een voorbeeld voor leerlingen te zijn, als tegelijkertijd afbreuk wordt gedaan aan de eigen identiteit? Ik vind het eerlijk gezegd ook abnormaal als buiten het schoolhek opeens andere normen bestaan dan daarbinnen. Ik ben geen voorstander van zo'n dubbele moraal. Natuurlijk is een schoolsituatie een andere dan een thuis- of een uitgaanssituatie. Maar dat geldt voor iedereen. Dat heeft niets met man- of vrouwzijn, met homo of hetero te maken. Iedereen heeft wel een uiting waaruit zijn of haar enkele feit spreekt. Die uiting kan in een kleine gemeenschap misschien sneller waargenomen worden dan in de anonimiteit van de grote stad, zoals in de memorie van antwoord wordt gesteld. Maar dat kan voor de wetgever in principe toch geen verschil maken. Moeten om die reden de mensen dan maar naar de grote stad verhuizen? De moraal van het verhaal kan toch niet zijn: wat in

het verborgene gebeurt, heeft onze voorkeur. Dat is echt een dubbele moraal. Dat jaagt mensen weer in de kast, waar zij net uit zijn gekomen.

Hoe moeilijk de erkenning van de eigen identiteit voor sommigen is, mag blijken uit het relaas van een collega van ons die zich als de onbekende homoseksuele Mr. X afgelopen zaterdag in het Algemeen Dagblad presenteerde. Uit journalistiek oogpunt een mooi verhaal; uit menselijk oogpunt veel minder. Zolang veel politici, ook in dit huis, niet op een openlijke manier voor hun homoseksualiteit durven uitkomen, is een goede Algemene wet gelijke behandeling zeer nodig, zou ik denken. De vraag blijft alleen of wij hier met een goede wet te maken hebben. Het COC en de verschillende onderwijsbonden, ook van christelijke huize, denken van niet. Zien zij, zien wij het allemaal te somber?

Ik spits mijn vraagstelling nog één keer toe op homo's en lesbiennes in het bijzonder onderwijs. Ik doe dat ook omdat ik weet dat een aantal docenten nog niet voor hun homoseksualiteit durft uit te komen, bang als zij zijn voor repercussies. Mogen wij ervan uitgaan, zo vraag ik de bewindslieden, dat een homo of lesbienne, ook op een bijzondere school, gewoon voor zijn of haar homoseksualiteit mag uitkomen? Mogen wij er vervolgens van uitgaan dat leraar en leerling in uiting en gedrag op zo'n school zichzelf kunnen zijn? En mogen wij er ook van uitgaan dat de seksuele moraal van de school niet homovijandig mag zijn, zoals de moraal ook niet vrouwonvriendelijk mag zijn of aan mag zetten tot vreemdelingenhaat?

Dan nog iets over het roze driehoekje, zolang het nog bestaat tenminste. In de aanloop naar dit wetsvoorstel is daar veel over gesproken en geschreven, maar ik kan er eigenlijk geen enkel probleem meer in zien. Ik mag toch aannemen dat het dragen van zo'n driehoekje door een homo of een hetero – want dat kan natuurlijk ook – in elke omgeving en in elke situatie is toegestaan? Als dat niet zo is, dan graag een heldere tekst en uitleg.

Voorzitter! Het kabinet heeft bij dit wetsvoorstel de scheiding van kerk en Staat als uitgangspunt genomen. Ik zal dat uitgangspunt niet betwisten, maar ongerechtvaardigd

onderscheid – dus discriminatie – zou natuurlijk in de kerk ook niet plaats moeten vinden. Ik kan niet begrijpen hoe mensen discriminatie in de samenleving verwerpelijk vinden, maar dat in de eigen kerkelijke kring als gewoon accepteren. Ik hoop nu maar dat naarmate discriminatie in de samenleving wordt uitgebannen, ook de kerken hun verantwoordelijkheid nemen.

Hoewel het wetsvoorstel onder meer onderscheid op basis van geslacht verbiedt bij het sluiten van overeenkomsten in beroep of bedrijf, wil de regering bij algemene maatregel van bestuur een uitzondering maken op grond van het biologisch verschil tussen mannen en vrouwen. Dit is toch in strijd met de uitgangspunten van de wet? Uitzondering wordt geschapen voor levensverzekeraars en pensioenfondsen om onderscheid te maken naar geslacht. Overigens niet alleen het geslacht is bepalend voor het verschil in levensverwachting. Uit onderzoek is gebleken dat er eveneens een statistisch verschil in levensverwachting is tussen andere groepen, zoals tussen mensen uit de provincie en bewoners van de Randstad, tussen autochtonen en Nederlanders en Marokkanen, tussen rokers en niet-rokers. Desondanks wordt alleen een verschil in behandeling toegestaan op basis van het criterium "geslacht". Individuen worden op grond van de gegevens over de groep ongelijk behandeld. Wie kan uitleggen waarom een persoonsgebonden criterium als het verschil tussen man en vrouw bepalend mag zijn voor de premiestelling en de hoogte van de uitkering? Hoe valt dat te rijmen met het uitgangspunt van de wet?

Niet ondenkbaar is dat de uitzondering ten behoeve van levensverzekeraars te zijner tijd wordt doorgetrokken naar het criterium "ras". Het Landelijk bureau racismebestrijding is in het verleden al geconfronteerd met vragenlijsten ten behoeve van een arbeidsongeschiktheidsverzekering waarin vragen voorkwamen over het ras van de te verzekeren persoon. Vindt de regering dergelijke vragen toelaatbaar? Hoe goed bedoeld de toevoeging bij nota van wijziging van de leden 4 en 5 van artikel 2 ook is, het Landelijk bureau racismebestrijding houdt nu zijn hart vast. Zit er niet te veel ruimte in het

wetsartikel? Positieve acties in artikel 2 worden beperkt tot vrouwen en etnische minderheden. Is de regering van mening dat voor andere groepen geen voorkeursbeleid nodig is? Wat moet worden begrepen onder de woorden "redelijke verhouding" in dat artikel en is die relativering echt nodig?

De blaffende waakhond in de gedaante van de commissie gelijke behandeling kan niet bijten. Dat is jammer, maar een commissie is inderdaad geen rechter. De commissie zal vooral gezag moeten uitoefenen en met duidelijke uitspraken moeten komen. Wat vindt de regering eigenlijk van het omkeren van de bewijslast als de eiser een vermoeden van discriminatie heeft aangegeven? Als de rechter een uitspraak heeft gedaan over discriminatie, welke zekerheid bestaat er dan dat de benadeelde er eigenlijk ook iets aan heeft? Of moeten wij vrezen dat in veel gevallen de gediscrimineerde uiteindelijk toch aan het kortste eindje zal trekken? Waarom mag de commissie uit eigen beweging alleen maar onderzoek doen binnen één of meer sectoren van het maatschappelijk leven? Waarom niet bij één bepaalde firma, als er al enige aanwijzing voor discriminatie is?

Voorzitter! De regering heeft duidelijk gemaakt waarom zij kiest voor seksuele gerichtheid in plaats van seksuele voorkeur. Seksuele gerichtheid wordt gelukkig breed opgevat. Dat is in dit wetsvoorstel beter opgenomen dan in het vorige. Wel vallen door de keuze voor hetero- en homoseksuele gerichtheid, biseksualiteit, transseksualiteit en pedoseksualiteit buiten beeld. Dat maakt zeker ten aanzien van pedoseksualiteit de discussie vandaag eenvoudiger. Maar daarmee zijn tegelijkertijd niet alle problemen opgelost. Ik ben er overigens wel voorstander van om pedoseksualiteit niet aan homoseksualiteit te koppelen, want hetero's vallen niet minder op jongens en meisjes dan homo's. Met liefde voor kinderen is niets mis, maar zij heeft zo zijn grenzen. Die grens is in het strafrecht opgenomen, zoals mevrouw Groenman terecht opmerkte.

Het begrip "discriminatie" is in het wetsvoorstel niet omschreven. Het Landelijk bureau racismebestrijding betreurt dat en heeft een eigen

definitie opgesteld. Wat vindt de regering daarvan, of van de definitie waar mevrouw Rempt mee kwam van prof. De Gaay Fortman? Is het niet gewenst, in een wet met algemene regels ter bescherming tegen discriminatie, het begrip discriminatie voluit te omschrijven, al was het maar omdat dit mij zo'n mooi wetsvoorstel lijkt om straks in het onderwijs als voorbeeld veelvuldig te gebruiken? Juist deze wet moet gaan leven en hoe kan dat beter dan er de jeugd mee te confronteren? Dit gezegd hebbende, mogen de bewindslieden begrijpen hoe zeer wij eraan hechten, voor deze wet te kunnen stemmen. Ik hoop dat zij daar bij hun beantwoording ernstig rekening mee willen houden.

□

De heer **Leerling** (RPF): Mijnheer de voorzitter! Precies een week na de behandeling van het ingrijpende en aangrijpende voorstel inzake euthanasie is de Kamer andermaal geroepen, zich uit te spreken over een al jarenlang omstreden voorstel van zeer principiële aard: de Algemene wet gelijke behandeling. Het is al weer tien jaar geleden dat de herziene Grondwet van kracht werd, maar nog steeds is de wetgever er niet in geslaagd, duidelijk te maken hoe uitwerking moet worden gegeven aan het nieuwe artikel 1: de anti-discriminatiebepalingen. Verwoede pogingen daartoe hebben tot op heden schipbreuk geleden. Het kabinet-Van Agt I werkte in zijn demissionaire periode een voorontwerp van wet uit, hoewel de hernieuwde Grondwet toen nog in tweede lezing moest worden behandeld. De inhoud van dat door de CDA-staatssecretaris Kraaijeveld-Wouters als eerste ondertekende voorstel schokte met name bijbelgetrouw Nederland vanwege de verstrekkende gevolgen die een dergelijk plan zou hebben voor het voortbestaan van vele christelijke organisaties. Nederland heeft, zoals bekend, een unieke organisatiecultuur. De overheid biedt de burgers niet alleen alle vrijheid en ruimte om zich op confessionele basis te organiseren, maar financiert de desbetreffende instanties en instellingen ook geheel of grotendeels uit publieke middelen.

Het voorontwerp van een wet gelijke behandeling legde als het ware een bom onder het bestaansrecht en de bestaansmogelijkheden van christelijke organisaties. De scherpe kritiek uit zowel orthodox-protestantse hoek als van rooms-katholieke zijde kreeg na verloop van tijd bijval. Juristen van naam mengden zich in de discussie en lieten weinig heel van de regeringsplannen. De kritiek was blijkbaar zo indringend en fundamenteel van karakter, dat het kabinet-Lubbers I er zelfs niet in slaagde, een officieel wetsvoorstel tot stand te brengen. Naast initiatieven van de fracties van de VVD en de PvdA legde het kabinet-Lubbers II wel een voorstel op tafel, maar dit strandde in de schriftelijke voorbereiding vanwege de onverwachte kabinetscrisis in mei 1989.

Wie toen gedacht zou hebben – daarvoor was alle reden – dat alle commotie rond het voorontwerp en de brede kritiek op het voorstel van de toenmalige CDA-minister Van Dijk aanleiding zouden zijn om te beseffen dat een Algemene wet gelijke behandeling niet alleen ongewenst, maar ook beslist niet noodzakelijk is, kwam bedrogen uit. Het advies van de doorgaans door de regering nadrukkelijk gerespecteerde Raad van State om af te zien van een Algemene wet gelijke behandeling, werd liefst tot tweemaal toe in de wind geslagen. Dit college acht een dergelijke wet om diverse redenen overbodig en bekritiseert niet in de laatste plaats de gesloten structuur van het wetsvoorstel, die een felle botsing van grondrechten uitlokt. Bovendien zal volgens de raad in de praktijk blijken dat de overheid zich met een dergelijke wet vertilt en dat er tal van niet gewenste neveneffecten kunnen optreden, met name waar het gaat om de aantasting van de vrijheid van onderwijs. Niettemin heeft ook dit kabinet met een voortvarendheid een betere zaak waardig, zich ingezet om een Algemene wet gelijke behandeling tot stand te brengen. Na tien jaar zou het inzicht toch wel hebben kunnen doorbreken dat de prijs die in ons land voor een Algemene wet gelijke behandeling moet worden betaald zowel uit principieel als uit juridisch oogpunt zo hoog is, dat wij er maar niet aan moeten beginnen. Het gelijkheids-

idealisme viert evenwel nog altijd zodanig hoogtij, dat het minste of geringste onderscheid dat niet met de gangbare maatschappelijke maatstaven – van het kabinet zou ik willen weten wat die precies zijn – spoort, moet worden uitgebannen. Wie spreekt er ook al weer te pas en te onpas van de pluriforme samenleving en wie schermt keer op keer met het begrip multiculturele samenleving? Is dat niet dit kabinet? Blijkbaar wordt met name christenen zelfs in door hen opgerichte organisaties niet langer de optimale vrijheid gegund om op grond van Bijbelse principes te leven en te handelen. Dat is een diep insnijdend en hoogst ernstig probleem in onze dagen. Het kabinet is voor de gevolgen gewaarschuwd en kan later niet zeggen dat het de consequenties van het een en ander niet heeft kunnen overzien. Die gevolgen zijn namelijk de laatste jaren in de volle lengte en breedte aan de orde geweest, zowel in het parlement als bij tal van demonstraties, acties en bijeenkomsten. Ik voel mij geroepen, het kabinet er in mijn bijdrage aan dit finale debat nog eens nadrukkelijk op te wijzen.

Voorzitter! In de jaren tachtig deed in brede kring de slogan "Wees jezelf" opgeld. Vrijheid, ongeremde vrijheid leek het hoogste goed, vooral voor jongeren: je bent jong en je wilt wat. De mens stoort zich niet aan van hogerhand opgelegde normen en bepaalt zelf wel wat goed en kwaad, wat acceptabel en niet acceptabel is, ook in de samenleving. De schadelijke gevolgen zien wij echter om ons heen en met name de minister van Justitie roept de samenleving op, meer normen en waarden in acht te nemen. Hij weet dat hij onze hartelijk steun heeft. De mens kan namelijk niet ongeremd en ongebonden leven. Vanouds zijn ook de in onze Grondwet verankerde vrijheden begrensd door bepalingen in de wet. In de Bijbel lezen wij over een "vrijheid in gebondenheid". Dat lijkt een tegenstelling, maar is het niet, want wij worden om ons bestwil gedwongen, ons niet over te geven aan losbandigheid, in welk opzicht dan ook. De vraag is nu wie de grenzen van de vrijheid mag trekken en hoe die grenzen moeten worden bepaald. Ik ben er ten volle van overtuigd dat de Bijbel als het onfeilbaar Woord van God voor elk

mens en voor elke levensomstandigheid – dus ook voor het publieke leven – die grens aangeeft. Ik herhaal nog maar eens een keer de niet voor tweeërlei uitleg vatbare tekst uit Prediker: "Vrees God, onderhoud Zijn geboden, dat geldt voor alle mensen."

De overheid, en dus ook dit kabinet, heeft als dienaar van God de roeping, de maatschappij te ordenen naar Bijbelse normen. Die zijn veruit het beste voor elk mens individueel en voor de samenleving als geheel. Die normen kan de overheid zeker in het persoonlijk leven niet afdwingen, daarover bestaat geen twiifel. Er moet, vanwege de gebrokenheid van de Schepping, ruimte worden gelaten voor andere opvattingen, zij het dat de overheid zelf zich optimaal moet inzetten om via wet- en regelgeving de samenleving naar die Bijbelse normen te ordenen. Erkent het kabinet die opdracht?

In de publieke samenleving van onze tijd worden de Bijbelse normen meer en meer genegeerd. Niet de Bijbelse norm, maar de menselijke opvatting is bepalend voor het regeringsbeleid. Van vaag christelijk verschuift het handelen van de overheid naar neutraal en verder zelfs naar op sommige punten anti-christelijk. In het verlengde van wat eens in de tijd van de Franse Revolutie werd bezongen met de trits "vrijheid, gelijkheid en broederschap" wordt op papier een samenleving nagestreefd waarin aan ieders vrijheid optimaal recht wordt gedaan. Het merkwaardige is nu, dat juist voor het leven naar Bijbelse normen geen en in elk geval steeds minder ruimte wordt gelaten. Kan het kabinet mij eens duidelijk maken wat daar toch achter steekt?

Voorzitter: Deetman

De heer **Leerling** (RPF): Het verschijnsel is overigens niet nieuw, want reeds in de vorige eeuw verzuchtte Groen van Prinsterer in zijn strijd tegen de doorwerkende revolutiegeest die wilde afrekenen met God en gebod: "Vrij zijt ge, maar wee u, zo ge uw vrijheden niet gebruikt naar mijn wenken en mijn voorschriften". Met andere woorden: je bent vrij, zolang je maar doet wat naar menselijke en algemeen aanvaarde maatstaven acceptabel is.

Leerling

Je moet daarmee dansen naar de pijpen van de menselijke, zo men wil maatschappelijke maat. Maar dat is niet de vrijheid in gebondenheid waarover ik zojuist sprak.

In de vorige eeuw bevochten onze voorouders de vrijheid om hun kinderen naar Bijbelse opvattingen te onderwijzen. Het was de next-best-oplossing, toen de staatscholen niet meer vanzelfsprekend christelijke scholen waren. Maar tot op de dag van vandaag wordt de bevochten vrijheid niet ongemoeid gelaten. De aanvallen op de vrijheid van onderwijs zijn vrijwel nooit van de lucht geweest. Hetzelfde geldt inmiddels direct of indirect ook voor de instellingen op confessionele grondslag, die als uitvloeisel van de gelijke berechtiging van het christelijk onderwijs in ons land van de grond zijn getild. Ik vraag het kabinet nogmaals wat er toch achter die voortdurende aanvallen zit. Het lijkt erop dat het leven naar de Bijbelse normen bij velen zo'n diepe afschuw oproept, dat alles moet worden gemobiliseerd om het eens en voor goed met wortel en tak in onze samenleving uit te roeien. En dat geldt dan vooral voor de organisaties die ertoe bijdragen dat opvattingen in leven blijven en ook worden gepraktiseerd die niet sporen met hetgeen in de maatschappij als algemeen gangbaar wordt gezien. Het gaat om leefkringen waar men op grond van Bijbelse principes zonde zonder meer ook zonde moet en wil blijven noemen.

In menige discussie en vele publicaties is in de afgelopen jaren de afschuw over een en ander uitgesproken. Zo bestond oud-journalist Ben van Chaam het een keer door te stellen: "De opdracht tot tolerantie houdt op bij de tegenstanders van de anti-discriminatiewet". Hoe je ook over die wet mag denken, is het kabinet het met mij eens dat de door mij geciteerde uitspraak wel het toppunt van intolerantie is? In zijn boekje "Godsdienstvrijheid bedreigd?", constateert mr. Voogt dat de gedachte achter de Algemene wet gelijke behandeling dan ook niet zozeer is schrijnend, niet te tolereren onrecht weg te nemen, maar veeleer de zogenoemde achterhaalde opvattingen ook uit te bannen uit die hoek van de samenleving waar zij nog aanhang vinden. Een andere bedoeling kan ik na alles wat er is

gezegd en geschreven ook niet bedenken. Het werd mij vorige week nog eens duidelijk, toen de voorzitter van de COC in een TV-uitzending aankondigde direct na het aanvaarden van deze wet met proefprocessen tegen christelijke instellingen te beginnen.

De door mij genoemde Voogt wordt in zijn genoemde conclusie ook gesteund door hetgeen B.P. Vermeulen heeft opgemerkt in de publikatie van de rechtskundige afdeling van het Thijmgenootschap. Vermeulen meent, dat de Algemene wet gelijke behandeling er blijkens de voorgeschiedenis toe zal dienen of mede toe zal dienen de traditionele, veelal in het christendom gewortelde opvattingen en rolpatronen te doorbreken. Datzelfde zou je kunnen constateren uit opmerkingen van G.P. Kleijn in zijn bespreking van het boek "Botsing van grondrechten" van Van der Hoeven. Kleijn merkt op, er ernstig bezwaar tegen te hebben als er voor confessionele groeperingen een uitzondering zou worden opgenomen, omdat daarmee de angel uit het voorstel zou worden gehaald. Als angel beschouwt Kleijn het doorbreken van traditionele waarden en, wat dan heet, rolpatronen.

Mag ik de bewindslieden vragen of met deze opmerkingen de spijker op de kop wordt geslagen en de bedoeling van de regering met dit voorstel zo correct is weergegeven? Ik acht het van groot belang, dat het kabinet daar een helder antwoord op geeft. Als dat het geval is, kunnen de bewindslieden dat dan laten sporen met een tolerante samenleving en – ik zei het al – de multiculturele samenleving, of hoe je het ook wilt betitelen? Als zij het met de conclusies van Vermeulen en Kleijn niet eens zijn, kunnen zij mij dan het tegendeel duidelijk maken? De fractie van de RPF pleit er nadrukkelijk voor, dat in een geseculariseerde maatschappij christenen in elk geval het recht behouden om baas in eigen huis te zijn. Zonder daarvoor verantwoording te hoeven af te leggen aan de overheid of aan de rechter moet het bevoegd gezag in die instellingen het recht hebben om van bestuurs- en personeelsleden te eisen, zich te onderwerpen aan de leefregels zoals God die ons in Zijn onfeilbaar woord heeft

gegeven, niet alleen tijdens de werkuren, maar ook in de vrije tijd. Je kunt dat als overtuigd christen niet splitsen. Is dat volgens het kabinet nu allemaal echt te veel gevraagd?

Voorzitter! Direct na het aantreden in deze Kamer heeft de RPF zich bij de behandeling van de herziene Grondwet in tweede lezing kritisch opgesteld tegenover de tekst van artikel 1. Vragen met betrekking tot het begrip "discriminatie" dan wel "niet relevant onderscheid" zijn destijds door het kabinet niet op bevredigende wijze beantwoord. Wij hadden toen al ernstige zorg over de mogelijke gevolgen die de uitwerking van het desbetreffende artikel kon hebben voor de op christelijke grondslag werkende en handelende organisaties en instellingen. Wij hebben overwogen om tegen artikel 1 van de Grondwet te stemmen, aangezien met het amendement van het toenmalige lid Bakker de discriminatiegronden niet meer limitatief werden opgenoemd. Er kon van alles en nog wat als discriminatiegrond worden opgevoerd. Tegen artikel 1 stemmen zou echter nauwelijks uit te leggen zijn geweest. Wie kan er nu tegen de bestrijding van discriminatie zijn? Niemand toch? Wij ook niet. Discriminatie in de rechte zin van het woord is een aanranding van de publieke gerechtigheid, die de overheid moet bevorderen en dienen. Wij hebben ons toen maar gehouden aan de interpretatie van het begrip "discriminatie" zoals die eens was gegeven door de minister van Binnenlandse Zaken van dat moment, De Gaay Fortman. Naar ik meen, haalde mevrouw Groenman deze minister ook aan. Hij definieerde "discriminatie" als volgt: "Discriminatie is een ander behandelen op zodanige wijze, dat hij die ander duidelijk maakt, dat hij deze aspecten van zijn menszijn als onvolwaardig beschouwt". Het huidige kabinet heeft zich, even afgezien van het strafrecht, niet aan een definitie van het begrip "discriminatie" gewaagd. Het onderhavige wetsvoorstel spreekt dan ook niet van discriminatie. Het doel van de wet is weliswaar het bestrijden van discriminatie, maar dat gebeurt langs de omweg van het verbod van niet gerechtvaardigd onderscheid.

Het begrip onderscheid is echter veel ruimer en veel vager dan discrimi-

minatie. Wie discrimineert, maakt niet te aanvaarden onderscheid, maar wie in bepaalde omstandigheden onderscheid maakt tussen personen behoeft zich beslist niet schuldig te maken aan discriminatie. Met andere woorden: de begrippen zijn niet uitwisselbaar. Erkent het kabinet dit en waarom is het begrip discriminatie dan ingeruild voor de vage term onderscheid? Het heeft er intussen alle schijn van dat met dit wetsvoorstel een veel ingrijpender ingreep wordt gepleegd, dan bij de behandeling van de Grondwet verwacht mocht worden. Is het kabinet zich daarvan bewust en waarom is zo'n ingreep nodig?

Hantering van de begrippen direct en indirect onderscheid heeft namelijk nogal wat gevolgen. Ieder weldenkend mens zal zich verzetten als medeburgers op grond van bij geboorte bepaalde eigenschappen of kenmerken worden gediscrimineerd. Dat wil zeggen: in gelijke omstandigheden op niet te rechtvaardigen wijze ten achter worden gesteld op grond van zevenskenmerken als ras, geslacht en huidskleur. Er valt echter in bepaalde omstandigheden – met name in het verkeer tussen burgers onderling – niet te ontkomen aan het maken van onderscheid op grond van kenmerken als godsdienst, seksueel gedrag en leefstijl, aangezien deze zaken op grond van onderscheiden geloofsopvattingen verschillend kunnen worden beoordeeld en zo men wil, gewaardeerd.

Dat kan van groot belang zijn voor het personeelsbeleid en het aanbieden van diensten door een instelling die werkt vanuit een levensbeschouwelijke grondslag. Daar is toch niets mis mee, tenzij het kabinet artikel 1 wil laten prevaleren boven alle andere vrijheidsrechten. Het kabinet ontkent een dergelijke benadering, maar daar valt wel wat meer over te zeggen, gelet op het veel besproken punt van het botsen van grondrechten. Ik kom daar later in mijn betoog op terug.

Voorzitter! Wij zijn daarmee bij de vraag of de wet wel nodig is. Zeker in een tijd van deregulering en van een terugtrekkende overheid moet onnodige wetgeving worden vermeden. In de schriftelijke behandeling van het wetsvoorstel heeft het kabinet zelf het bewijs geleverd, dat er in feite geen directe noodzaak is om deze wet te maken. Er doet zich

geen discriminatie voor als gevolg van de grondwettelijke vrijheden van godsdienst en onderwijs. Het staat met zoveel woorden te lezen op bladzijde 24 van de nota naar aanleiding van het eindverslag. Ik vind die passage dermate cruciaal, dat ik deze daarom volledig citeer, zodat zij ook in de Handelingen komt.

“Het is ons niet bekend in hoeverre het tot dusverre door die instellingen gevoerde beleid in overeenstemming is met artikel 7 van het wetsvoorstel. Het is ons eveneens niet bekend in welke mate personen op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, seksuele gerichtheid of burgerlijke staat niet worden toegelaten door instellingen op godsdienstige levensbeschouwelijke grondslag.” Met andere woorden, wij kunnen niet aantonen dat er in instellingen op levensbeschouwelijke grondslag ongeoorloofde wijze onderscheid wordt gemaakt, laat staan dat er wordt gediscrimineerd.

Ik neem aan, dat dezelfde constatering kan worden gedaan met betrekking tot het bepaalde in artikel 5, waar het gaat over het personeelsbeleid. Waarom, zo vraag ik de ministers van Binnenlandse Zaken, van Justitie en van WVC alsmede de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, moet deze wet er komen als er geen behoefte aan is? Kunnen de bewindslieden dat uitleggen aan de hand van de eigen constatering? Beseffen zij zelf niet, dat zij op de vleugels van modieuze kretologie wetgeving tot stand proberen te brengen die niet nodig is, maar wel grote afbreuk kan doen aan de grondwettelijk verankerde vrijheden?

De noodzaak van wetgeving kan daarnaast aangevochten worden, omdat er reeds voldoende mogelijkheden zijn om discriminatie aan te pakken. Denk aan de instrumenten van het strafrecht. Nog onlangs zijn de betreffende strafbepalingen uitgebreid al is dit ten koste gegaan van een minder duidelijke definitie van het strafrechtelijke discriminatiebegrip. Ik verwijs naar de toen gevoerde discussie. De minister van Justitie zal zich die ongetwijfeld herinneren.

Ook zijn er geen internationale bepalingen, die ons zouden dwingen tot een wetgeving als nu is bedoeld.

Als de minister het anders ziet, hoor ik het graag. Sterker, de internationale vrijheidsrechten onderstrepen juist de plicht van de overheid om vrijheid te scheppen, zoals die nu in organisaties op confessionele basis wordt toegelaten. Ik wijs als meest sprekend voorbeeld op de zeer uitgebreide bepaling in artikel 6 van de VN-verklaring ter uitbanning van discriminatie en onverdraagzaamheid op basis van geloof of overtuiging uit 1981. Een verklaring heeft weliswaar geen bindende werking en is slechts normerend, maar daarmee is zij ook bepaald niet irrelevant.

Er is daarnaast nog het volgende van belang. Gezien de doorwerking van artikel 1 van de Grondwet zijn er ook nu al privaatrechtelijke mogelijkheden om een geval van vermeende discriminatie voor de rechter te brengen. De praktijk laat dit zien en dat is van belang vanwege het feit dat de onderhavige wet voornamelijk bedoeld is om de verhoudingen tussen burgers onderling te regelen. Er worden zaken aan de rechter voorgelegd en er zijn, voor zover mij bekend, geen aanwijzingen dat de rechter niet met de huidige bepalingen uit de voeten zou kunnen, of wil het kabinet dat tegenspreken?

Wenselijk is nieuwe, zo u wilt aanvullende wetgeving ook niet. Gezien de mogelijkheden die er al zijn, moet ik dan ook concluderen dat de bestaansgrond van de Algemene wet gelijke behandeling minder gelegen is in de uitbreiding van de mogelijkheden om discriminatie tegen te gaan dan in het streven om duidelijkheid te scheppen. Het is met andere woorden gezegd de bedoeling, de rechter een handvat te bieden om na te gaan wat het maken van onderscheid in de praktijk is. Maar ook dit doel wordt niet gehaald. Helaas biedt het voorstel de rechter maar beperkte duidelijkheid en waar de lijnen wel helder worden getrokken, miskent de wet in veel gevallen andere vrijheidsrechten. Op de rol van de rechter in de problematiek rond het maken van al dan niet gerechtvaardigd onderscheid en de taak die hem in dezen door het kabinet op de schouders wordt gelegd, kom ik dadelijk nog terug. Het is namelijk een heel apart onderwerp.

Mijnheer de voorzitter! Ik kom op een volgend kritiekpunt. Te gemak-

kelijk is in de discussie rond de anti-discriminatiewet uitgegaan van een vergaande mate van horizontale doorwerking van artikel 1 van de Grondwet. In beginsel strekt de Algemene wet gelijke behandeling als uitwerking van artikel 1 van de Grondwet zich immers uit tot het gehele maatschappelijke leven. Ik wil het vraagstuk van de horizontale werking van de grondrechten in dit stadium niet meer "leerstellig" bestrijden. De discussie over deze fundamentele kwestie was in de schriftelijke voorbereiding van dit debat redelijk verhelderend.

Het kabinet is van mening dat de discussie hierover kan worden ontdaan van dogma's. De feitelijke doorwerking wordt volgens het kabinet van geval tot geval bekeken, zodat in het ene geval een grondrecht verder doorwerkt dan in andere gevallen. Wat betekent dit nu concreet in de praktijk? De rechter wordt gedwongen tot rechtsvinding. Is dat gewenst?

Ik hoop dat de minister duidelijk wordt dat de mate van horizontale doorwerking van grondrechten in concrete verhoudingen dan wel voorwerp van een politieke afweging wordt. Die politieke afweging heeft in het onderhavige geval ten aanzien van het gelijkheidsbeginsel geleid tot een vergaande mate van doorwerking, zoals ik reeds stelde. Het is juist door die keuze om in het onderhavige geval uit te gaan van die vergaande doorwerking van artikel 1, dat de problematiek van de botsing tussen de verschillende grondrechten volop aan de orde is.

Voorzitter! Dan is er de problematiek van de rangorde van de grondrechten. Bij deze problematiek gaat het om het volgende: hoe moeten wij handelen als het effectueren van het ene grondrecht afbreuk doet aan de vrijheid die in een ander grondrecht wordt gegarandeerd? Ik weet dat de ministers een rangorde tussen de grondrechten bij herhaling hebben ontkend. Ik heb dat al eerder in mijn betoeg gesteld. In de Grondwet valt als zodanig ook geen inhoudelijke rangorde af te leiden. Ondanks ontkenningen van het tegendeel kan uit het hele systeem van de wet en de daarop geleverde toelichting echter niet anders worden geconcludeerd dan dat, in ieder geval binnen het bereik van de Algemene wet

gelijke behandeling, als het er op aankomt, artikel 1 toch doorslaggevend is.

Er is wel rekening gehouden met de belangen van andere vrijheidsrechten, maar dan gaat het om uitzonderingsbepalingen. Anders gezegd, in sommige gevallen mag onderscheid worden gemaakt, maar wij laten dat met meer of minder tegenzin toe. Juist die uitzonderings-situatie maakt duidelijk dat de bewindslieden, als het erop aankomt, de andere vrijheidsrechten blijkbaar op het tweede plan zetten. Dat was beslist niet nodig geweest als andere aspecten van de godsdienstvrijheid ruimhartiger rechtstreeks onder artikel 3 waren gebracht. Maar wat zou er dan nog van de wet zijn overgebleven? Hier wringt toch de schoen! Als grondrechten botsen, gaat volgens het kabinet artikel 1 boven alles. Daarmee zijn de problemen ontstaan.

In het al eerder door mij aangehaalde boekje "Godsdienstvrijheid bedreigd?" wijst mr. Voogt erop, dat in theoretische beschouwingen de traditionele vrijheidsrechten vaak worden beschouwd als niet meer dan een etappe naar de ontwikkeling van de ware betekenis van grondrechten voor de maatschappij en voor de burger. Zo wordt wel gesteld dat wij steeds dichter komen bij de verwezenlijking van het belangrijkste doel van alle grondrechten: de mens tot zijn recht te laten komen. Als ik in de stukken lees dat het de bedoeling van de anti-discriminatiewet is om de menselijke waardigheid te beschermen, dan komt dat naar mijn mening aardig in de richting. De vraag is dus of de regering ook een vorm van evolutie onderkent in de betekenis van grondrechten. Onderkent zij dat haar voorstel inzake de wettelijke regeling van de anti-discriminatiebepalingen een etappe in dat proces is?

Voorzitter! De Algemene wet gelijke behandeling kent dus al met al een feitelijke vooropstelling van het gelijkheidsbeginsel, tot schade van vooral de godsdienstvrijheid. Dat is een hoogst ernstige beslissing. Die is voor mij ook niet acceptabel. De godsdienstvrijheid is namelijk een bijzonder groot goed. Deze is, zoals wij allemaal weten of kunnen weten, een belangrijk strijdpunt geweest in de ontstaansgeschiedenis van ons land. De gebeurtenissen in de 16de

eeuw zullen bekend zijn. Het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden leidde bij de Unie van Utrecht tot een samenleving die op het punt van de vrijheid van godsdienst gunstig afstak bij de omliggende landen. Wij zijn daar altijd trots op geweest. Dat was niet alleen voor zover het de gewetensvrijheid betreft, die ik in navolging van de al eerder genoemde mr. Voogt als eerste schil van de godsdienstvrijheid zou willen betitelen, maar ook wat de tweede en de derde schil betreft: de "eredienstvrijheid" respectievelijk de "vrijheid het zich naar zijn geloof te gedragen". Die feitelijke vrijheid van godsdienst had een tolerant klimaat tot gevolg, zodat ons land tot een toevluchtsoord kon worden voor anderen die juist om hun geloof of ras in andere landen voor vervolging moesten vrezen. Willem van Oranje heeft in zijn geschrift "De religievrede" die tolerantie ook expliciet op het oog gehad en de vrede van Westfalen, waarin de eerste schil van de belijdenisvrijheid een feit werd, kan wellicht gelden als het begin van het accepteren van de godsdienstvrijheid als burgerlijke vrijheid.

Voor de ontstaansgeschiedenis van de Verenigde Staten geldt een ander, maar wat dit onderdeel betreft, vergelijkbaar verhaal. Ook de VS konden gelden als een toevluchtsoord voor de geloofsvervolgden. De eerste mensenrechten-catalogus is de Amerikaanse Bill of Rights en ook daarin vervulde de godsdienstvrijheid een cruciale rol.

Het is, denk ik, niet te veel gezegd dat de godsdienstvrijheid, of beter nog de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, als fundament kan worden gezien van de andere mensenrechten. Zijn de bewindslieden dat met mij eens? De erkenning van de godsdienstvrijheid in al de drie schillen heeft als het ware de weg gebaad voor erkenning van de overige vrijheden die in het verkeer overheid-burger tot gelding zijn gekomen in de vorm van de mensenrechten.

Het is bedroevend te moeten constateren dat desalniettemin nu juist de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging in principe moet wijken voor het gelijkheidsbeginsel. Hoe je het wendt of keert, de vrijheid om zich in het maatschappelijk leven

te gedragen en te organiseren overeenkomstig eigen gebruiken en opvattingen wordt beperkt. Gedragingen en uitingen die op grond van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging lange tijd niet alleen werden toegelaten, maar door de eeuwen heen zelfs gemeengoed waren in onze samenleving, worden binnen nauwe grenzen ingeperkt. Ze worden hooguit als uitzondering op de regel getolereerd. Dan gaat er toch een wissel om? Dan wordt er toch afgerekend met het verleden? Dan eindigt de botsing van grondrechten toch in een laten prevaleren van artikel 1 boven de andere grondrechten? Dat kunnen de bewindslieden toch niet ontkennen? Laat ze het dan gewoon toegeven! Dan wordt de zaak wat helderder.

Mijnheer de voorzitter! Ik kom toe aan het wetsvoorstel, zoals dat door het kabinet-Lubbers/Kok is ingediend en deze week in de Kamer wordt verdedigd. In één zin gezegd komt het voorstel erop neer, dat op het door het wetsvoorstel bestreken terrein elk onderscheid verboden is, tenzij er in de wet uitzonderingen zijn vastgelegd. Tot dusverre had de rechter een veel grotere vrijheid om te bepalen welk grondrecht bij een botsing tussen verschillende door de Grondwet beschermde belangen de voorrang genoot. Nu geeft de wetgever het antwoord. Binnen het toepassingsbereik van de wet geeft de AWGB in beginsel voor iedere situatie, waarin onderscheid wordt gemaakt op de aangegeven gronden, antwoord op de vraag of dat onderscheid geoorloofd is of niet. Er is hiermee sprake van wat wordt genoemd een gesloten structuur. En juist dit is een voorname oorzaak van de misslagen die het voorstel kenmerken. Zo precies mogelijk hebben de bewindslieden het gelijkheidsbeginsel in de private verhoudingen proberen vorm te geven. Opmerkelijk genoeg niet met behulp van het pejoratieve (kwetsende) begrip discriminatie, zoals ik al eerder tot mijn spijt constateerde, maar via het neutrale begrip onderscheid. Centraal staat het verbod op direct en indirect onderscheid. Zo precies mogelijk wordt vervolgens aangegeven welk onderscheid niettemin gerechtvaardigd moet worden geacht, bijvoorbeeld omdat het gemaakte onderscheid uit een vrijheidsrecht voortvloeit. De

onmogelijkheid om dit op een goede manier voor iedere situatie aan te geven op een zodanige wijze, dat hieruit steeds een goede afweging voortvloeit met bijvoorbeeld de godsdienstvrijheid, wordt echter al onmiddellijk duidelijk. Immers, het aantal onderscheidingsgronden is nadrukkelijk beperkt. Zo zijn leeftijd en handicap niet genoemd. Daarvoor is geen principiële reden aan te voeren. De enige reden is dan ook gelegen in het feit dat niet te overzien valt waarop dit allemaal niet zal kunnen uitdraaien. Dat is de spijker op de kop. Sterker nog, die ongewisse uitkomst geldt reeds, nu de reikwijdte van het voorstel voorlopig beperkt blijft tot de wel genoemde onderscheidingsgronden. De oorzaak daarvan is dat zij niet alle op één lijn staan. De Raad van State zei het al: de wetgever lijdt aan zelfoverschatting. En natuurlijk, je kunt de toelaatbaarheid van onderscheid voor iedere denkbare situatie niet eens en voor al in wetgeving neerleggen. Die afweging moet juist van geval tot geval plaatsvinden. Alleen al op grond van dit juridische aspect is de voorliggende wet niet te accepteren en voldoet zij alleen aan datgene wat als algemeen gangbaar wordt geacht. Een zichzelf respecterende overheid acht dat een veel te smalle basis voor wetgeving. Heb ik overigens uit de schriftelijke voorbereiding nu goed begrepen, dat de Algemene wet gelijke behandeling uitsluitend betrekking heeft op het verbod van onderscheid, voor zover dat feitelijke achterstelling tot gevolg heeft? Als dat juist is, kan dan toch nog eens wat nader worden geduid, wat nu precies onder "feitelijke achterstelling" wordt verstaan?

Voorzitter, ik merkte het al op, met dit wetsvoorstel wil het kabinet op de door het voorstel bestreken terreinen het maken van elk onderscheid verbieden, behalve als in de wet uitzonderingen zijn opgenomen. Dat is met name van grote betekenis voor christenen die naar Bijbelse normen willen leven en die steeds vaker tot een andere conclusie komen dan wat in de maatschappij gangbaar is. Tot nu toe zijn zij gerechtigd, in hun beleid en in hun optreden de consequenties te trekken uit de voor hen gezaghebbende Bijbelse boodschap. Dat mag voortaan alleen als in de wet voor hen een uitzondering is gemaakt, dus

het is leven bij de gratie van wat oogluikend wordt geaccepteerd. Maar voor hoelang? Voortaan bepaalt kennelijk de overheid de norm.

Ik erken dat er voor christelijke en andere levensbeschouwelijke instellingen in principe ruimte blijft om het huidige beleid voort te zetten, maar een dergelijke uitzondering, die ruimte dus, geldt bepaald niet onverkort. Met name voor andere instellingen op levensbeschouwelijke grondslag dan instellingen van bijzonder onderwijs geldt dat die ruimte beperkt blijft tot het personeelsbeleid. Dat is nu met recht een niet te accepteren ongelijke behandeling in gelijke situaties. Ook in een christelijk bejaardencentrum, ook in een christelijke verpleegtehuis, ook bij een christelijke krant of bij een christelijke omroep moet er de volle ruimte zijn om in woord en daad te leven zoals de bijbel dat leert. De overheid zou niet alleen het voortbestaan van dit soort instellingen en organisaties op het spel zetten, maar ook de verantwoordelijke personen in gewetensnood kunnen brengen. Als het erop aankomt, zullen zij naar ik hoop Gode meer gehoorzaam willen zijn dan de mensen, maar de prijs die het kabinet daarvoor vraagt, kan wel erg hoog zijn. Realiseert het kabinet zich dat? Realiseert de Kamer zich dat? En heeft de fractie van het CDA – de heer Van Leijenhorst vormt een uitzondering – daar nog enig besef van?

We zijn er dankbaar voor dat al zovele jaren de godsdienstvrijheid diep was geworteld in onze samenleving en dat de overheid de consequenties daarvan aanvaardde. Wij weten ook dat er tijden kunnen komen waarin christenen in hun vrijheid worden beknot. De Bijbel is daar duidelijk over. In vele landen van de wereld hebben christenen lang niet de vrijheid die de christenen in ons land hebben. Toch is het uitermate triest dat achtereenvolgende bewindslieden van CDA-huize zich er toch voor beijveren, de vrijheid van medechristenen aan banden te leggen, om toestanden te scheppen, enigszins vergelijkbaar met de toestanden die decennialang in Rusland hebben geheerst. Het is nauwelijks te geloven, maar toch lijkt het die kant op te gaan. Christenen die in hun eigen instellingen en bedrijven naar Bijbelse normen

willen leven, zullen voor de rechter worden gesleept als zij niet tegen hun geweten in meegaan met wat in de maatschappij betamelijk wordt geacht. De bewindslieden zullen zich toch het voorval van de winkelier uit Rhenen herinneren, die vorig jaar zomer nota bene de gemeenteraad op z'n nek kreeg en uiterst kwalijk werd bejegend, toen hij weigerde in zijn winkel een poster op te hangen over de te houden Roze Week? Is dat de tolerante samenleving die de bewindslieden willen bewerkstelligen met dit wetsvoorstel?

Voorzitter, ik kom nader te spreken over de in het wetsvoorstel gemaakte afbakening tussen de verschillende grondrechten, met name die tussen artikel 1, het gelijkheidsprincipe en artikel 6, de vrijheid van godsdienst, alsmede de daarmee samenhangende rechten. Het gaat wat dit wetsvoorstel betreft dan met name om artikel 3, de godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie in engere zin, artikel 5, de arbeidsverhoudingen en artikel 7, de aanbidding van goederen en diensten.

Hoewel enerzijds in de schriftelijke voorbereiding veel onduidelijk is gebleven, moet ik de regering anderzijds dankzeggen voor het feit dat enkele antwoorden stelling het een en ander hebben verhelderd. Ik wil niettemin over enkele aspecten nog wat meer duidelijkheid hebben. Ik geef op grond van de gewisselde stukken een opsomming van enkele door mij getrokken conclusies en ik verneem graag van de bewindslieden of die conclusies juist zijn, want is lang niet voor iedereen duidelijk, wat de schriftelijke gedachtenwisseling heeft opgeleverd. Dat blijkt ook uit de media.

Voorzitter, het is goed dat in artikel 3 geregeld wordt dat kerkelijke activiteiten en directe afgeleiden daarvan buiten het bereik van de wet vallen. De geestelijke vrijheid wordt in ieder geval niet beperkt tot de huiskamer. Bovendien begrijp ik dat niet elke kerkelijke activiteit buiten het bereik van de wet valt. De aard van de activiteit is bepalend. Concreter: de predikantenopleiding is, voor zover die uitgaat van een kerk, een zelfstandig onderdeel en ze valt dus buiten de wet. Een gewone basisschool valt, zelfs als het bevoegd gezag bij de kerkeraad ligt, echter onder het bereik van de

verboden die in de artikelen 5 en 7 zijn neergelegd. Is dit juist? In ieder geval valt het verhuren van kerkelijke ruimten normaal onder de aanbidding van goederen en diensten indien dit aanbod breder geldt dan uitsluitend de kerkelijke leden van de eigen gemeenten, begrijp ik. Maar dat is toch niet te geloven? Het bevoegd gezag in een kerkelijke gemeente mag toch zeker baas in eigen huis zijn? De wetgever wil de scheidslijn veel te rechtlijnig trekken. Welk publiek belang is daarmee gediend? Een kerkelijke gemeente die met eigen geld een kerkzaal annex vergaderlokaliteiten heeft gerealiseerd en die ruimten ook aan derden verhuurt, zou toch ongeloofwaardig zijn als op geen enkele wijze rekening zou worden gehouden met onderscheid naar bijvoorbeeld godsdienstige dan wel politieke overtuiging van de huurder? Wil het kabinet dit punt in heroverweging nemen?

Elk onderscheid met betrekking tot personeelsbeleid is verboden, maar voor scholen op een levensbeschouwelijke grondslag en voor andere identiteitsgebonden instellingen wordt bij wijze van uitzondering ruimte gelaten een het tot nu toe gevoerd personeelsbeleid te continueren. Er kunnen eisen worden gesteld die gelet op het doel van de instelling nodig zijn voor de vervulling van de functie respectievelijk de verwezenlijking van de grondslag. Vervolgens noteer ik dat het de instelling zelf is die bepaalt welke eisen dit zijn en ook voor wie die gelden, naar ik aanneem. Met andere woorden: er wordt niet bij wet geregeld welke eisen wel gesteld mogen worden en welke niet. Is mijn conclusie juist?

Kort en goed, ik versta uit hetgeen uit de stukken tot ons gekomen is dat er ten opzichte van de huidige situatie niets verandert, zij dat de regel van nu wordt omgezet in een goedgunstige uitzondering. En dat is niet zonder betekenis.

Maar hiermee is niet alles gezegd. Die uitzondering kan pas worden geëffectueerd als de eisen niet leiden tot onderscheid op grond van het enkele feit van de genoemde onderscheidingsgronden. En uiteindelijk bepaalt de rechter of het desbetreffende bevoegd gezag in het gelijk wordt gesteld. Of dat gebeurt, valt nog maar te bezien. Ik kom daar

straks op terug als ik de positie van de rechter in het geheel beoordeel.

Een belangrijk punt is dat bij de te stellen functie-eisen ook gedragingen kunnen worden betrokken buiten de instelling. Met andere woorden, er kan van personeel bijvoorbeeld worden gevraagd ook buiten de school te leven naar Bijbelse normen. Geldt dat dan voor elk aan te trekken personeelslid, ongeacht de taak die deze persoon binnen de formatie heeft? Een affaire als onlangs in Woudenberg met betrekking tot de ongehuwd samenwonende onderwijzeres kan zich dus niet meer voordoen. Het bevoegd gezag is gerechtigd zo iemand te ontslaan als niet aan de eisen van de werkgever wordt voldaan, mits een en ander niet leidt tot onderscheid op basis van, enz. Is die conclusie juist?

Of die vrijheid zich voor het bijzonder onderwijs nu verder uitstrekt dan voor andere identiteitsgebonden instellingen is me nog niet helemaal duidelijk. Ik wijs op de bijzondere formulering die wel voor het bijzonder onderwijs – de verwezenlijking van de grondslag – wordt gebruikt en niet voor de andere instellingen. Is er verschil, waar zit het verschil en wat is de verklaring van dit verschil? Als wordt gesteld dat voor leerkrachten geldt dat die op positieve wijze invulling moeten geven aan de grondslag, dan mag dat waar zijn, maar dit geldt toch ook voor de bejaardenverzorgster, de verpleegkundige, de programmamaker bij een omroep en ga zo maar door? Een geloofsovertuiging, een levensbeschouwing is toch geen hoed, die je op en af kunt zetten? Dat doortrekt heel je doen en laten en voor hen die van je diensten afhankelijk zijn, is dat toch een essentiële zaak? Godsdienst is geen privézaak, die zich uitsluitend afspeelt binnen de muren van het eigen huis en hooguit de kerk. Wie dat meent, heeft geen besef van wat het christelijke geloof ten diepste en het dienen van Christus inhoudt. Dat behoeft ik deze bewindslieden hopelijk niet nader te verduidelijken.

Voor zover het verschil zou voortvloeien uit artikel 23 van de Grondwet inzake onderwijsvrijheid, overtuigt dat niet. De vrijheid van onderwijs is wat de organisatievrijheid betreft, in principe slechts een verbijzondering van de vrijheid

van godsdienst en levensovertuiging. De vrijheid die hier nauwkeurig is gedefinieerd komt in principe ook toe aan andere georganiseerde uitingen van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging – ik wijs op de derde schil – zoals identiteitsgebonden charitatieve instellingen. Ik hoop van de regering hierop een reactie te krijgen.

Intussen heb ik een amendement ingediend om te bereiken dat instellingen op levensbeschouwelijke grondslag op het punt van het personeelsbeleid een zelfde ruimte toekomt als instellingen van bijzonder onderwijs.

De aanbidding van diensten e.d. in de privésfeer blijft buiten bereik van de wet. Een goede zaak. Hierin valt iets terug te vinden van de toetssteen dat ter zake van overheidsop treden in de private samenlevingskringen een publiek belang aan de orde moet zijn. Het primaat geldt van de persoonlijke levenssfeer. De vraag is evenwel of je wel kunt spreken van een rechtvaardiging van het verbod van onderscheid in het economische verkeer in al zijn facetten zoals dat in zijn algemeenheid geldt. Zijn er niet meer sectoren dan de privésfeer, waarbij een collectief belang om in te grijpen niet aanwezig is? Zie de christelijke camping of de christelijke boekhandelaar waar al eerder sprake van was bij de voorbereiding van de uitbreiding van het Wetboek van Strafrecht. Het valt werkelijk niet in te zien waarom een camping – collega Schutte gaf dit voorbeeld ook – zich niet bij het aanbieden van de diensten zou mogen richten op een bepaalde doelgroep bij uitsluiting van anderen, evenmin als daarbij serieus kan worden aangenomen dat anderen daarbij in hun rechten en vrijheden zouden kunnen worden aangetast. Kunnen de bewindslieden zich voorstellen dat steeds meer christenen in onze tijd, in onze geseculariseerde samenleving, de behoefte hebben om ook gedurende hun vakantie met gelijkgezinden op te trekken en niet keer op keer te worden geconfronteerd met handelingen of gedragingen die hen op religieuze gronden tegen de borst stuiten? Ik noem aankomst en vertrek op zondag, het topless zonnen en zwemmen, het ongehuwd samen in een tent overnachten en noem maar op. Daar ergeren mensen

zich aan. Welk publiek belang verzet zich daartegen als er in ons land legio campings zijn waar dergelijke huisregels niet gelden? Mag die ene camping die dan wel hebben? Waarom niet?

Het wetsvoorstel kent, als gesteld, uitzonderingen voor een eigen personeelsbeleid voor scholen en instellingen, alsmede een toelatingsbeleid voor scholen. Maar er is een belangrijke voorwaarde. Onderscheid dat binnen deze uitzonderingen valt, mag niet leiden tot onderscheid op basis van het enkele feit van ras, politieke overtuiging, burgerlijke staat, homo- of heteroseksuele gerichtheid. De rechter toetst of zulks al dan niet het geval is. Belangrijk is nu hoe die enkele-feitconstructie moet worden verstaan. Uit de schriftelijke voorbereiding trek ik de volgende conclusie.

Een voorbeeld: een ongehuwd samenwonend personeelslid kan niet uitsluitend op grond van dit ongehuwd samenwonen worden geweigerd, maar wel in zoverre daaruit onontkoombaar de conclusie moet worden getrokken dat men niet meer dezelfde geestelijke basis heeft van waaruit wordt gewerkt in de instelling. Voorts concludeer ik op dit punt dat de mate waarin functie-eisen worden gesteld aan personeel op minder identiteitsgevoelige posten, sterk zal afhangen van het feit hoe op die punten de identiteit van een instelling tot dusverre vorm is gegeven. Wie tot dusverre aan kantinepersoneel geen eisen stelde in verband met de grondslag, zal dit ook in de toekomst niet mogen doen. Wie het hele personeel betrok bij het uitdragen van de identiteit kan dit in beginsel wel, zij het dat de toetsing door de rechter nog kan volgen. Is dit juist?

Specifiek ten aanzien van de instellingen van bijzonder onderwijs roept de enkele-feitconstructie nog enkele vragen op. Is die constructie, die immers beperkingen inhoudt voor de vrijheid van het bijzonder onderwijs om een eigen personeelsbeleid te voeren, in overeenstemming met artikel 23 van de Grondwet? De Raad van State heeft benadrukt dat dit niet het geval is. Volgens de raad garandeert artikel 23 van de Grondwet dat zaken van benoeming en ontslag ten volle zaken van het bevoegd gezag zijn. De regering bestrijdt dit en wijst ter onderstreping hiervan op eerdere

beperkingen op artikel 23, die voortvloeien uit met name de arbeidswetgeving. Maar heeft de Raad van State dan door de jaren heen een andere interpretatie kunnen aanhangen van de ware bedoeling van artikel 23 van de Grondwet en voorheen artikel 208 van de Grondwet? Dat kan natuurlijk nauwelijks worden geloofd en naar mijn idee zal het kabinet nu eerder een nieuwe interpretatie invoeren.

Nu kan op zich niet worden ontkend dat al verscheidene beperkingen op artikel 23 zijn doorgevoerd. Zij kunnen achteraf worden betreurd en de vraag kan rijzen of deze beperkingen wel in overeenstemming zijn met artikel 23. Maar zelfs als dit zonder enige twijfel inderdaad moet worden aangenomen, dan nog blijft staan dat eerdere beperkingen op artikel 23 natuurlijk geen rechtvaardiging kunnen vormen voor latere en in dit geval veel verdergaande beperkingen, zeker niet op zo'n ingrijpende wijze als nu in dit wetsvoorstel wordt voorgestaan. Als dat zo zou zijn, kan artikel 23 wel overboord worden gezet en is er een einde aan de vrijheid van onderwijs in dit land. Dan is artikel 23 een lege huls geworden.

In tegenstelling tot de scholen hebben de andere instellingen geen ruimte voor een eigen, zij het begrensd toelatingsbeleid van bijvoorbeeld bewoners of cliënten. Ik heb hier grote moeite mee, omdat deze regel een forse beperking inhoudt op de wijze waarop de identiteit in de praktijk kan worden vormgegeven. Waar dit op de scholen wel is toegestaan, is het mij absoluut onduidelijk om welke reden dit de instellingen niet is toegestaan. Over het argument dat dit voortvloeit uit artikel 23 van de Grondwet heb ik het al gehad toen ik sprak over het personeelsbeleid. Dit argument deugt niet.

Een ander argument dat ter zake wordt aangevoerd betreft evenwel het schaarse argument. Nu moet van dit argument allereerst worden vastgesteld, dat het een weinig principiële argument is. Het kan maar in zeer beperkte mate dienen ter verklaring van het onderscheid tussen onderwijs en andere instellingen. Wellicht zal hier en daar ook het onderwijsaanbod als schaars kunnen worden gekwalificeerd. Met

enige goede wil kan ik me wel iets voorstellen bij dit argument, maar dan moet dit schaarste-argument wel duidelijker onderbouwd worden dan nu het geval is. Is het zo gesteld in Nederland dat groepen van de bevolking in een dergelijk grote mate de toegang wordt ontzegd tot die instellingen dat zij daardoor ernstig worden belemmerd? Ik heb eerder in mijn betoog al geciteerd uit de nota naar aanleiding van het eindverslag, waarin het kabinet zelf heeft aangegeven dat dit niet het geval is. Het argument is dus gewoon ondeugdelijk. Wij hebben bovendien te maken met instellingen die zijn voortgekomen uit particulier initiatief en wie zich niet wil onderwerpen aan de regels van de betreffende instelling zal elders zijn of haar heil moeten zoeken of samen met gelijkgezinden een eigen initiatief moeten nemen. Zo werkt dat in ons land.

Geldt het schaarste-element overigens wel in alle streken van het land in gelijke mate? In de meeste steden zijn instellingen van verschillende signatuur. Bovendien voeren ook de identiteitsgebonden instellingen vaak een redelijk, vrij open toelatingsbeleid. Zou dan op zijn minst dit criterium niet nader gekwalificeerd moeten worden? Hooguit zou toelating niet geweigerd mogen worden indien binnen redelijke afstand geen andere passende voorziening beschikbaar is. Ik heb ter zake een amendement ingediend om de beperking van artikel 7 alleen van toepassing te laten zijn als aan de hand van objectieve criteria het schaarste-argument daadwerkelijk betekenis heeft.

Voorzitter! Ik heb nog een enkele vraag over de relatie van het nu voorliggende wetsvoorstel met de anti-discriminatieparagraaf in het Wetboek van Strafrecht. Destijds is geconcludeerd dat de inhoud van de AWGB zeker van belang kan zijn bij de beoordeling door de strafrechter van bepaalde gedragingen. Met andere woorden, verboden onderscheid kan tevens discriminatie opleveren. De regering lijkt echter de conclusie te trekken dat dit per definitie discriminatie oplevert. Is dat niet wat kort door de bocht geredeneerd? Moet niet tevens worden voldaan aan de inhoud van artikel 90 van het Wetboek van Strafrecht en loopt dat wel volledig parallel met gedragingen van verboden onder-

scheid? Ik betwijfel dat. Graag een toelichting. De redenering a contrario gaat volgens het kabinet niet op. Dan kan sprake zijn van gerechtvaardigd onderscheid, maar dat hoeft niet. Bij ongerechtvaardigd onderscheid kan wel sprake zijn van discriminatie. Klopt deze redenering wel? Op sommige uitzonderingen, met name artikel 3, alsmede op sommige rechtsverhoudingen ziet de AWGB niet, zodat de AWGB in die gevallen ook geen antwoord kan bieden op de vraag of in casu sprake is van discriminatie. Op de verhoudingen van artikelen 5 en 7 ziet de AWGB uitdrukkelijk wel. Op de hoofdregels die daar van toepassing zijn, worden uitzonderingen toegelaten. Maar op die uitzonderingen kan natuurlijk alleen een beroep worden gedaan indien dit gerechtvaardigd is. Is het beroep op de uitzondering terecht, dan is het onderscheid gerechtvaardigd. En gerechtvaardigd onderscheid via de bepalingen uit de artikelen 5 en 7 zal toch zonder meer discriminatie uitsluiten? Graag een reactie.

Ik zal nog twee punten bespreken, namelijk de commissie gelijke behandeling en de positie van de rechter.

Er wordt een commissie gelijke behandeling ingesteld. Een dergelijk idee is ook geopperd in het oorspronkelijke voorontwerp van wet, waar ik het al over had. In andere voorstellen bleef de commissie buiten zicht. De RPF-fractie heeft geen behoefte aan de betreffende commissie, zeker niet als we letten op de bevoegdheden en de te verwachten samenstelling van de commissie. Het gaat te ver om voor inquisitie te vrezzen, maar het zal duidelijk zijn dat deze commissie als pseudo-rechter zal gaan fungeren. Evenals bij de kinderrechter het rapport van de raad voor de kindbescherming vrijwel altijd bepalend is voor de beschikking, zal in de praktijk straks het advies dan wel de eis van de commissie door de rechter worden gevolgd. Dat belooft weinig goeds, te meer daar ook groepsacties mogelijk worden. Kort en goed, de commissie is overbodig, onnodig en bepaald te veel van het goede. Bovendien is zij te zwaar opgetuigd.

Een aantal van mijn bedenkingen zal ik nog kort samenvatten.

1. De commissie is actief in zowel

het opsporen van discriminatie, zij het dat het om stelselmatige discriminatie moet gaan, als de beoordeling daarvan. Aanklager en rechter ineen dus. Een slechte zaak, strijdig met de beginselen van de rechtspraak. En die zijn toch niet irrelevant, ook al is de commissie geen rechterlijk college in de strikte zin van het woord.

2. De commissie kan uit eigen beweging zaken aanhangig maken bij de rechter. Hiermee wordt de zaak losgekoppeld van de persoon om wie het gaat. Dit zou alleen met toestemming van betrokkene moeten kunnen gebeuren.

3. Nu ook belangenorganisaties zaken aanhangig kunnen maken, worden de stukken die tegen vermeend onderscheid in stelling worden gebracht, wel erg zwaar opgetuigd.

4. Het kabinet blijft voor mij onduidelijk over de samenstelling van de commissie. Willen de bewindslieden toezeggen dat er minstens één vertegenwoordiger uit orthodox-protestantse hoek voor de commissie zal worden gevraagd, zodat iemand in de commissie invoelingsvermogen heeft van wat er in die kringen leeft?

Ik kom tot de positie van de rechter. Het staat vast dat in veel gevallen de rechter aan de hand van de Algemene wet gelijke behandeling moet bepalen of onderscheid dat wordt gemaakt, ook gerechtvaardigd onderscheid is en dus onder de uitzonderingsbepalingen kan vallen. De rechter toetst het personeels- c.q. toelatingsbeleid op marginale wijze. Dat wil zeggen, hij toetst of deze eisen in redelijkheid gesteld mogen worden. Daarbij betreft hij de grondslag en de wijze waarop die grondslag tot uiting komt in de instelling. In dit verband is het een minpunt dat die marginale toetsing niet uit de wettekst valt af te leiden. Het is volkomen gebruikelijk dat de wettekst zelf duidelijk aangeeft of de rechter in een bepaald geval slechts een marginale toetsing toekomt. Vandaar op dit punt een amendement van mijn kant om via invoeging van het begrip "redelijkerwijs" duidelijk vast te leggen dat het inderdaad om een marginale toets gaat. Naar mijn smaak verwijder ik mij daarmee niet van hetgeen de minister over de marginale toetsing met name op bladzijde 51 van de memorie van

antwoord heeft opgemerkt. De terminologie "redelijkerwijs" is ook in andere wetten terug te vinden. Een terughoudende rol van de rechter is des te meer belangrijk omdat ik bang ben, dat de doorsnee rechter in ons land geen besef heeft van wat bijbelgetrouwe christenen drijft om bepaalde standpunten in te nemen, dan wel eisen te stellen en aan wie die eisen worden gesteld. Daarbij is het even belangrijk of een adjunct-directeur of iemand van het kantinepersoneel de grondslag van de instelling onderschrijft, daarnaar leeft en in het persoonlijk leven handelt, zowel tijdens als buiten kantooruren.

Voorzitter! Ik kom tot een afronding en tot een voorlopige conclusie. Het voorliggende wetsvoorstel dient niet te worden aangenomen. De fractie van de RPF zal er in elk geval geen steun aan geven. De motieven daartoe zijn in de loop der jaren menigmaal breed uitgemeten, ook in het betoog dat ik nu afsluit, door op te merken dat ik van harte hoop dat de diep gewortelde bezwaren tegen een Algemene wet gelijke behandeling door de Kamer en door de regering zullen worden onderkend. Discriminatie van burgers in de zin van een ongerechtvaardigde, ongelijke behandeling in gelijke omstandigheden moet met kracht worden bestreden. Daarvoor is echter geen Algemene wet gelijke behandeling nodig. Het wetsvoorstel doet direct dan wel indirect in ernstige mate afbreuk aan het grote goed van enerzijds de vrijheid van godsdienst en anderzijds de vrijheid van onderwijs. Vele facetten van het maatschappelijk leven die tot nu toe normaal werden geacht, worden nu verboden of bij wijze van uitzondering voorlopig nog toegestaan. Maar voor hoelang? Dit is ongelijke behandeling. Het wetsvoorstel geeft personen en vooral groepen instrumenten in handen waardoor het leven en handelen naar Bijbelse normen in hoge mate kan worden belemmerd, zo niet onmogelijk kan worden gemaakt. Dat brengt mensen in gewetensnood. Dit wetsvoorstel is noodzakelijk noch wenselijk en verdient te worden ingetrokken of verworpen.

Ik hoop, dat het kabinet morgen in de beantwoording op fundamentele wijze zal reageren op de inbreng van de Kamer en dat het daarbij een

ultieme poging doet om precies aan te geven wat wel en wat niet onder de uitzonderingen valt. Immers, wie in de afgelopen dagen allerlei beschouwingen in de kranten en bladen heeft gelezen, komt tot de conclusie dat er verschillende interpretaties zijn en dat belooft weinig goeds voor het functioneren van de wet in de praktijk van alledag.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Mijnheer de voorzitter! Wat moeten we als beginpunt nemen van de lange, lange voorgeschiedenis van deze Algemene wet gelijke behandeling? De motie Haas-Berger? Het advies van de Emancipatiecommissie? Het voorontwerp van een wet gelijke behandeling van staatssecretaris Kraaijeveld-Wouters?

Hoe dan ook, de voorgeschiedenis begon lang geleden. Bovendien is de maatschappelijke discussie erover steeds intensief geweest. Ook hier in het parlement is een- en andermaal over de wenselijkheid en de noodzaak van een Algemene wet gelijke behandeling gesproken.

Ook mijn fractie heeft een bijzondere betrokkenheid. Het waren Jeltje van Nieuwenhoven en Ineke Haas-Berger die als eersten en enigen een initiatiefwetsvoorstel indienden over dit onderwerp, een initiatief tegen seksdiscriminatie, met minder discriminatiegronden dus. Dat was het althans aanvankelijk. Later zijn, tijdens de schriftelijke behandeling, de discriminatiegronden ras, politieke gezindheid en levensovertuiging toegevoegd en is de titel van de wet dan ook gewijzigd.

Wat ook al in het initiatief van Van Nieuwenhoven/Haas-Berger zat, was de commissie. De PvdA-fractie heeft het steeds heel belangrijk gevonden dat niet alleen het beginsel van gelijke behandeling verder werd uitgewerkt maar ook dat discriminatie zo goed mogelijk bestreden zou kunnen worden als het ondanks de wettelijke norm toch zou plaatsvinden. Een commissie betekent immers dat naast de gang naar de rechter ook een laagdrempelige voorziening voor burgers open staat. Voor discriminatie op grond van geslacht werkt een soortgelijke commissie al. Als de wet wordt aangenomen komen daar straks de

andere discriminatiegronden bij. Het komt mij voor dat het vooral voor de discriminatie op grond van ras heel belangrijk is. Nog maar kort geleden hebben we hier een verklaring tegen rassendiscriminatie in ontvangst genomen in een plechtige bijeenkomst. Het is heel goed dat zo kort daarna mensen die op grond van ras worden gediscrimineerd, meer mogelijkheden krijgen om zichzelf tegen die discriminatie te verweren.

Er zijn weinig onderwerpen die zoveel en zulke lange discussies met zich mee hebben gebracht als de gelijke behandeling. Niet minder dan drie wetsontwerpen zijn officieel bij de Kamer in behandeling geweest. Daarnaast bestond er nog een groot aantal officieuze versies: van een regeringsontwerp tot een versie van het COC en de VVD. En dat terwijl een ieder in dit huis artikel 1 van de Grondwet, die twee zinnetjes, bijna uit zijn hoofd kent. Voor het geval dat niet zo is, hoeft hij of zij maar naar buiten te kijken om de tekst op de stoep van de Tweede Kamer te kunnen lezen. Dat eerste artikel van de Grondwet is in essentie onomstreden. Alle democratische partijen onderschrijven het belang ervan. Mensen zijn niet gelijk, maar zij zijn wel gelijkwaardig. Hoezeer levensopvattingen en politieke opvattingen ook uiteenlopen, dat uitgangspunt is algemeen.

Die principiële gelijkwaardigheid van mensen noopte de wetgever, serieus werk te maken van beleid en wetgeving waarmee discriminatie kan worden bestreden en in gelijke gevallen gelijk wordt behandeld. Het feit echter dat het uitgangspunt van gelijkwaardigheid van mensen breed wordt gedeeld, evenals de onwenselijkheid van discriminatie, heeft niet kunnen voorkomen dat de totstandkoming van wetgeving op het terrein van de gelijke behandeling lang heeft geduurd. De oorzaak daarvan was niet dat er geen overeenstemming zou zijn over de onwenselijkheid van onderscheid op grond van ras. De oorzaak was evenmin dat er geen overeenstemming zou zijn over de onwenselijkheid van discriminatie op grond van levensovertuiging of politieke gezindheid. Evenmin was er onenigheid over de vraag of onderscheid op grond van geslacht of burgerlijke staat wel plaats zou mogen vinden. Neen, daarover is elke democratische politieke

stroming het in dit land wel eens. Slechts één discriminatiegrond, namelijk homoseksualiteit, in relatie tot één soort van organisatie, namelijk het bijzonder onderwijs, heeft gemaakt dat de totstandkoming van een Algemene wet gelijke behandeling zo lang op zich heeft laten wachten.

Maar gelukkig ligt er nu eindelijk een wet voor die de gelijke behandeling regelt voor alle belangrijke maatschappelijke terreinen, terreinen die van belang zijn voor mensen die deel uitmaken van onze samenleving. Dat is dus iedereen. De wet beslaat wonen, werk, onderwijs, maatschappelijke dienstverlening, gezondheidszorg en het aanbieden van goederen en diensten. Deze wet geeft mensen die gediscrimineerd worden op grond van bijvoorbeeld ras, geslacht en burgerlijke staat instrumenten in handen om samen of alleen die discriminatie te bestrijden. Voor het eerst sinds het voorontwerp van het toenmalige kabinet uit 1981, dus voor het eerst sinds twaalf jaar, ligt er nu een wetsvoorstel dat, naar het zich laat aanzien, kan rekenen op een parlementaire meerderheid. Dat alleen al is, gelet op de voorgeschiedenis, reden voor enige tevredenheid, zeker als de wet nog deze regeerperiode in werking zou treden.

Dat wij een beetje trots zijn op de wet die er nu ligt, komt bovenal, omdat het beschermingsniveau van mensen die worden gediscrimineerd verbeterd wordt. De weg naar de commissie en de rechter staat open voor een ieder die zich gediscrimineerd voelt. Mensen zijn niet meer afhankelijk van het openbaar ministerie. In de strafwet zijn al deze vormen van discriminatie immers al strafbaar gesteld. Bovendien is de norm verhelderd. Het onderzoek van het COC toont het aan. Ook mevrouw Groenman zei al dat, hoe dan ook, het beschermingsniveau wordt verbeterd. Wij zijn erin geslaagd, het jaren slepende conflict over de wet nu op een verantwoorde wijze op te lossen. Dat betekent nog niet dat ik mij er nu, namens de PvdA-fractie, bij deze pleinaire behandeling gemakkelijk van af ga maken. Ik wil namens mijn fractie aangeven en inhoudelijk motiveren waarom wij dit wetsvoorstel zullen steunen. Ik zal daartoe niet elk onderdeel nalopen. Tenslotte hebben

wij al een schriftelijke behandeling gehad. Wel wil ik nadrukkelijk ingaan op een aantal onderdelen. Ook zal ik het kabinet nog een aantal vragen stellen.

Het eerste onderwerp waaraan ik enige aandacht wil besteden, is de relatie tussen de diverse grondrechten. Het gebod tot gelijke behandeling en de vrijheidsrechten, zoals vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van onderwijs, hebben naast alle andere een plaats gekregen in onze Grondwet. Vrijheid en gelijkheid, het zijn de twee pijlers waarop elke democratie gebouwd en in stand gehouden wordt. Toch kunnen vrijheid en gelijkheid in hun onderlinge verhouding spanning oproepen. Vrijheid kan niet absoluut zijn, als er tegelijkertijd een discriminatieverbod bestaat. Het gebod tot gelijk behandelen bestaat aan de andere kant alleen daar waar sprake is van gelijke gevallen. Vrijheid en gelijkheid, het zijn als het ware twee uitersten van een spanningsboog, althans dat kan zo zijn. Velen handelen gelukkig in vrijheid zodanig dat zij niet discrimineren.

Dit wetsvoorstel beoogt die uitersten voor een aantal terreinen en voor een aantal discriminatiegronden dicht bij elkaar te brengen. Zoals in de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel wordt gesteld, wordt het kader aangegeven waarbinnen uiteindelijk, zo nodig en waarschijnlijk meestal nadat de commissie haar werk heeft gedaan, de rechter zijn afweging in het concrete geval moet maken. Hoewel er veel vrijheidsrechten in het geding zijn bij de uitwerking van artikel 1 van de Grondwet, is de discussie steeds beheerst geweest door de relatie tussen artikel 1 en artikel 23, tussen het discriminatieverbod en de vrijheid van onderwijs. Dat was niet zozeer het geval omdat het discriminatieprobleem daar de grootste omvang heeft in kwantitatief opzicht, maar omdat het soms leek alsof het ene deel van de samenleving en haar organisaties, van mening was dat alleen artikel 1 van belang was en het andere deel van de samenleving zwaarder tilde aan de betekenis van artikel 23. Geen van beide is natuurlijk juist. Alle grondwetsartikelen gelden voor iedereen. In die wetenschap is dit wetsontwerp tot stand gebracht door dit kabinet; dit

wetsontwerp waarvoor tijdens de formatie de bouwstenen zijn geformuleerd. Met wederzijdse eerbiediging van de principes, hetgeen overigens stevige gesprekken niet uitsluit, is uiteindelijk een wetsvoorstel tot stand gebracht.

De winst nu is dat de grondwettelijk verankerde principes van gelijke behandeling en vrijheid van onderwijs met elkaar zijn verzoend. Zonder een dergelijke verzoening zou niet alleen de politiek onmachtig zijn gebleven om de gelijke behandeling uit te werken, maar zou ook de Grondwet geweld aan zijn gedaan. Politieke overeenstemming was een noodzakelijke voorwaarde, maar tegelijkertijd zou dat alleen niet voldoende zijn geweest. Ook de inhoudelijke afweging is nodig. Iedere politieke fractie is hoe dan ook gehouden, zich af te vragen hoe de inhoudelijke relatie dient te zijn tussen de diverse grondwettelijke vrijheidsrechten en het grondwettelijk verankerd recht van gelijke behandeling. Richt de Grondwet zich immers niet ook en vooral tot de wetgever? Het antwoord op die vraag is ondubbelzinnig "ja".

Laat ik daarom aangeven hoe de fractie van de PvdA zich als medewetgever heeft opgesteld en zich ook nu opstelt ten aanzien van het punt dat de meeste discussie heeft opgeroepen, te weten artikel 5, lid 2, onderdeel c. Daarin komt bij uitstek de relatie aan de orde tussen artikel 1 van de Grondwet, waarin het gelijkheidsbeginsel is opgenomen en artikel 23 van diezelfde Grondwet, waarin de vrijheid van onderwijs is geregeld. In dat lid is bepaald dat een instelling voor bijzonder onderwijs eisen mag stellen die nodig zijn voor de verwezenlijking van haar grondslag. Daarbij mag onderscheid worden gemaakt naar godsdienst en/of levensovertuiging. Dat spreekt natuurlijk vanzelf. Een katholieke, islamitische, gereformeerde of antroposofische school mag van zijn aspirant-werknemers vragen dat zij bereid en in staat zijn om aan de grondslag van de school inhoud te geven. Maar als de instelling van bijzonder onderwijs die eisen stelt, dan mogen die eisen nooit zo ver gaan dat deze leiden tot onderscheid op het enkele feit van één van de discriminatiegronden. Stel dus het geval dat inherent aan de grondslag

van een school is dat een bepaalde politieke gezindheid niet kan. De vrijheid van onderwijs gaat dan niet zo ver dat een bijzondere school iemand, die overigens geheel en al geschikt is voor de desbetreffende functie, mag afwijzen – of in voorkomende gevallen ontslaan – enkel en alleen omdat de politieke gezindheid niet de juiste is.

Exact hetzelfde geldt met betrekking tot homoseksualiteit. Stel het geval dat de grondslag van een bepaalde bijzondere school inhoudt dat homoseksualiteit verwerpelijk is en stel dat op diezelfde school een leerkracht, die al enige jaren tot volle tevredenheid functioneert, tot de ontdekking komt dat hij homoseksueel is, dan kan dat geen reden voor zijn ontslag zijn. Evenmin kan een reden voor zijn ontslag zijn dat hij zijn homoseksualiteit uit, zich ernaar gedraagt, een relatie aangaat en samenwoont. Dat valt immers onder de definitie van homoseksuele of heteroseksuele gerichtheid, die onder andere in het nader rapport is gegeven. Het gaat om, zoals de heer Krajenbrink zei, het complex van gedragingen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Voorzitter! Ik wil mevrouw Kalsbeek het nader rapport nog even voorhouden. Daarin wordt uitgelegd wat het begrip "seksuele gerichtheid" inhoudt, namelijk iemands gerichtheid in seksuele gevoelens en liefdesgevoelens, uitingen en relaties. Vervolgens staat er dat daarmee niet wordt uitgesloten dat de leef- en woonsituatie ook mag worden meegenomen in de afweging. Dus je mag niet op grond van het enkele feit van de seksuele gerichtheid onderscheid maken. Daar zijn wij het over eens. De regering zegt echter, niet alleen hierin, maar ook in andere stukken dat de woon- en leefsituatie wel degelijk een reden kan zijn om dat onderscheid alsnog te maken. Mijns inziens is mevrouw Kalsbeek wat naïef bezig, want er zijn in de stukken toch veel opmerkingen gemaakt die haar ongerust zouden moeten maken.

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Ik denk dat u zich daarin vergist, maar dat zal blijken. Samenwonen hoort, zoals de heer Lankhorst heeft gezegd, bij de

normale manier van omgaan van mensen met elkaar. Als je bepaalde gevoelens hebt, of ze nu homo- of heteroseksueel zijn, en je uit die gevoelens binnen een relatie en je woont samen, dan valt dat onder de homoseksuele gerichtheid.

Mevrouw **Groenman** (D66): Daar zijn wij het volstrekt over eens en ik neem aan dat u net zo onder de indruk was van het verhaal van de heer Lankhorst als ik, maar het is een ander verhaal dan de regering voortdurend houdt. De regering is van mening dat een bijzondere school de mogelijkheid heeft om, als dat in verband met de functie en de grondslag nodig is, ook de woon- en leefsituatie mede in de overwegingen te betrekken. Dat is toch iets anders en daarvoor wil ik mevrouw Kalsbeek waarschuwen. De stukken geven mij aanleiding tot grote zorg. Mevrouw Kalsbeek en ik zijn het natuurlijk eens. Ik hoop echter dat zij op haar standpunt blijft en dat zij de regering daarop aanspreekt.

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): U gaat ervan uit dat ik het bij het verkeerde eind heb in die zin, dat het kabinet een andere mening is toegedaan. Ik ben ervan overtuigd dat dit niet het geval is. Ik weet op welke wijze het wetsvoorstel tot stand is gekomen. Ik weet op welke wijze bij de formatie is gesproken over de zaken die al dan niet onder deze wet moeten vallen. Dit onderdeel is expliciet aan de orde geweest en ik ken de houding op basis waarvan het wetsvoorstel tot stand is gebracht.

Mevrouw **Groenman** (D66): Bij de formatie was ik niet aanwezig, maar ik heb wel de stukken gelezen!

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Mevrouw Kalsbeek is goed van vertrouwen. Op bladzijde 8 van de memorie van toelichting wordt echter vermeld dat een bijzondere school een leraar, die de tot die grondslag te rekenen seksuele moraal onderschrijft, mag weigeren als hij zich er niet naar gedraagt. Hoe zit dat dan?

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Er is al veel gezegd over wat verstaan zou moeten worden onder bijkomende omstandigheden. Ik denk

niet dat wij er wijs aan doen om in de casuïstiek te treden. Ik stel vast dat dezelfde eisen die aan homoseksuelen worden gesteld, ook aan heteroseksuelen gesteld moeten worden. Eisen die aan witte mensen worden gesteld, moeten ook aan zwarte mensen worden gesteld. Dat is de essentie van het wetsvoorstel, dat beoogt, discriminatie tegen te gaan en een gelijke behandeling te verzekeren.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): De seksuele moraal van hetero's zal, als zij gehuwd samenwonen, per definitie niet zo'n probleem zijn. Maar ik kom dan op de andere seksuele moraal, het ongehuwd samenwonen van hetero's en van mensen van gelijk geslacht. De minister heeft in de Gay Krant gesteld dat het samenwonen van twee mensen van gelijk geslacht zelfs een grond van ontslag kan zijn. Ik begrijp nog steeds niet dat mevrouw Kalsbeek niet aanvoelt dat die bijkomende omstandigheden toch heel wat dieper in een mensenleven kunnen ingrijpen dan zij nu zelf wilt geloven. Ik zoek niet naar casuïstiek. Ik vraag niet of iemand een zoek driehoek mag dragen of dat iemand zijn geaardheid al dan niet mag laten blijken op school. Ik vraag slechts van dit kabinet en ook van mevrouw Kalsbeek of wordt gegarandeerd dat men achter de eigen deur mag doen wat men wil. Mevrouw Kalsbeek denkt dat dit gegarandeerd is.

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): De enkele-feitconstructie is door velen opgevat als: je mag het wel zijn, maar je mag het niet doen. Ik geef aan dat ten aanzien van de seksuele gerichtheid onder de enkele-feitconstructie het geheel moet worden verstaan van gevoelens, uitingen en relaties. Daaronder valt ook het samenwonen. Ik begrijp uit de woorden van mevrouw Rempt dat zij denkt dat het kabinet daarover een andere opvatting heeft. Zij zal daarover morgen uitsluitsel krijgen.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Waar de heer Krajenbrink niet is ingegaan op deze kwestie en hij allerlei "wollige" opmerkingen maakte waaruit ik niet heb kunnen opmaken dat de leefsi-

Kalsbeek-Jasperse

tuatie geen rol mag spelen, begrijp ik dat het voor de Partij van de Arbeid absoluut is uitgesloten dat dit een rol mag spelen.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse

(PvdA): Ik heb de heer Krajenbrink horen zeggen dat het complex van gedragingen valt onder de hetero en homoseksuele gerichtheid.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh

(VVD): Ik heb het niet over "een complex van gedragingen", maar over dit zeer expliciete punt.

Mevrouw Groenman (D66):

Waarom is de enkele-feitconstructie nodig, als zij zegt dat onder seksuele gerichtheid een complex van gedragingen valt, inclusief wonen en relaties?

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse

(PvdA): Mevrouw Rempt heeft in haar eerste termijn reeds gezegd dat de enkele-feitconstructie er in essentie niet zoveel toe doet. Het gaat erom, op welke wijze zij wordt geïnterpreteerd. Die constructie is er "pratendeweg" ingekomen. Als iemand leraar is op een bijzondere school en na verloop van tijd ontdekt dat hij homoseksueel is, kan die school hem dan om dat feit ontslaan? Neen, hebben wij toen geconcludeerd en zo is het ook in het wetsvoorstel opgenomen.

Mevrouw Groenman (D66):

Mevrouw Kalsbeek zegt dat het enkele feit niet nodig is, maar het hangt er wel vanaf hoe het geïnterpreteerd wordt. Daar gaat nu precies de discussie over.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse

(PvdA): Daar gaat dit debat nu toch over?

Mevrouw Groenman (D66):

Maar mevrouw Kalsbeek heeft er een andere mening over dan wellicht het kabinet en wellicht de heer Krajenbrink. Ik vroeg alleen maar waarom die enkele-feitconstructie nodig is, waarop mevrouw Kalsbeek antwoordde dat het pratendeweg zo gekomen is en het er toen maar in gelaten werd. Dat is toch onzin?

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse

(PvdA): Neen, dat is dus geen onzin. Ik heb aangegeven – en dat kan ik

voor de derde, vierde of vijfde keer doen – wat ik er namens mijn fractie onder mag verstaan. Ik heb ook aangegeven wat de heer Krajenbrink daaronder verstaat. Dat heeft mevrouw Groenman hem zelf horen zeggen: het complex van gedragingen. Ik ga ervan uit – daartoe heb ik goede redenen – dat het kabinet daar hetzelfde onder verstaat: datgene wat aan heteroseksuelen wordt toegestaan aan uitingen, gedrag en relaties wordt ook aan homoseksuelen toegestaan. Daaronder hoort samenwonen. Dat geldt voor heteroseksuelen en dat geldt ook voor homoseksuelen.

Minister Hirsch Ballin: Mijnheer de voorzitter! Ik wil alleen even opmerken, zonder vooruit te lopen op ons antwoord, dat mevrouw Rempt niet uitging van een correct citaat van mij uit de Gay Krant toen zij vanmiddag sprak. Omdat dit citaat zojuist opnieuw ter sprake kwam, breng ik dit even onder de aandacht.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse

(PvdA): Ik meen dat door dit wetsvoorstel meer duidelijkheid wordt geschapen dan in het voorstel van het vorige kabinet. Daar doelde ik overigens op toen ik in de Gay Krant sprak over een wetsvoorstel dat minder was dan het onderhavige wetsvoorstel.

Ik heb overigens inderdaad in het artikel in de Gay Krant gezien dat daar een verkeerd jaartal in genoemd werd, waardoor het misverstand dat kennelijk bij mevrouw Rempt is gerezen, kon ontstaan. Daarvoor bied ik mijn excuses aan, want dit was geenszins mijn bedoeling.

Het betrof dus het vorige regeringsvoorstel. Wat stond daarin? Dat bij de eisen die een bijzondere school in redelijkheid mocht stellen, de persoonlijke levenssfeer geëerbiedigd diende te worden. Indien die eisen leidden tot onderscheid op grond van burgerlijke staat, ras, homoseksuele gerichtheid of een van de andere verboden discriminatiegronden, dan staat het wetsvoorstel van het vorige kabinet daaraan niet in de weg. Het bood geen bescherming aan de desbetreffende gehuwde vrouwelijke of homoseksuele werknemer of aspirant-werknemer. Mijn fractie acht dit wetsvoorstel daarom dus beter dan het vorige.

Het merkwaardige is dat de bepaling – ik spreek nu weer over het onderhavige wetsvoorstel – van twee kanten bekritiseerd is. Aan de ene kant hoort men dat de bepaling de vrijheid van onderwijs aantast. De Raad van State zegt dat, maar ook vanuit confessionele kring is dat geluid gehoord. Ik noem slechts de heren Velema en Koekkoek. Het advies van de laatste is door een aantal organisaties op confessionele grondslag overgenomen. Dat is de ene kant. Aan de andere kant staat bijvoorbeeld het COC. Daar is men van mening dat deze bepaling te weinig recht doet aan het beginsel van gelijke behandeling. Voor de laatste groep critici is vooral de zogenaamde enkele-feitconstructie een probleem, vooral in relatie tot homoseksualiteit. Door deze critici wordt de indruk gewekt dat men wel homoseksueel mag zijn, maar er niet naar mag leven. Gelukkig is dat een misvatting, die het kabinet dan ook en uiteraard bestreden heeft. Op bladzijde 13 van de memorie van toelichting is te lezen dat seksuele gerichtheid ziet op de gerichtheid van een persoon in seksuele gevoelens, liefdesgevoelens, -uitingen en relaties.

Ten slotte wijs ik in dit verband op het onderzoek van het COC, zoals ik al eerder deed. Het COC heeft een aantal voorbeelden waarin homoseksuelen werden gediscrimineerd, voorgelegd aan juristen en advocaten. De conclusie van dat onderzoek is dat dit wetsvoorstel een wezenlijke verbetering betekent ten opzichte van de huidige situatie voor hen die zich gediscrimineerd weten. Interessant is bovendien dat die zogenaamde enkele-feitconstructie daaraan geen afbreuk doet.

Een volgend punt waaraan ik aandacht wil schenken, is de structuur van het wetsvoorstel. Het heeft een zogenaamd gesloten karakter. Voor directe discriminatie geldt dat op die terreinen en met betrekking tot die discriminatiegronden die in de wet zijn genoemd, er sprake is van een verbod op het maken van onderscheid, tenzij de wet met zoveel woorden een uitzondering toelaat. Met deze keuze voor een gesloten karakter van de wet is mijn fractie het eens. Het gaat er immers om dat deze wet meer duidelijkheid biedt dan het algemene discriminatieverbod uit artikel 1 van

de Grondwet. Het alternatief zou zijn een formulering zoals ooit door D66 werd bepleit, namelijk dat onderscheid verboden is, tenzij er een objectieve rechtvaardigingsgrond bestaat. De meerwaarde van dergelijke wetgeving zou onzes inziens te verwaarlozen zijn. Ook nu al is zonneklaar dat in ons land niet gediscrimineerd mag worden, op welke grond dan ook.

Mevrouw Groenman (D66): Voorzitter! Ik meen dat mevrouw Kalsbeek nu wat kort door de bocht gaat. Een algemeen kernartikel zoals indertijd door ons is bepleit, was inderdaad dat er niet gediscrimineerd mag worden zonder objectieve rechtvaardigingsgrond. Wij hebben daar echter wel nadrukkelijk bij gezegd welke gronden dat moet inhouden en welke terreinen dat zou moeten bestrijken, inclusief positieve actie indien het gaat om voorkeursbehandeling. Het was dus niet alleen maar een kernartikel. Het ging wel degelijk ook over de gronden en de terreinen. De bedoeling was, dat je de rechter in ieder geval een instructie meegaf om te kunnen oordelen.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): De discussie wordt niet moeilijk en ingewikkeld als je het hebt over de gronden of de maatschappelijke terreinen op zichzelf. Daarover – misschien een terrein meer of een discriminatiegrond meer of minder – zijn wij het allemaal wel ongeveer eens. Het gaat erover hoe je aan de ene kant het grondrecht van gelijke behandeling en aan de andere kant de vrijheidsrechten op zo'n manier vormgeeft, dat je daardoor aan de rechter inderdaad een kader biedt dat meer aangeeft dan artikel 1 van de Grondwet. Ik meen dus, dat je met zo'n kernartikel, waarin dus wordt gezegd dat direct onderscheid verboden is tenzij er een objectieve rechtvaardigingsgrond is, het afwegingsproces geheel en al bij de rechter legt. En ik meen, dat de wetgever daarin ook een taak heeft.

Mevrouw Groenman (D66): Ja, maar dan moet je het dus wel goed doen als wetgever. Dan moet je wel goede instructies meegeven aan de rechter.

Mevrouw Kalsbeek-Jasperse (PvdA): Ja, absoluut.

Voorzitter! De fractie van de Partij van de Arbeid meent dus, dat wij zelf als medewetgever moeten aangeven wat wij wel en wat wij geen geoorloofd onderscheid vinden. Dat is dus hier, in dit wetsvoorstel, gebeurd. De vraag die vervolgens rijst, is of dat goed is gebeurd. Mijn fractie meent van wel. Bij een gesloten systeem kan de vrees ontstaan, dat je bepaalde uitzonderingen die wel geoorloofd zouden moeten zijn, vergeet op te nemen in de wet. Het aardige is dat je daarop eigenlijk een heel goede check hebt als een wetsvoorstel zo breed wordt bediscussieerd in de samenleving als dit. Zo is er een enkele uitzondering toegevoegd. Het LBR wees erop, dat het bij bepaalde beroepen wenselijk kan zijn om onderscheid te maken naar ras. Denk bijvoorbeeld aan een fotomodel, een acteur of een model voor de kapperschool. Terecht dus wordt de uitzondering in de op deze wet gebaseerde AMvB opgenomen.

Een tweede aangedragen uitzondering is die van de actuariële berekeningen bij levensverzekeringen en pensioenen. Oorzaak daarvan is dat mannen statistisch gezien korter leven dan vrouwen. Verzekeraars vinden het vaak noodzakelijk om dat gegeven mee te nemen bij het vaststellen van de hoogte van de premies. Het kabinet heeft dat gehonoreerd en zal in de AMvB gebaseerd op artikel 2, vijfde lid, die uitzondering toestaan. Eerlijk gezegd, kan mijn fractie niet zo erg veel enthousiasme opbrengen voor die uitzondering. Wel moeten ook wij erkennen dat er nu nog technische problemen zijn. Het is echter de vraag, of die niet oplosbaar zijn. Bovendien is het de vraag, of de overheid daar niet een stimulerende rol in kan spelen. Immers, de overheid zelf is ook in het geding. Stel, dat de rechter straks tot het oordeel komt, dat ook bij individueel afgesloten verzekeringen en dergelijke aan vrouwen geen andere premie mag worden berekend dan aan mannen. De rechter kan tot dit oordeel komen op grond van internationale verdragen. Gevolg daarvan zou zijn, dat weer een regeling van de Nederlandse wetgever, in dit geval een AMvB, strijdig is met het internationale recht. Dat kan toch eigenlijk niet. Daarom verzoek ik het

kabinet dringend om aan te geven hoe dit kan worden voorkomen.

Een volgend belangrijk element van de wet zijn uiteraard de gronden waarop het maken van onderscheid verboden is. Zijn dat de juiste? Hadden het er meer moeten zijn? In de schriftelijke voorbereiding zijn ten minste drie andere gronden aan de orde geweest, namelijk leeftijd, gehandicapt zijn en nationaliteit. Ook de Partij van de Arbeid heeft indringend de aandacht gevraagd voor deze drie discriminatiegronden.

Laat ik eerst ingaan op de discriminatiegronden leeftijd en handicap. Een ding is immers helder: mensen worden gediscrimineerd omdat zij te oud of te jong zijn of omdat zij een handicap hebben. Ook duidelijk is, dat de wetgever een verantwoordelijkheid heeft bij het tegengaan van discriminatie, dus ook van discriminatie op basis van leeftijd of gehandicapt zijn. De vraag die nu voorligt, is hoe dat het beste kan. De complicatie bij de discriminatiegronden leeftijd en gehandicapt zijn, is dat niet alle onderscheid op deze gronden tot discriminatie leidt. Sterker nog, een aantal vormen van onderscheid op grond van leeftijd of gehandicapt zijn is zelfs zeer wenselijk. De leerplichtige leeftijd, het verbod op kinderarbeid, de leeftijden waarop pensionering of VUT een recht worden zijn beschermende maatregelen waarbij wel onderscheid naar leeftijd wordt gemaakt dat door weinigen als onwenselijk zal worden gezien.

Het kabinet doet nu onderzoek naar het voorkomen van leeftijdsdiscriminatie. Het moet mij namens de fractie van het hart dat dit wel een beetje lang duurt. Wanneer worden de resultaten van het onderzoek bekend? Mag ik hopen dat het kabinet dan ook meteen aangeeft wat te doen aan die discriminatie?

Bij gehandicapt zijn, geldt mogelijk nog sterker dat niet alle onderscheid discriminatie is. Stel je voor dat men geen onderscheid zou mogen maken tussen gehandicapten en niet-gehandicapten. Stel je voor dat aan gehandicapten geen extra-faciliteiten of andere faciliteiten ter beschikking zouden mogen worden gesteld om de handicap zoveel mogelijk te compenseren. Bij zo'n verbod tot het maken van onderscheid zouden gehandicapten nog veel moeilijker kunnen deelnemen

aan het maatschappelijk leven. Dat kan natuurlijk niet. Natuurlijk wil ook niemand dat: een verbod op het maken van onderscheid in de strikte zin des woords zoals dat voor de andere discriminatiegronden in de Algemene wet gelijke behandeling is vastgelegd, kan niet werken voor gehandicapten. De vraag is dus wat er wel kan.

Discriminatie van gehandicapten komt voor. Daarover kan geen twijfel bestaan. Discriminatie, het ongerechtvaardigd maken van onderscheid moet zoveel mogelijk worden tegengegaan. Ook daarover bestaat voor mijn fractie geen twijfel. Wat is daarvoor nu de beste methode? De fractie van D66 heeft op dit punt een amendement ingediend. Ik hoor daar graag het oordeel van het kabinet over. Vooralsnog overtuigt dit amendement mijn fractie niet. Want wat staat daar in essentie? Het maken van onderscheid tussen gehandicapten en niet-gehandicapten is niet toegestaan, tenzij er een goede reden voor is. In juridische termen heet dit: tenzij er een objectieve rechtvaardigingsgrond is. Dat lijkt mij nu niets toe te voegen aan de bestaande regelgeving. Het is immers zonneklaar dat discriminatie niet mag. Ik verwijs naar de Grondwet. De vraag die beantwoord moet worden, is: wanneer is er sprake van het terecht maken van onderscheid en wanneer is dat onterecht en dus discriminatie. Daarop geeft het amendement van D66 geen antwoord. En dat is nu juist de cruciale vraag.

Mevrouw **Groenman** (D66): Voorzitter! Mevrouw Kalsbeek moet de uitleg bij het amendement wel goed lezen. Daar staat als slotbepaling: tenzij er een objectieve rechtvaardiging is. Het amendement houdt ook een voorkeursbehandeling. Er worden een aantal uitzonderingen gemaakt, onder andere voor redelijke eisen die gesteld kunnen worden, bijvoorbeeld functie-eisen in verband met een handicap. Het amendement is dus vrij sluitend. Ik zou niet weten hoe je dit anders moet regelen. Je kunt alles wel onderzoeken, maar je moet het ook regelen. Het is niet zo dat discriminatie geregeld is. Discriminatie is verboden voor de overheid. Mevrouw Kalsbeek weet dat even goed als ik. Artikel 1 van de Grondwet regelt

alleen het verbod in de verticale verhouding tussen overheid en burger en niet tussen burgers onderling. Daarom is juist deze Algemene wet gelijke behandeling voorgesteld. Daarin worden alle andere gronden geregeld. Voor gehandicapten zeggen wij dan: laat maar zitten. Voor hen geldt artikel 1 van de Grondwet. Dat kan dus niet. Discriminatie van gehandicapten moet dus op een manier geregeld worden. Mijn amendement biedt een sluitende oplossing.

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Mevrouw Groenman gaat voorbij aan de portee van mijn betoog tot nu toe. Ik heb gezegd dat discriminatie van gehandicapten voorkomt. Ook ik vind dat de wetgever een taak heeft in het bestrijden van die discriminatie. Daarover bestaat tussen ons geen enkele verschil van opvatting. Ik verschil met mevrouw Groenman van opvatting over de beste methode. Als haar amendement zou worden aangenomen, dan oogt dat misschien aardig, maar het geeft gehandicapten geen enkele mogelijkheid meer dan nu bestaat om op te komen tegen discriminatie. Daarom wil ik namens de fractie van de Partij van de Arbeid pleiten voor het zoeken naar een andere en betere manier om discriminatie van gehandicapten te bestrijden.

Mevrouw **Groenman** (D66): Mag ik vragen waarom mijn amendement gehandicapten geen enkele mogelijkheid meer geeft dan zij nu reeds hebben?

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Het amendement verheldert de norm niet. In het amendement staat alleen dat er geen onderscheid gemaakt mag worden, tenzij er een objectieve rechtvaardigheidsgrond is. De discussie in het maatschappelijk verkeer zal steeds gaan over de vraag welke rechtvaardigheidsgrond wel objectief is en welke niet. Ik wil dat het kabinet gaat onderzoeken waar discriminatie het meeste voorkomt en het meest dringend bestreden moet worden. De diagnose moet als het ware goed gesteld worden, zodat wij weten welke vormen van discriminatie wij moeten bestrijden. Vervolgens moet worden aangegeven hoe dat het

beste kan gebeuren met welke wettelijke maatregelen. Misschien zijn er zelfs andere maatregelen nodig. Het is echter goed mogelijk dat daarvoor wettelijke maatregelen nodig zijn of ontworpen moeten worden. Ik denk daarbij aan een *Americans with Disabilities Act*, zoals deze in de VS bestaat. Misschien zijn er wel andere en betere alternatieven. Mijn fractie overweegt dan ook, op dit punt met de fractie van het CDA een motie in te dienen.

Mevrouw **Groenman** (D66): Voorzitter! Dat wordt dan een motie waarin gevraagd wordt, onderzoek te doen naar iets wat wij allang weten.

Mevrouw **Kalsbeek-Jasperse** (PvdA): Neen. Wij weten dat discriminatie voorkomt. Dat heb ik al gesteld. Ik heb dat zelfs herhaald op verzoek van mevrouw Groenman. Om discriminatie op een goede, wettelijke en juridische manier te kunnen bestrijden, moet je inzicht hebben in de vraag waar de aangrijpingspunten zijn, wat precies een handicap is en wat je daaronder verstaat. Waar moet je wettelijke en waar moet je juridische instrumenten inzetten om deze vorm van discriminatie beter dan tot nu toe het geval is te bestrijden. Daarmee geef ik aan dat ik het probleem dat gehandicapten hebben met discriminatie uitermate serieus neem en dat ik daarvoor een oplossing wil zoeken met het kabinet. Ik wil het kabinet vragen een oplossing te zoeken die gehandicapten werkelijk mogelijkheden geeft om op te komen tegen discriminatie.

Ik kom op de grond "nationaliteit". Soms komt het helaas voor dat particulieren onderscheid maken op grond van nationaliteit, terwijl daar geen goede reden voor lijkt te zijn. Zo zijn er naar verluidt autoverzekeraars die weigeren mensen met de Turkse of Marokkaanse nationaliteit te verzekeren. Ook zijn er videoteken die slechts uitlenen aan Nederlanders. Ik geloof dat voor dit gedrag geen rechtvaardiging te vinden is. Het lijkt mij gewoon discriminatie.

Het kabinet vindt gelukkig ook dat onder het mom van onderscheid naar nationaliteit niet gediscrimineerd mag worden naar ras. De intentie van het kabinet is hier

volstrekt duidelijk. De vraag is echter of het dan niet beter zou zijn om nationaliteit naast ras als zelfstandige verboden discriminatiegrond in de wet op te nemen. Ik kan namelijk maar één uitzondering bedenken op een verbod op onderscheid op grond van nationaliteit door particulieren, en dat is de sport. Daar worden immers landenteams samengesteld, waarbij elk van de teamleden de Nederlandse nationaliteit dient te hebben. Die ene uitzondering zou opgenomen kunnen worden in de AMvB, waarin bijvoorbeeld ook de beroepen worden opgenomen waarvoor wel onderscheid naar geslacht mag worden gemaakt, zoals een fotomodel en een danser.

Bij wet mag natuurlijk wel onderscheid naar nationaliteit worden gemaakt. Ik denk aan de Paspoortwet, de Vreemdelingenwet en de Wet arbeid buitenlandse werknemers. Ook dat kan geregeld worden, net zoals dat bij de andere discriminatiegronden is gebeurd. Ik hoor hierop graag een reactie van het kabinet.

Mevrouw Groenman heeft een amendement ingediend over de persoonlijke levenssfeer. Het zal niet verbazen dat de strekking van het amendement onze sympathie heeft, al past daarbij ook enige relativering in het verlengde van de opmerkingen van de heer Lankhorst daarover. Wij zijn niet uit op het ontstaan van situaties waarbij je alleen in het geniep of in je eigen huis jezelf zou kunnen zijn. Dat neemt echter niet weg dat ook wij tijdens de schriftelijke behandeling nadrukkelijk hebben gevraagd of het niet de voorkeur zou verdienen, de zinsnede "met eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer" in de wettekst zelf op te nemen.

Het kabinet oordeelde dat niet nodig en zelfs overbodig, omdat uit de jurisprudentie blijkt dat de rechter vindt dat artikel 10 van de Grondwet, waarin de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer is vastgelegd, horizontaal, dat wil zeggen tussen burgers onderling, werkt. Het kabinet zegt dus: opnemen in de wettekst voegt niets toe. De persoonlijke levenssfeer wordt sowieso geëerbiedigd. Toch bestaat met name op dit punt onrust. Zou het kabinet om die reden alleen al nog eens heel duidelijk uiteen

willen zetten hoe de persoonlijke levenssfeer wordt beschermd?

Tot slot wil ik iets zeggen over de commissie. Ik heb al gezegd hoezeer wij belang hechten aan een laagdrempelige en goedkope voorziening als de commissie. De commissie kan, en naar ik verwacht zal, een belangrijk instrument zijn in de strijd tegen discriminatie. De commissie zal worden samengesteld uit goed gekwalificeerde mensen. Zij moeten aan dezelfde eisen voldoen als rechters. De commissie kan op verzoek van individuen onderzoek doen en een oordeel geven, maar dat kan ook gebeuren op verzoek van belangenorganisaties en zelfs op verzoek van de rechter. Natuurlijk blijft de weg naar de rechter open staan voor een ieder. De commissie kan ook zelf bij de rechter vorderen dat een gedraging die in strijd is met de wet, van een sanctie wordt voorzien.

Ik heb wel vragen aan het kabinet met betrekking tot de overgang van het bureau. Hoe zal dat gaan? Kunnen de medewerkers erop rekenen dat zij allen terecht kunnen bij de nieuwe commissie? Ik denk dat lange onzekerheid niet goed is voor het bureau. Ik heb dus graag wat meer zicht op de verdere procedure.

Ik wil aan de minister van Justitie nog een vraag stellen over de relatie met het strafrecht. Discriminatie op grond van ras, godsdienst, levensovertuiging, geslacht of hetero- of homoseksuele gerichtheid is strafbaar gesteld in artikel 429quater. Het openbaar ministerie kan dus vervolgen. Ik herinner mij van de behandeling van artikel 429quater dat er gesproken is over het vervolgingsbeleid van het OM inzake discriminatie in relatie tot de Algemene wet gelijke behandeling. Dat is in één zin samengevat: het strafrecht is ultimum remedium, dus het openbaar ministerie zal slechts in extreme gevallen van discriminatie optreden. Zie ik dat goed en is een ander ook neergelegd in bijvoorbeeld de richtlijnen voor het OM?

Voorzitter! Ik rond af. Zelfs journalisten hebben het al over een historisch debat als zij schrijven over dit debat. Ik denk eigenlijk dat dat terecht is. Zoveel voorgeschiedenis, zoveel discussie, maatschappelijk en politiek, moeten deze week tot een conclusie leiden. Ik hoop van harte dat die conclusie voor velen, en voor

meer dan alleen de coalitiepartners, zal zijn dat dit wetsvoorstel inderdaad bijdraagt aan een betere bestrijding van discriminatie. Ik denk dat het discriminatiebelang te groot is om het niet met veel meer dan alleen de coalitiepartners te kunnen onderschrijven.

Mevrouw Rempt-Halmmans de Jongh (VVD): De minister van Justitie heeft opgemerkt dat ik hem verkeerd heb geciteerd uit een interview in de Gay Krant. Hij zegt dat hij dat niet heeft gezegd. Ik heb een briefje van de hoofdredacteur van de Gay Krant gekregen, waarin staat dat het interview met de minister ter goedkeuring naar het ministerie is gefaxt en dat het pas is afgedrukt na het akkoord van de minister. Wat wordt er nu gesteld?

"Logisch lijkt het dat aan de leraar godsdienst op een bijzondere school eisen worden gesteld. Maar geldt dat ook voor de wiskundeleraar? En mag een schoolbestuur zich er zelfs mee gaan bemoeien wat die leraar in zijn vrije tijd doet? Duidelijk is, dat de minister de reikwijdte van de wet hier ruim interpreteert. "Er zijn overtuigingen in onze samenleving die van degenen die de overtuiging aanhangen niet alleen verwachten het zetten van een handtekening onder een of ander document. Ze vragen ook dat mensen die overtuiging naar woord en daad uitdragen." Dat zal een homoseksuele leerkracht die samenwoont met een partner van hetzelfde geslacht in de ogen van het bestuur van een bijzondere school vaak niet doen. Betekent dat dus dat die persoon ontslagen mag worden? Hirsch Ballin sluit niet uit, dat alleen dat samenwonen al voldoende reden voor ontslag is. Maar het laatste woord is aan de rechter. De bewijslast ligt hierbij bij het schoolbestuur."

Ik neem aan, dat in de context, waarin het is gezegd, en uit de goedkeuring van de minister mag worden afgeleid, dat hij inderdaad bevestigt, dat iemand die samenwoont met een partner van hetzelfde geslacht, onder omstandigheden kan worden ontslagen door een bijzondere school.

De voorzitter: De minister mag er nu op ingaan, maar het lijkt mij passender dat morgen bij het

antwoord te doen. Het ging hier om de juistheid van het citaat. Wellicht heeft de minister hierover nog iets te melden.

Minister **Hirsch Ballin**: Het gaat inderdaad om de juistheid van het citaat. Mevrouw Rempt had eerder vandaag woorden aangehaald van de redacteur. De citaten zijn inderdaad door de redactie bij mij geverifieerd. Wat mevrouw Rempt citeerde, was dus niet een woord van mij, maar van de redacteur. Zij heeft niet mijn woorden geciteerd, die begonnen met de zinnen: "Maar het laatste woord is aan de rechter. De bewijslast ligt hier bij het schoolbestuur. Dit zal moeten aantonen, dat dat samenwonen afbreuk doet aan het uitdragen van de overtuiging. Hierbij zal men duidelijk moeten maken, dat het niet uitsluitend gaat om het feit van de homoseksuele gerichtheid. Men zal duidelijk moeten maken, dat men een concreet nadeel verwacht van het verder functioneren van die leerkracht." Dat is het citaat en niet wat mevrouw Rempt vanmiddag zei.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): Oké...

De **voorzitter**: Alleen wat de juistheid van het citaat betreft.

Mevrouw **Rempt-Halmmans de Jongh** (VVD): De context geeft aan, dat ik de intentie van de minister goed heb weergegeven.

De **voorzitter**: Dat zal morgen blijken.

□

De heer **Janmaat** (Centrumdemocraten): Mijnheer de voorzitter! Dat de wet gelijke behandeling een zo lange aanloopperiode heeft gekend, mag de CD niet verbazen. Onze samenleving is de laatste twintig jaar in toenemende mate in samenstelling aan het wijzigen. Redelijk grote groepen uit diverse onderscheidene en soms met onze cultuur botsende culturen worden door de regering aan onze samenleving toegevoegd. Dat daarbij problemen gaan ontstaan op velerlei gebied – niet alleen bij de gelijke behandeling, maar ook bestrijding van discriminatie – is duidelijk. De regering komt

nu met een wetsvoorstel bij de zovelen, die wij de laatste tijd hebben behandeld. Het poogt niet een situatie te gaan regelen, nee, het poogt gebruikelijke verschijnselen, al dan niet gewenst, in bepaalde wettelijke banen te leiden. De vraag is, of dat lukt. Verschil in behandeling hebben wij in Nederland al lang gehad en gekend. Ik verwijs naar drie grote politieke partijen die in ons bestel zijn verdwenen: de KVP, de ARP en de CHU. Daarnaast zijn dan nog kleine partijen uit de christelijke hoek verdwenen, die indertijd stonden voor de emancipatie van de bevolkingsgroepen waarvoor ze zeiden op te komen. Diezelfde opstelling zou nu niet worden gekenschetst als emancipatie, maar als discriminatie van diverse bevolkingsgroepen. Dus het woord "discriminatie" is een tendens van deze tijd, je moet iets naar voren brengen en dus begin je maar met "discriminatie", want dan luisteren er velen, omdat ze menen dat ze gediscrimineerd worden. Of dat zo is, moeten wij nog bezien.

Maar, voorzitter, de oorzaak van de grote problemen die wij nu kennen, ligt niet bij de bevolkingsgroepen die getracht hebben, aan bepaalde normen en waarden vast te houden, de problemen zijn een direct gevolg van het regeringsbeleid. En de omslag in de samenleving komt natuurlijk tot uiting in de belangrijkste wet die wij kennen: de Grondwet. Daarin zijn opgenomen de klassieke en de moderne, sociale grondrechten. Er is tijden lang gestreden voordat de klassieke grondrechten in constituties terechtkwamen. Het zijn essentiële, principiële steunpunten van ons politieke systeem en van de rechten die de mensen in dat systeem hebben. Daaraan zijn de moderne sociale grondrechten volstrekt ondergeschikt, althans naar de mening van de CD. Het recht op huisvesting en het recht op werk? In een goed georganiseerde samenleving zijn dit dermate vanzelfsprekende zaken dat je je er eigenlijk over zou moeten verwonderen dat ze in de Grondwet terechtkomen.

Een belangrijk klassiek grondrecht is de vrijheid van godsdienst. De CD heeft er al vaker op gewezen dat het christendom, waarop onze samenleving in hoge mate is gebaseerd, daadwerkelijk heeft

bijgedragen aan de vorming van de democratie, aan de opwaardering van de mens. Er is geen mens gelijk, dat is allang gezegd, maar de mensen hebben politiek gelijke waarde door het recht van één stem per persoon. Die waarde is tot stand gekomen door middel van het christendom, en niet door toedoen van de liberalen, zoals zo graag wordt geclaimd, of – nog erger – door toedoen van de tegenwoordige sociaal-democraten en de vroegere socialisten. Die hebben ervan geprofiteerd, maar ze hebben er niet aan bijgedragen. Dat kun je in het dagelijkse ook zeer wel merken, want socialisten hebben een zo jong politiek systeem, een zo jonge politieke filosofie, voor zover die nog steeds geldt, dat zij eeuwen achter liggen als het gaat om de waardering voor en de omgang met individuele mensen.

Haaks op de normen en waarden die in onze samenleving geïntegreerd zijn, staan de normen en waarden van de islam. Natuurlijk geeft dit spanningen. De islam heeft een volstrekt andere opvatting over de verhouding tussen kerk en Staat. Bij een volledige beleving van die godsdienst leidt dit tot spanningen met in het bijzonder het christendom.

Ik zal mij verder niet uitlaten over mogelijke tolerantieverschillen tussen het christendom en de islam. Ik meen dat zich in Afrika taferelen afspelen waardoor de tolerantieverschillen heel duidelijk tot uitdrukking komen.

Aan de wet ligt ten grondslag: je moet in Nederland, en dat werd door de heer Lankhorst gezegd – hij was er daarnet nog, maar hij is van schrik maar vast verdwenen – jezelf kunnen zijn. Ja, binnen bepaalde perken. Jezelf zijn in evenwicht met je sociale omgeving. Als je jezelf wilt zijn, moet je je sociale omgeving waarin je werkt of woont niet uit haar evenwicht brengen. Als dat de doelstelling is van een wet waarin de individuele kenmerken mogelijk in strijd met een sociale omgeving zo sterk naar voren worden gebracht dat de omgeving zich daaraan gaat ergeren, dan lukt het om je zelf niet te zijn. Daarin zal ieder individu zich beperkingen moeten opleggen, ondanks of dankzij wetgeving.

Overigens denkt de CD dat, voor zover zich discriminatie in onze

samenleving voordoet die bestreden moet worden – hetgeen op een andere manier moet dan via wijziging van het regeringsbeleid – deze bestrijding moeilijk zal worden, omdat de spanningen groter worden. Wetten alleen kunnen natuurlijk nooit discriminatie bestrijden. Het is zelfs sterk de vraag of, wanneer dit niet gewenste gedrag steeds scherper in wetgeving wordt neergelegd, dit niet eerder de spanning doet toenemen. Naarmate er meer mogelijkheden zijn, kan dit leiden tot grotere irritatie waardoor de weg naar de rechter wordt ingeslagen en aldus nauwelijks oplossingen kunnen worden geboden.

De spanning in onze samenleving zit natuurlijk al in het eerste artikel van onze Grondwet. "In gelijke gevallen gelijk behandelen." Maar, zoals al terecht is opgemerkt, geen mens is gelijk. Dus gelijke gevallen doen zich zelden voor. Er zijn altijd al verschillen in tijd en plaats, dus dat wordt zoeken. Dat wordt nog eens nauwkeurig onder de loep nemen om te bezien in hoeverre andere aspecten kunnen leiden – gegeven de individuele verschillen – tot gelijke gevallen.

Nog meer vraagtekens roept de toevoeging van de heer Marcus Bakker op. Hij dacht dat de vier uitsluitingsgronden voor discriminatie niet uitputtend waren genoemd. Hij wil een toevoeging aan de Grondwet: alle andere gronden. Er kunnen gronden genoemd worden die in tegenstelling of in strijd zijn met de gronden waarop niet gediscrimineerd mag worden. Ik kan mij voorstellen, ik sta er niet achter, dat een groep mensen de homofilie wil bestrijden binnen de mogelijkheden die de rechtsstaat ons laat. Die mogen dan ook niet worden gediscrimineerd.

Hetzelfde geldt voor groepen die de islam willen bestrijden. De toevoeging "alle andere mogelijke gronden" is naar de mening van de CD een buitengewoon ongelukkige.

Ik kom bij het wetsvoorstel zelf. De definitie van discriminatie is niet nauwkeurig omschreven. Dat is ook moeilijk, die is ook nauwelijks toe te passen. Deze wet is eigenlijk een aanvulling op de reeds geldende bepalingen in de strafwet. Deze Kamer heeft in 1991 onder andere deze wet nog bijgesteld. Naar de mening van de CD-fractie leefde hier

toen niet zozeer de wens, discriminatie te bestrijden, als wel de wens om diverse politieke belangengereinen af te bakenen. En dat heeft natuurlijk zijn weerslag in de wet gevonden. De wet in 1991 is op dit punt dus zeer onduidelijk en natuurlijk zeer terecht. De vorige week heeft de minister een overleg gehad met de procureurs-generaal van het openbaar ministerie, omdat de richtlijnen in de wet veel en veel te abstract zijn en eigenlijk algemene politieke wensen uitdrukken en voor het openbaar ministerie geen vatbare regels waarop discriminatie, indien die zich voordoet, zou kunnen worden bestreden en – denkt de CD erbij – mogelijk op politieke gronden zou moeten worden bestreden. Wat die concrete lijnen betreft zullen wij wel vernemen wat het nieuwe beleid wordt.

Ik mag in dezen toch even verwijzen naar artikel 429quater in de strafwet. Dit artikel is op 14 november 1991 in het Staatsblad, nr. 623, gepubliceerd. Daarin is verwerkt de laatste wetswijziging die zich hier in de Kamer heeft voltrokken. En bij die laatste wetswijziging is de positieve discriminatie komen te vervallen. De regering heeft in de parlementaire behandeling ervan afgezien om de positieve discriminatie in het wetsvoorstel onder te brengen. Wij houden ons dus aan de nieuwe wet. Dan is het buitengewoon irritant – en mogelijkwijze zet dit heel wat juristen op het verkeerde been – als Fruin in 1992 in zijn nieuwste uitgave nog de oude wetsbepaling brengt en dus een zo belangrijk juridisch boek achterloopt in de rapportage van de wetswijziging van ons parlement. De CD heeft wel vaker gezegd dat de positieve discriminatie terecht uit de wet is verdwenen. Dat heeft natuurlijk ook zijn invloed op de wet gelijke behandeling. De CD is nog steeds van mening dat diverse werkgevers, waaronder de overheid, bij het bevorderen van arbeidskansen voor minderheden daarmee positief discrimineerden en in feite voor de strafrechter aanklaagbaar zijn.

Ik zal mij beperken tot een aantal opmerkingen bij de wet. In de wet zijn een viertal gronden genoemd, zoals die ook in de Grondwet staan genoteerd. Er zijn een aantal gronden uitgesloten. Los van het feit of je op een gegeven moment

daarvoor ook kunt invullen tegenstrijdige gronden aan de reeds genoemde, laait in dit parlement de discussie op of nationaliteit aan de uitsluitingsgronden zou moeten worden toegevoegd? De CD zou dit wel aardig vinden. Volgens de CD is het begrip nationaliteit dan in strijd met het Verdrag van New York. Daarin wordt het regeringen toegestaan hun eigen landgenoten positief te discrimineren om te voorkomen dat overheidsdiensten door anderen dan eigen landgenoten worden bezet of de bewoners van een nationale staat door hun eigen regering achterop zouden worden gesteld bij andere groepen van de wereld. De Nederlandse regering denkt daar – laat ik het voorzichtig zeggen – uiterst genuanceerd over. Maar niet het Verdrag van New York. Het lijkt de CD wel leuk als die uitsluitingsgrond eraan wordt toegevoegd, want wij denken dat dan het gehele wetsvoorstel, voor zover het al praktische waarde zou gaan hebben, in strijd is met het Verdrag van New York.

Mijnheer de voorzitter! Er worden een aantal zaken genoemd waarop mensen dan niet meer mogen discrimineren. Ik moet er gelijk bij zeggen: zo dat al gebeurt, want de tolerantie in de Nederlandse samenleving is vrij hoog. En niet alleen met betrekking tot de grond "ras". De seksueel anders geaarden hebben het in Nederland misschien naar hun mening nog lang niet zoals zij het hebben willen, maar in vergelijking met andere landen hoeven ze nou niet bepaald gelijk te gaan klagen.

Als we doorgaan, behalve leeftijd, misschien is de uitsluitingsgrond "lengte" nog eens een keer van toepassing voor mogelijke discriminatie. Gehandicapten zijn al genoemd. Maar, al die groepen die er verder bij komen, krijgen eerder last van dit soort wetgeving dan dat die mensen in hun praktische leefsituaties worden geholpen omdat wettelijke bepalingen dat zouden verplichten waar zij zelf anders zouden kunnen menen dat het zonder die wet niet gebeurt. Dus, ik heb het al gezegd, het gaat veel meer om een op niveau inrichten van een samenleving dan op wettelijke bepalingen allerlei zaken willen regelen, willen vastleggen, waar mensen toch niet gelijk op hun innerlijk gedrag te controleren zijn.

Bij het wetsvoorstel gaat artikel 10 in op rechtspersonen die ook de klachten bij hetzij de rechter dan wel de commissie gelijke behandeling middels de in te stellen kamer kunnen deponeren. Dit lijkt de CD als een soort orgaan te gaan groeien, waar natuurlijk de minister van WVC ruimschoots met subsidies naar diverse groepen zal gaan strooien, vooral als die willen werken, niet inzake de discriminatie, maar naar politieke tegenstanders. En deze wet heeft nu veel meer een politieke lading, in een mogelijke poging de samenleving niet cultureel, maar politiek te wijzigen. Het is toch eigenlijk een onmogelijke gedachte dat bijvoorbeeld sommige christelijke scholen worden getracht onderuit te halen om daarmee de christelijke inbreng in dit politieke huis te verlagen, dat de infrastructuur van politieke partijen waarop zij rusten, middels algemene subsidies wordt ondergraven. Naar de mening van de CD zijn dit politieke instrumenten die bijna niets te maken hebben met het bestrijden van discriminatie, zo die zich in die gebieden voordoet.

Er is dan een aantal gronden genoemd waarop die discriminatie zich zou kunnen voordoen en dan moet worden afgewezen. Een van de oorzaken of uitsluitingsgronden waarop niet gediscrimineerd mag worden, is bijvoorbeeld het in het openbaar aanbieden van diensten of goederen. Daarover is al gesproken. Het gaat natuurlijk ook over privépersonen die bijvoorbeeld kamers, woonruimte te huur aanbieden in hun eigen privé woning. Middels deze wet worden die mensen allemaal in verlegenheid gebracht als zij denken dat zij met een bepaald iemand in een zo enge privésituatie minder goed kunnen samenleven of samenwonen, bij die kleine scheiding op privégrond of in privéwoonruimte. Daar kan natuurlijk middels de discriminatiebepalingen aandacht aan worden gegeven, waardoor die mensen in hun vrijheden sterk worden beperkt. Wij achten dit ook een van de gronden waarop de wet totaal niet gaat werken. Want hier komt natuurlijk een regen van klachten van mensen die terecht menen in hun brede of beperkte visie dat zij in onze samenleving hun eigen leven niet meer kunnen leven. Je moest jezelf zijn en dan komt de

wetgever met dit soort bepalingen? Dan ben je snel jezelf niet meer. Dus, voorzitter, dit leidt tot veel meer onbegrip dan tot begrip. Ik heb het al gezegd, de wet is dermate vaag dat er vele vragen over komen. Die zien wij ook komen. Deze wet lost buitengewoon weinig op, zo zij al iets oplost. Het enige dat gedaan wordt, is trachten de politieke meningsverschillen over dit punt tussen de coalitiepartijen zoveel mogelijk glad te strijken, maar essentiële meningsverschillen blijven liggen. Die kun je immers tussen de regels door proeven?

Voorzitter! De CD meent dat deze wet geen anti-discriminatiewet is maar een wet die tot doel heeft, de politieke verhoudingen te gaan wijzigen. Als wij dat eerst eens bij kleine groepen gaan proberen, dan kunnen wij het uitbreiden tot belangrijke groepen. Maar het is natuurlijk vreemd dat bij het zoeken naar andere coalitiepartners dit soort middelen wordt betracht, waarbij de samenleving ten faveure van mogelijke macht in de politiek, de hele samenleving wil ondergraven en de bestaansgrond van de politiek gaat weghalen.

Voorzitter! Dit instrument ziet de CD niet werken. Wij zijn ertegen. Dat zal de aanneming van het voorstel niet tegenhouden. Maar bij een regen van klachten, naar Kamer of rechter, met toenemende teleurstellingen doet dit bepaalde groepen uit de hele samenleving die hiermee te maken hebben, sterker in onze richting komen. In dat opzicht zien wij met genoegen dit wetsvoorstel in de praktijk kelderen.

De algemene beraadslaging wordt geschorst.

De **voorzitter**: De regering zal morgenmiddag antwoorden.

Sluiting 22.12 uur.

Lijst van ingekomen stukken, met de door de voorzitter ter zake gedane voorstellen:

1. een koninklijke boodschap, ten geleide van het voorstel van wet Herziening van de maatregel van ondertoezichtstelling van minderjarigen (artikelen 254 en volgende van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek) (23003).

Deze koninklijke boodschap, met de erbij behorende stukken, is al gedrukt en rondgedeeld;

2. een geleidende brief, inzake het voorstel van wet van de leden De Korte en Van Rey tot wijziging van de Wet op de vermogensbelasting 1964 met het oog op afschaffing van de vermogensbelasting (23005).

Dit stuk is al gedrukt en rondgedeeld en voor advies gezonden aan de Raad van State;

3. zeven brieven van de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, met de mededeling, dat zij in haar vergadering van 2 februari 1993 de haar door de Tweede Kamer toegezonden voorstellen van wet, gedrukt onder de nummers 22800-I, 22800-II, 22800-VII, 22800-C, 22800-D, 22800-IXA en 22800-E, heeft aangenomen.

De voorzitter stelt voor, deze brieven voor kennisgeving aan te nemen;

4. de volgende brieven:

een, van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, inzake de laatste ontwikkelingen met betrekking tot de Hoorn van Afrika (22831, nr. 3);

een, van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, ten geleide van de agenda van de Interne Marktraad d.d. 8 februari 1993 (21501-01, nr. 52);

een, van de minister en de staatssecretaris van Justitie, ten geleide van de nota inzake de opzet, uitvoering en structurele financiering van het slachtofferbeleid (23000);

een, van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, inzake de omvang van het bedrag dat aan Amsterdam in de vorm van artikel-12-bedragen wordt uitgekeerd ten behoeve van de amortisering van de oude tekorten (22800-C, nr. 14);

een, van de staatssecretarissen van Binnenlandse Zaken en van Financiën, inzake het belastinggebied van gemeenten en provincies (22236, nr. 14);

twee, van de minister van Onderwijs en Wetenschappen, te weten:

een, ten geleide van de notitie "Een goed voorbereide start" (22994);
een, ten geleide van de ontwerp-

Lijst van ingekomen stukken

plannen van spreiding en situering voor het voortgezet algemeen volwassenenonderwijs en het beroepsbegeleidend onderwijs (23011);

twee, van de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, te weten:

een, ten geleide van informatie ten behoeve van de voorbereiding van het overleg met de vaste Commissie voor onderwijs en wetenschappen over de nota "Profiel" (22645, nr. 3);
een, inzake de positie van vrouwen in het onderwijsmanagement (22884, nr. 2);

twee, van de staatssecretaris van Defensie, te weten:

een, inzake de laagvliegroutes en -gebieden voor jachtvliegtuigen (16666, nr. 70);

een, inzake de resultaten van de voorstudiefase van het project vervanging HF-EFB radio (22800-X, nr. 37);

drie, van de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, te weten:

een, ten geleide van de eerste voortgangsrapportage over de uitvoering van het Sep-convenant en het Plan van aanpak ter uitvoering van dat convenant (18225, nr. 53);

een, ten geleide van de reacties op de ontwerp-planologische kernbeslissing Waddenzee (22605, nr. 2);

een, inzake de Werkgroep bodemsanering (22727, nr. 4);

een, van de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, inzake de Decentralisatie-impuls (22800-XI, nr. 43);

vier, van de minister van Verkeer en Waterstaat, te weten:

een, inzake de olierampen voor de Spaanse kust (21501-08, 21501-09, nr. 28);

een, inzake de bestelling van een eerste serie TGV's (22800-XII, nr. 30);

een, ten geleide van het ontwerp van een algemene maatregel van bestuur, houdende wijziging van het loodsplichtbesluit (23004);

een, ten geleide van het Integraal Beheersplan IJsselmeer en Markermeer (23013);

drie, van de minister van Economische Zaken, te weten:

een, inzake de meewerkende vrouw in het eigen bedrijf en het zelfstandig ondernemerschap van vrouwen (21006, nr. 3);

een, over de ontwerp-planologische kernbeslissing Tweede Structuurschema Elektriciteitsvoorziening (22606, nr. 3);

een, inzake het uitgebrachte Beheersplan IJsselmeer (23013, nr. 2);

een, van de staatssecretaris van Economische Zaken, inzake de evaluatie van de leasefaciliteit Oost-Europa (22800-XIII, nr. 40);

drie, van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, te weten:

een, inzake de Uruguay-ronde (21501-16, nr. 77);

een, inzake de NIZO-boter (22800-XIV, nr. 33);

een, ten geleide van de Stuatuurnota Zee- en Kustvisserij (22993);

een, van de staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, ten geleide van de Beleidsnota Kiezen voor Recreatie (22990);

een, van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, inzake het wetsvoorstel TBA (22824, nr. 25);

een, van de staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, inzake het opnemen van orthotopie levertransplantaties in het ziekenfondspakket (22800-XVI, nr. 73);

een, van het Presidium, inzake de benoeming van een plaatsvervangend griffier (23014).

Deze brieven zijn al gedrukt en rondgedeeld;

5. de volgende brieven:

vier, van de minister van Buitenlandse Zaken, te weten:

een, ten geleide van de tekst van drie verklaringen die in het kader van de Europese Politieke Samenwerking (EPS) werd overgenomen;

een, ten geleide van een besluit inzake Denemarken van de Europese Raad;

een, ten geleide van een overeenkomst inzake technische samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Zimbabwe;

een, ten geleide van een overeenkomst tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Cuba inzake luchtdiensten tussen en via hun onderscheiden grondgebieden;

twee, van de minister van Onderwijs en Wetenschappen, te weten:

een, inzake de Onderzoeksopleidingen;

een, ten geleide van het ontwerpbesluit houdende bepalingen omtrent inrichting en werking van het Centraal register opleidingen hoger onderwijs;

een, van de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, inzake het voorstel van wet van het lid Lankhorst tot wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs en van de Wet medezeggenschap onderwijs;

een, van de minister van Financiën, ten geleide van het Koninklijk Besluit houdende wijziging van het Wisselkoersbesluit 1979;

een, van de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, ten geleide van het concept-besluit tot herziening van het Besluit Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting;

een, van de minister van Verkeer en Waterstaat, ten geleide van de notulen inzake afspraken met België inzake loodsplicht, verkeersbegeleiding en kosten Schelderadarketen;

twee, van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, te weten:

een, ten geleide van het onderzoeksrapport van het SWOKA

"Voorlichting door GSD";

een, ten geleide van de brochures "Met het oog op 1995" en "Vrouw en Rijk".

De voorzitter stelt voor, deze brieven door te zenden aan de betrokken commissies ter afdoening en niet te drukken;

6. de volgende brieven:

een, van V. Mladenovic, inzake remigratie-uitkering aan Joegoslavië uit Servië en Montenegro;

een, van A.B. van der Schaaf, inzake het beantwoorden van zijn brieven;

een, van M.G.M. Grubben, inzake het arbeidsongeschikt zijn;

een, van dr. Peter, inzake persoonlijke omstandigheden;

een, van de Raad van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Ede, inzake euthanasie;

een, van W. Koudijs, inzake euthanasie;

een, van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie, ten geleide van een uitnodiging voor het JOVD-voorjaarscongres 1993 op 20 en 21 maart;

Lijst van ingekomen stukken

een, van de Nederlandse
Vereniging tot Bescherming van
Dieren, ten geleide van een
verklaring "Geen octrooi op levens";
een, van de Kerkeraad Hervormde
Gemeente Papendrecht, inzake
euthanasie.

Deze brieven liggen op de griffie ter
inzage.

46-3474

Noot 1 (zie blz. 3405)

Diepe delfstoffenwinning (pkb 3.4.4)

Onze commissies constateren dat sinds 1984 vrijwillig wordt afgezien van het gebruik door de concessiehouders Elf Petroland, Mobil en NAM van verleende concessies voor de winning van aardgas in de Waddenzee (het zgn. moratorium). Dit «moratorium» loopt af op 10 januari 1994. De concessiehouders hebben bij de inspraak over de pkb-Waddenzee te kennen gegeven het moratorium niet te willen verlengen.

Onze commissies stellen vast dat voor de Waddenzee de hoofddoelstelling is de duurzame bescherming en ontwikkeling als natuurgebied. Vanuit de optiek van het nationaal energiebeleid zijn de Nederlandse gasvoorkomens in beginsel van belang. In het Natuurbeleidsplan en VINEX deel 1 was eerder evenwel al uitgesproken dat «uit een oogpunt van natuurbehoud de verlenging van het moratorium na 1994 gewenst is». In VINEX deel 3 wordt ten aanzien van diepe delfstoffenwinning in Grote Wateren met een Groene Koers gesteld dat «per geval beoordeeld wordt of deze activiteit verenigbaar is met de natuur- en overige belangen van de in het geding zijnde Grote Wateren». In de ontwerp pkb-Waddenzee is aangegeven dat «de eventuele voortzetting van het moratorium tijdig voor 10 januari 1994 met het oog op zorgvuldig bestuur en in lijn met het afwegingskader onderwerp zal zijn van nader overleg met de concessie-arissen».

Tevens stellen de commissies vast dat in de politieke context een meerderheid van de Tweede Kamer bij motie van 17 september 1991 heeft laten weten voor verlenging van het moratorium te zijn. Daarnaast stelt de Stuurgroep Waddenprovincies zich op het standpunt dat de rijksoverheid in de pkb moet aangeven dat zij het gehele pkb-gebied van boorwerken zal vrijwaren en dus tenminste het mortuarium zal trachten te verlengen. De eilandgemeenten zijn van mening dat het opsporen en winnen van olie en gas niet in een natuurgebied als de Waddenzee

behoort plaats te vinden. De commissies constateren voorts dat belangrijke adviesraden van de regering, zoals de Waddenadviesraad, de Raad van advies voor de ruimtelijke ordening en de Natuurbeschermingsraad van mening zijn dat de activiteiten die gepaard gaan met opsporing en winning van diepe delfstoffen in strijd zijn met de hoofddoelstelling die voor de Waddenzee is geformuleerd. Mede gezien het feit dat er elders nog aanzienlijke gasreserves aanwezig zijn, bestaat er naar de mening van deze adviesraden op korte termijn geen maatschappelijke noodzaak tot winning van gas in de Waddenzee over te gaan. Veel insprekers vinden dat activiteiten die verband houden met het boren naar gas of olie niet thuishoren in of binnen de invloedssfeer van een natuurgebied als de Waddenzee. Daar staat tegenover, zo stellen de commissies vast, dat de Gasunie, de NAM en namens de produktiemaatschappijen de Nederlandse Olie en Gas Exploitatie en Produktie Associatie (NOGPA) te kennen hebben gegeven dat de exploratie en produktiemaatschappijen op milieuvriendelijke wijze aardgas kunnen opsporen en winnen. Een aantal insprekers wijst op de regionaal-economische belangen. Onze commissies geven het kabinet in overweging om, uitgaande van de tekst van deel 1 van de pkb-Waddenzee, op korte termijn oriënterend overleg te starten met de concessiehouders, waarin met respect voor elkaars wederzijdse posities, de betrokken aspecten aan de orde zullen moeten komen. Naar de mening van de commissies zullen met name de volgende aspecten onderwerp van gesprek dienen te zijn:

- Het belang van de gasvoorkomens onder de Waddenzee en de vraag of deze, mede in het licht van het kleine veldenbeleid, op korte termijn aangewend dienen te worden.
- De voornemens van de maatschappijen met betrekking tot onder andere aard, omvang, spreiding in de tijd en lokatie van de opsporings- en winningsactiviteiten.
- De effecten van eventuele gaswinning. Vanuit een oogpunt van natuur en landschap, milieu en water zijn van belang de risico's van gaswinning voor verstoring van in de Waddenzee levende dieren (met name bodemfauna, vissen,

(trek)vogels en zeehonden), de kans op calamiteiten, de gevaren van verontreiniging (kans op morsing van olie of boorspoeling) en de ecologische en financiële gevolgen van bodembepaling.

- De gevolgen van aanleg van buisleidingen (aanleiding).
- Mitigerende maatregelen die kunnen worden genomen (bijvoorbeeld gedeveierd boren vanaf het vasteland, tempo van exploitatie en technische maatregelen) teneinde bovenbedoelde risico's te minimaliseren.

- De mogelijkheden voor compensatie (in geval van onherstelbare schade voor het ecosysteem). Dit oriënterende overleg dient naar de mening van de commissies met het oog op de verdere besluitvorming uiterlijk in het tweede kwartaal van 1993 afgerond te worden.

Tijdig voor het aflopen van het moratorium, maar uiterlijk in het derde kwartaal van 1993, zal naar de mening van de commissies, mede op basis van de resultaten van het oriënterende overleg, nader beraad in het kabinet moeten plaatsvinden over de kabinetsinzet bij het afrondende overleg met de concessiehouders. Naar de mening van de commissies zal hierbij onder meer de vraag in hoeverre de gasvoorkomens onder de Waddenzee op korte termijn aangewend dienen te worden, moeten worden meegewogen. Op basis hiervan kan het overleg met de concessiehouders worden afgerond, uiterlijk voor 1 januari 1994. Onze commissies stellen voor in deel 3 van de pkb-Waddenzee de tekst van deel 1 op het punt van het moratorium te handhaven.

Noot 2 (zie blz. 3558)

Interpellatievragen van lid **Rosenmöller** (Groen links) aan de ministers van Economische Zaken en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid over DAF.

1
Wat waren de beweegredenen van de minister van Economische Zaken om op de dag waarop DAF in surcéance ging te suggereren, dat de zwaarste klappen aan Nederland en België voorbij zouden gaan en vooral in Engeland terecht zouden komen?